



## **Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online**

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### **Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor**

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### **Ophavsret**

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### **Links**

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for  
kulturhistorie og  
lokalhistorie  
Udgivet af  
Dansk historisk  
Fællesforening

fortid og  
nutid

BIND XXXIII  
HEFTE 2  
SIDE 81-164  
1986

# Fæstegårdmændenes skattebyrder 1660–1802

Af Claus Rafner

Gennem 1600- og 1700-tallet undergik det danske samfund en udvikling, der kan karakteriseres som overgangen fra domænestat til skattestat; statsmagtens økonomiske grundlag blev indtægterne af en stigende beskatning, mod tidligere indtægterne af krongodset, domænerne, som bortsolgtes<sup>1</sup>. I tilsyneladende god overensstemmelse med denne udvikling hersker der en udbredt opfattelse af, at gårdmændene pålagdes en stigende skattebyrde i løbet af perioden; ligeledes påstås det, at gårdmændene også pålagdes stigende fæsteafgifter, især i form af hoveri. Resultatet af de stigende skatter og fæsteafgifter blev en omfattende forarmelse, kulminerende i slutningen af 1700-tallet, hvor statsmagten og fremsynede godsejere måtte gribe ind og gennemføre landboreformerne, der blev det afgørende vendepunkt i landbosamfundets sociale og økonomiske udvikling.

Denne traditionelle opfattelse af fæstegårdmændenes stilling bygger kun i ringe omfang på nærmere undersøgelser af de økonomiske forhold. Således har ingen undersøgt skatte-

byrdernes størrelse i tiden efter 1660. På baggrund heraf skal da påstanden om stigende skattebyrder tages op til behandling gennem en måling af størrelsen af de skatter, som fæstegårdmændene pålagdes i perioden 1660–1802.

Beskatningen af gårdmændene skete i denne periode hovedsagelig i form af statslige direkte skatter, og det er denne slags skatter, hvis størrelse skal undersøges; forbrugsafgifter og lokale skatter inddrages således ikke<sup>2</sup>.

En særlig type af skatter er udskrivning af naturalier for betaling, hvilket fandt sted med hensyn til korn og fourage; betalingen skete enten efter en fra centralt hold fastsat takst, eller efter forhandling med skatteyderne. Rimeligheden af betalingens størrelse kan naturligvis diskuteres, men undersøgelsen omfatter af denne type skatter kun korn for betaling, hvis omfang og værdi forholdsvis let lader sig opgøre<sup>3</sup>. Endelig skal det nævnes, at undersøgelsen ikke medtager ydelser ydet direkte til soldater i forbindelse med disses udskrivning, udrustning og underhold<sup>4</sup>.

---

Claus Rafner, f. 1959, cand.phil. i historie. Artiklen bygger hovedsagelig på historiespecialet »Beskatningen af den danske landbefolkning 1660–1802«, Københavns Universitet 1984.

1. Jvf. Erling Ladewig Petersen: »Fra domænestat til skattestat, syntese og fortolkning«, Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab, Odense Univ. 1974.
2. Ved lokale skatter forstås her ydelser til rent lokale formål, f.eks. vejarbejde og aflønning af præster, herredsfogeder, distriktslæger m.v. De lokale skatter var nominelt stigende i 1700-tallet og udgjorde omkring 1800 3–4 rigsdaler årligt pr. gård, når ydelser til præst og degn samt arbejdspræstationer ikke medregnes; jvf. anf. speciale s. 52ff.
3. Geografisk uens fordeling af fourageskatter for betaling, særskilt og dårligt bevaret regnskabsafklæggelse i forhold til øvrige skatter, samt manglende prisoplysninger gør det svært at vurdere omfang og værdi af fouragens bestanddele af halm, hør og havre. Det beskatningselement, som ligger i at holde betalingen under markedsprisniveau, var især af betydning i perioden 1769–84, hvor betalings-taksterne lå fast trods stigende markedspriser. At dømme efter de bevarede fourageopgørelser i Rtk. 2416.121–122, RA, var der dog tale om så små mængder fourage, at beskatningselementet for de berørte egne kun udgjorde gennemsnitlig ½ rigsdaler årligt pr. gård i den nævnte periode.
4. De militære byrder er af Carl Christiansen anslået til 20 rigsdaler årligt pr. soldat i 1660'erne og 1670'erne (svarer til ca. 2 rigsdaler pr. gård); »Bidrag til dansk statshusholdnings historie«, bd. 1, Kbh. 1908, s. 348. Efterhånden påtog staten sig dog at betale en væsentlig del af disse byrder, tildels gennem pålæg af egentlige skatter, og byrderne kommer derved til at indgå i undersøgelsen. Jvf. anf. speciale s. 34ff.

Geografisk dækker undersøgelsen det kongerigske Danmark, Bornholm dog undtaget, idet denne ø havde sit eget skattesystem.

Den kronologiske afgrænsning 1660–1802 hænger sammen med, at der kort efter enevældens indførelse gennemførtes et nyt skattesystem med jordskatter byggende på omfattende matrikuleringer i 1660'erne og 1680'erne. Dette ligningsgrundlag underkastedes en revision i 1802, og samtidig påbegyndtes en helt ny matrikel. Perioden 1660–1802 udgør dermed i henseende til skattesystemet en velafgrænset enhed, foruden at den i socio-økonomisk henseende dækker et interessant tidsforløb.

## Forskningsoversigt

Mens perioden 1660–1802 ligger så godt som undersøgt hen, er fæstegårdmændenes skattebyrder noget bedre belyst i perioden 1530–1660 takket være Bennike Madsens undersøgelse, som viser en stigende nominal skattebyrde i de første 60 år af 1600-tallet<sup>5</sup>. For så vidt støtter Bennike Madsens undersøgelse den gængse opfattelse af en begyndende skattestigning i 1600-tallet, men spørgsmålet er, om skatterne også var stigende efter 1660.

Opfattelsen af en stigende skattebyrde går tilbage til landboreformtiden, hvor landbefolkningens forhold var under livlig debat. I 1784 havde en reformvenlig regering under ledelse af kronprins Frederik (VI) taget magten, og for denne regering var det ikke utænkeligt, at det gjaldt om at male de eksisterende forhold for landbefolkningen i så mørke farver som muligt, for derved at understrege nødvendigheden af reformerne. Gårdmændene påstodes i hvert fald at lide under trykkende skatter, som de først ville være i stand til at betale, når der var gjort op med det tyngende fæstesystem, det forældede dyrknings-

system og den godsejeradministrerede soldaterudskrivning, herunder især det i 1733 indførte stavnsbånd.

Mens denne mørke skildring af landbefolkningens forhold var i fuld udvikling indenfor reform- og regeringsvenlige kredse, forsøgte en opposition af mere konservative godsejere forgæves at fremstille fæstesystemet som godt for gårdmændene, og det samme gjaldt med hensyn til soldaterudskrivningen, som gav godsejerne en vis kontrol med godsbeboerne. I de tilfælde, hvor gårdmændene rent faktisk var forarmede, skyldtes det ifølge oppositionen især misvækst og regeringens skattepolitik, altså årsager, som godsejerne ikke havde ansvar for<sup>6</sup>.

Efterhånden som landboreformerne førtes ud i livet og regeringen befæstede sin stilling, blev den opfattelse dog dominerende, at regeringen og dens reformer havde vendt en udvikling og forbedret landbefolkningens forhold radikalt. Denne reform- og regeringsvenlige dominans træder tydeligt frem i en række historiske fremstillinger, der blev til, mens Frederik VI endnu levede. Den meget udbredte »Haandbog i fædrelandets historie«, der blev skrevet 1836–39 af C. F. Allen, er således en klar understregning af de dårlige forhold indtil regeringsskiftet 1784. Bønderne blev ifølge Allen »flåede af herremændene og trykkede med skatter og en udskrivning, der ikke sjældent var uretfærdig og vilkårlig«, og »bondens stilling var i 1784 så sørgelig som muligt«<sup>7</sup>.

Opfattelsen af landboreformernes afgørende betydning for landbefolkningens sociale og økonomiske forhold er grundlæggende set opretholdt lige til vore dage, selv om den i tidens løb er blevet udbygget og nuanceret, blandt andet med hensyn til konjunkturernes indflydelse og forholdet mellem de jordbesiddende og de jordløse grupper af landbefolkningen. I 1888, hundredåret for stavns-

5. H. Bennike Madsen: »Det danske skattevæsen, kategorier og klasser, skatter på landbefolkningen 1530–1660«, Odense 1978, s. 237ff.

6. Jvf. f.eks. de samtidige debatindlæg, som Claus Bjørn har samlet og udgivet som »Bondefrigørelsen i Danmark«, Kbh. 1980; heri om skattetrykket s. 30 (ifølge reformtilhængerens O. L. Bang), og s. 11 (ifølge reformmodstanderen von Beenfeldt).

7. C. F. Allen, 8. udgave Kbh. 1881, s. 461 og 584.

båndets ophævelse, skrev V. Falbe-Hansen således en ofte citeret fremstilling, hvori et højt skattetryk sammenholdt med en lavkonjunktur ses som årsag til stavnsbåndets indførelse 1733, idet høje skatter og lave landbrugspriser medførte mange vandringer blandt landbefolkningen. Da konjunkturerne ved midten af 1700-tallet vendte, blev forholdene endnu værre, eftersom de stigende landbrugspriser medførte en øget hovedgårdsproduktion og et øget hoveri. Til sidst måtte en ny regering gribe magten og gennemføre en række reformer, hvorved gårdmændene, men ikke landarbejderne, blev i stand til at udnytte højkonjunkturerne. Gårdmændene kunne nu betale deres skatter, og dermed ophævedes de negative virkninger af den siden 1600-tallet stigende skattebyrde. Denne stigning anslår Falbe-Hansen iøvrigt til at være så stor, at skatterne ved begyndelsen af 1800-tallet nominelt var mere end dobbelt så høje som i sidste halvdel af 1600-tallet og første halvdel af 1700-tallet<sup>8</sup>.

Flere andre har gjort sig til talsmænd for en stigende skattebyrde i tiden frem til landboreformerne, ligesom der i nær sammenhæng hermed også optræder den opfattelse, at landboreformerne gennem en styrkelse af bønderbrugene skulle forbedre statens beskatningsgrundlag<sup>9</sup>. Stigende skatter og fæsteafgifter, samt en forværring af statens beskatningsgrundlag, har også fra marxistisk side dannet udgangspunkt for en forståelse af landboreformerne. Reformerne er således blevet set som en vej ud af det feudale samfunds krise, en krise forårsaget af, at de stigende byrder medførte et sammenbrud for gård-

mændenes økonomi, hvorved der samtidig blev sat stop for godsejernes udbytningsmuligheder og for statens beskatningsmuligheder<sup>10</sup>. Dermed har man fra marxistisk side i høj grad overtaget den borgerlige historieskrivnings mørke skildring af de samfundsf forhold, som den borgerlige opfattelse opstod i modsætning til, og som derfor meget vel kan være beskrevet i overdrevent negative vendinger.

En mere forsigtig tilgang til problemet kan dog spores i enkelte nyere fremstillinger<sup>11</sup>, og Thorkild Kjærgaard har endda direkte gjort op med den linje i dansk historieskrivning, at gårdmændene var udsat for stigende skatter og fæsteafgifter i 1700-tallet; ganske vist var hoveriet stigende, men dette opvejedes rigeligt af gårdmændenes konjunkturgevinst, hvortil kom faldende lønudgifter, idet gårdmændene i en tid med befolkningsvækst kunne presse landarbejdernes lønninger. Påstanden om dårlige forhold for gårdmændene var ifølge Kjærgaard en overdrivelse, som skulle overbevise samtiden om reformernes afgørende betydning, og denne overdrivelse har siden indtaget en dominerende linje i dansk historieskrivning<sup>12</sup>.

På mange måder indgår skatternes størrelse således i den diskussion, der de sidste par hundrede år har været ført om gårdmændenes sociale og økonomiske forhold i 1700-tallet, og denne diskussion kan næppe siges at være afsluttet med Kjærgaards indlæg, tværtimod; nye undersøgelser er påkrævet. Som sagt eksisterer der ingen egentlige undersøgelser af skatternes størrelse, men emnet berøres i flere af de fremstillinger, der mere ind-

- 
8. V. Falbe-Hansen: »Stavnsbaands-løsningen og landboreformerne«, Kbh. 1888–89 (1975); s. 118f om skattebyrderne.
  9. Således har Jens Holmgaard stærkt betonet statens fiskale motiver ved reformerne; »Landboreformerne, drivkræfter og motiver«, i: Fortid og Nutid 27, 1977, s. 38f.
  10. Jvf. f.eks. Jan Rågård: »Landboreformerne i Danmark«, i: Kritiske Historikere, Nr. 3, 1977; s. 12 om stigende skattebyrder. Ketty Johansson og Ulla Thomsen: »Landboreformerne i Danmark 1758–1810 og på Bratskov Hovedgård 1784–1810«, Aalborg 1981; s. 129f om stigende skattebyrder og dårligt beskatningsgrundlag.
  11. Skattebyrdernes udvikling i 1700-tallet er således ikke omtalt i Fridlev Skrubbeltrang: »Det danske landbosamfund 1500–1800«, Kbh. 1978; ej heller i Ole Feldbæk: »Danmarks Historie 1730–1814« (Gyldendals Danmarkshistorie bd. 4), Kbh. 1982.
  12. Thorkild Kjærgaard: »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning«, i: Fortid og Nutid 28, 1979; s. 186f om skattebyrderne.

gående har beskæftiget sig med sider af periodens skatteforhold; de vigtigste af disse fremstillinger skal kort omtales i det følgende.

Nærmest en egentlig måling af skatternes størrelse kommer Carl Christiansen, som i sit værk om statens økonomi 1660–99 har redegjort for skatteprovenuet fra henholdsvis by og land. Hans undersøgelser viser i løbende priser et generelt stigende provenu af skatter stammende fra landet, men han har ikke forsøgt at beregne provenuet fra de forskellige sociale grupper<sup>13</sup>.

Et andet udgangspunkt er benyttet i et jubilæumsskrift af Helge Nielsen og Victor Thalbitzer, idet formålet her har været »at gennemgå selve skattelovenes konkrete indhold«; på grundlag heraf omtales de forskellige skattetyper i perioden 1660–1904. Om skattebyrderne hedder det, at tiden 1660–1720 var præget af »byger af ekstraskatter«, men derefter var der kun få ekstraskatter indtil 1760, hvor en lang række nye skatter igen udskrevedes; til gengæld var skatteevnen på dette tidspunkt stigende på grund af konjunkturskiftet og de begyndende landboreformer<sup>14</sup>. Disse forsigtige udsagn understreger imidlertid blot nødvendigheden af nye undersøgelser.

Endelig berøres skatternes størrelse i Birgit Løgstrups disputats om godsejernes administration af skatte- og soldaterudskrivningen, en administration, som udsprang af, at godsjerne var ansvarlige for betalingen af deres bønders skatter og for fremskaffelsen af soldater. Ifølge Løgstrups vurdering var skatterne svagt stigende i 1700-tallet, og stærkere stigende, når kornskatterne omregnes til pengeværdi<sup>15</sup>. Også Løgstrup giver altså indtryk af en stigende skattebyrde.

## Metode og kildegrundlag

De tre ovennævnte fremstillinger understreger hver for sig en bestemt side af de problemer som opstår, når et forsøg på en måling af skatternes størrelse skal foretages. Man kan som Nielsen og Thalbitzer tage udgangspunkt i lovgivningen, hvor en undersøgelse af skattesatserne kan fortælle, hvad der skulle betales i skat; eller man kan som Christiansen undersøge, hvad der reelt blev ydet til statskassen. Ved begge fremgangsmåder understreger Løgstrups undersøgelse imidlertid det vanskelige i at bestemme de egentlige skatteydelse, idet de skatteansvarlige godsejere har betalt en ukendt del af gårdmændenes skatter. Det som derimod kan opgøres, er størrelsen af de skatter, som gårdmændene burde betale, uanset om godsejerne i tilfælde af forarmelse har måttet bidrage hertil eller ej. Som udgangspunkt for nærværende undersøgelse er valgt lovgivningen, idet skatteeftergivelser næppe blev praktiseret i så stort et omfang overfor gårdmændene, at det gør lovgivningens skattekrav urealistisk høje<sup>16</sup>.

Lovgivningsmaterialet om skatternes størrelse og fordeling består af åbne og lukkede breve, som centraladministrationen lod udgå til amterne til videre forkyndelse. Det meste af dette materiale findes sammen med en stor del af den øvrige lovgivning udgivet i bogform, den såkaldte kvartudgave, hvis indhold af relevant lovgivning er blevet registreret. En del skattebreve, især fra de første årtier af enevælden, findes imidlertid ikke udgivet på tryk, hverken i samtiden eller senere. Denne utrykte lovgivning kunne naturligvis registreres ved en systematisk gennemgang af centraladministrationens kopier af udgående

- 
13. C. Christiansen, anf. værk, bd. 1–2, Kbh. 1908–23. Oplysninger om skatteprovenuet, men ligeledes knap så detaljerede, er desuden anført i J. Boisen Schmidt: »Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid 1699–1730«, Århus 1967; M. L. Nathanson: »Historisk-statistisk fremstilling af Danmarks national og statshusholdning fra Frederik IV's tid indtil nutiden«, Kbh. 1836; samt Hans Chr. Johansen: »Dansk økonomisk politik i årene efter 1784«, bd. 1–2, Århus 1968–80.
  14. H. Nielsen og V. Thalbitzer: »Skatter og skatteforvaltning i ældre tider«, Kbh. 1948 (1976); s. 199 og 63.
  15. Birgit Løgstrup: »Jorddrot og offentlig administrator, godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede«, Kbh. 1983, s. 243.
  16. Overfor landarbejdere og andre grupper tilhørende de nederste lag i samfundet synes der derimod at have fundet en uofficiel skatteeftergivelse sted, nemlig i forbindelse med den i 1762 indførte ekstraskat; herom senere.

breve, men det vil i praksis være uoverkommeligt. I stedet er de af centraladministrationen reviderede amtsregnskaber benyttet, idet disse indeholder alle statens skatteindtægter, og som regel tillige henvisning til lovgrundlaget for de enkelte skatter; dette lovgivningsmateriale er derpå fundet frem, for så vidt som det ikke allerede er registreret ved gennemgangen af det trykte materiale. Inddragelsen af amtsregnskaberne har desuden den fordel, at den giver en del oplysninger om, hvordan beskatningen har fungeret i praksis.

En fuldstændig gennemgang af alle amtsregnskaber vil imidlertid være lige så uoverkommelig som en gennemgang af hele det utrykte lovgivningsmateriale, men en så omfattende gennemgang er heller ikke nødvendig. Skatterne udskrevedes nemlig som oftest for landet som helhed, og det er derfor tilstrækkeligt med en gennemgang af et enkelt amt. Det amt, hvis regnskaber der således er taget udgangspunkt i, er Nyborg Amt, et af landets største og med relativt velbevarede regnskaber. Dog er der suppleret med en række stikprøver fra andre amter, blandt andet for at finde oplysninger om eventuelle ikke-landsdækkende skatter; disse er dog meget sjældne, bortset fra fourage for betaling, og det kan derfor kun være ubetydeligt, hvad der har unddraget sig registrering<sup>17</sup>.

De registrerede skatter danner grundlaget for undersøgelsen af skatteydernes størrelse, hvilket vil ske som en måling af de skatter, der hvilede på en fæstegård af gennemsnitsstørrelse med hensyn til hartkorn, kvæghold og antal ildsteder, afhængig af ligningsgrundlaget; personskatter vil dels indgå i beregningerne med det beløb, som alene skulle betales for gårdmanden og hans kone, og dels

vil der blive taget udgangspunkt i en situation, hvor der tillige er en karl og en pige. Skattebyrderne vil blive beregnet for 10-års perioder, både som et nominelt beløb, altså i løbende priser, og som et indekstal, hvor det tages højde for prisudviklingen.

I mangel af komplette serier af markedspriser har det været nødvendigt at lade kapitelstaksterne indgå i grundlaget for indeksberegningerne, nemlig som et gennemsnit af taksterne for de områder af landet, hvor der foreligger komplette serier for rug, byg og havre<sup>18</sup>. Kapitelstaksterne vil desuden blive anvendt ved værdiansættelsen af kornskatterne, og på grund af taksternes omfattende anvendelse ved beregningerne skal der kort redegøres for konsekvenserne heraf, især med hensyn til taksternes forhold til markedspriserne.

Kapitelstaksterne var officielle årlige noteringer for værdien af kirkegodsets landgildeprodukter, når dette skulle afregnes ved salg til købmænd og andre interesserede. Formelt skulle kapitelstaksterne følge markedspriserne, men om de reelle forhold hersker der en større uenighed. Axel Nielsen mente i 1906, at kapitelstaksterne efter 1660'erne stort set svarede til markedspriserne, mens Fridlev Skrubbeltrang i 1946 mente, at kapitelstaksterne var højest<sup>19</sup>. Axel Nielsen har dog ikke foretaget egentlige sammenligninger, og Skrubbeltrangs undersøgelser bygger på en sammenligning med de priser, hvorefter Islandske Kompagni og en række godser handlede, altså en-gros priser; hertil kommer, at alle de anvendte en-gros priser er fra tiden før højkonjunktorens indtræden. Det sidste har betydning i relation til det synspunkt, som Jens Holmgaard er fremkommet med,

- 
17. En liste over skatterne med angivelse af størrelse, terminer og kildehenvisning findes i anf. speciale s. 79–99. I listen optræder enkelte mindre fejl, således ved skat nr. 115, punkt b: tjenestekarle og drenge, hhv. 3 og 2 mark (i stedet for 2 mark for begge); nr. 205: Jylland/Fyn/Sjælland, 17/8 skæppe havre (i stedet for 9/8); nr. 237: Hald-Skivehus amter og område IV, 11/6 skæppe byg + 2 skæpper havre (område IV tilføjes); nr. 288: Fyn, 67/36 skæppe byg (i stedet for rug); nr. 290: Falster, 53/18 skæppe byg (i stedet for 53/15); samt nr. 289: 7 skilling (i stedet for oprindeligt 19 skilling, nedsat ved kgl. resolution af 1783.12.08).
18. Områderne dækker hele landet med undtagelse af Lolland-Falster samt Bornholm. Kapitelstaksterne er bl.a. udgivet af Falbe-Hansen i *Statistiske Meddelelser*, 4. rk., bd. 15, Kbh. 1904, s. 2–59.
19. Axel Nielsen: »Dänische Preise 1650–1750«, i: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Folge 3, Bd. 31, Jena 1906, s. 292f. F. Skrubbeltrang: »Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede«, i: *Festskrift til Erik Arup*, red.: A. Friis og A. Olsen, Kbh. 1946, s. 248.

nemlig at kapitelstaksterne var lavere end markedspriserne ved højkonjunktur, og omvendt ved lavkonjunktur; dette synspunkt optræder dog kun en passant og er ikke underbygget nærmere<sup>20</sup>.

De mest omfattende serier af markedspriser foreligger for Københavns vedkommende, hvor komplette serier af torvepriser efter 1748 samt to bevarede årrækker 1723–27 og 1731–35 giver mulighed for en sammenligning med Sjællands kapitelstakster, som netop fastsattes ud fra det københavnske prisniveau. En sådan sammenligning viser, at Holmgaard må siges at have ret, i hvert fald hvad angår de sjællandske kapitelstakster; indtil omkring 1760 lå disse takster for rug, byg og havre gennemsnitlig 5% over torvepriserne, og derefter 7% under<sup>21</sup>. For det øvrige land foreligger der først oplysninger om torvepriser i tiden efter 1777, og med enkelte lakuner. Sammenligninger med kapitelstakster viser et noget mere jævnybyrdigt forhold under højkonjunktoren, men under lavkonjunktoren har kapitelstaksterne i det øvrige land muligvis ligget over markedspriserne ligesom på Sjælland<sup>22</sup>.

Ved ovennævnte sammenligninger har udgangspunktet været et ens kornmål ved kapitelstakster og torvepriser. Kristof Glamann har imidlertid påvist, at dette ikke var tilfældet i praksis, idet markedspriserne angav prisen pr. tønde korn med strøget mål, og kapitelstaksterne prisen pr. tønde landgildekorn

med top<sup>23</sup>. Resultatet bliver derfor en relativ god overensstemmelse mellem markedspriser og kapitelstakster frem til omkring 1760, i det mindste med hensyn til de sjællandske forhold; efter 1760 må man regne med gennemsnitlig 5–10% for lave kapitelstakster.

Skattekornt blev ligesom landgildekornt for det meste regnet med top, men sandsynligvis var toppene størst ved skattekornt<sup>24</sup>. Værdiansættelsen af skattekornt ud fra kapitelstaksterne vil derfor medføre en undervurdering af de nominelle skattebyrder, og undervurderingen vil iøvrigt være størst efter forskydningen i kapitelstakstniveauet omkring 1760. Af andre forhold med betydning for værdiansættelsen kan nævnes transportomkostninger og kornkvalitet, men alt i alt synes kapitelstaksterne ikke at være et helt urealistisk udgangspunkt for en vurdering af skattekorntets værdi. I tiden 1663–1746 forekom der således en række kornskatter, som kunne afløses med penge, og undersøgelser heraf viser en tendens til afløsning, når afløsningstaksterne kom ned på et niveau svarende til kapitelstaksterne<sup>25</sup>.

Som udgangspunkt for indeksberegningerne giver kapitelstaksterne det bedste resultat, hvis de gennem hele perioden står i et konstant forhold til markedspriserne. Forskydningen omkring 1760, hvor kapitelstaksterne tilsyneladende ikke steg i samme omfang som markedspriserne, medfører derfor en undervurdering af inflationen, og dermed

20: J. Holmgaard: »Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740«, i: *Historie* 2: 12, 1978, s. 336.

21: Anf. speciale s. 28, tabel 2. Kapitelstaksterne, som fastsattes ved hvert års begyndelse, er sammenlignet med gennemsnittet af torvepriserne for november, december og januar. Københavns torvepriser er anført i A. Friis og K. Glamann: »A History of Prices and Wages in Denmark 1660–1800«, bd. 1, London 1958.

22: En undersøgelse af Fyns kapitelstakster i forhold til Odense torvepriser viser således for perioden 1777–83, at rugtaksterne gennemsnitligt lå 1,5% under torvepriserne, byg 1,2% over, og havre 1,4% under. Af andre eksempler kan nævnes forholdet mellem Viborg kapitelstakster og Viborg torvepriser 1777–87, hvor de tilsvarende tal for rug, byg og havre er hhv. ÷ 1,0%, 3,0% og ÷ 9 2%; Ribe kapiteltakster og Ribe torvepriser 1777–89: hhv. 3,3%, ÷ 0,7% og ÷ 1,0%; samt endelig Ålholm kapiteltakster og Maribo torvepriser 1777–82: hhv. ÷ 0,3%, 4,0% og ÷ 2,7%. Torvepriserne 1777–96 findes i Rtk. 352.197–201, RA.

23: K. Glamann: »Om kapitelstakst og kornmål«, i: *Historisk Tidsskrift* 11:4, 1955, s. 495ff.

24: Oprindeligt skulle skattekornt leveres uden top, men dette synes ikke at være blevet overholdt af amtsforvaltningen, og efterhånden legitimeredes et overmål på 3–5%, sandsynligvis i underkanten af det reelle overmål; jvf. anf. speciale s. 26f.

25: Anf. speciale s. 30f. En enkelt gang, nemlig 1711, var afløsningstaksterne sat så lavt, at kornskatten næsten udelukkende betaltes med penge; denne kornskat er derfor vurderet ud fra afløsningstakst i stedet for kapitelstakst.



en overvurdering af de indeksberegnedes skattebyrder<sup>26</sup>.

Efter disse principielle metodiske bemærkninger skal de væsentligste sider af periodens skattesystem omtales i det følgende, hvorefter den egentlige behandling af skattebyrdernes størrelse tages op.

## Skattesystemet

Baggrunden for det nye skattesystem, som indførtes i årene efter 1660, var en stigende skattebyrde i de første 60 år af 1600-tallet og de deraf afledte problemer med det eksisterende skattesystem. Problemerne angik dels et faldende skatteprovenu, idet lensmændene fik sig fritaget for et oprindeligt ansvar for skatterestancer, og dels et dårligt differentieret ligningsgrundlag, idet beskatningen skete i form af personskatter med samme beløb for alle indenfor samme social gruppe<sup>27</sup>. For at gøre beskatningen mere lige, og for at sikre provenuet, gik man istedet over til jordskatter, samtidig med at godsejerne blev gjort ansvarlige for betalingen af deres bønders skatter, herunder også skatterne af ødegårde. Kombinationen af jordskatter og skatteansvarets overdragelse til godsejerne betød desuden en forenkling af den offentlige administration, som herefter kunne opkræve skatterne godsvis efter en fast matrikel over den skattepligtige jord.

Jordbeskatningen påbegyndtes 1662, og skete i forhold til landbrugsejendommenes størrelse vurderet i antal tønder hartkorn; for

fæstebøndernes vedkommende dannede landgilden udgangspunkt for hartkornsberegningerne, som iøvrigt gennemførtes i to omgange i årene 1661–64, idet den første viste sig at være mangelfuld.

Principielt skulle landgilden stå i et rimeligt forhold til jordtilliggendet, men i tidens løb kunne der være sket store forandringer, som gjorde landgilden mindre egnet som ligningsgrundlag. Hertil kom, at den jordløse del af landbefolkningen ville slippe for beskatning, når de tidligere personskatter skulle afløses af hartkornsskatter. Det fastsattes derfor, at godsejerne, som i praksis også blev skatteopkrævere, måtte fordele fæstegodsets hartkornsskatter blandt alle fæstegodsets beboere. Godsejerne kunne dermed pålægge landarbejderne og velstillede gårdmænd at betale hjælpeskatter til dækning af skatteudgifterne for forarmede og ubesatte gårde, således at konsekvenserne af det samtidigt indførte skatteansvar for godsejerne i nogen grad mildnedes.

Men meget tyder på, at hjælpeskatter ikke lod sig gennemføre i større omfang. Kun husmændene i nogle af de større krongodsområder vides med sikkerhed at have betalt hjælpeskatter, som ses at være ført til indtægt i amtsregnskaberne fra 1680'erne og frem til 1720'erne<sup>29</sup>. Når de øvrige grupper af tjenestefolk, inderster og gårdmænd kunne unddrage sig hjælpeskatter, hænger det sandsynligvis sammen med, at de to førstnævnte grupper stod udenfor fæstesystemet, mens gårdmændene, især de velstillede, var en betydningfuld og eftertragtet fæstergruppe i

- 
26. De indeksberegnedes skattebyrder vil endvidere være lidt overvurderede efter 1683 i forhold til tiden før, idet korntønden dette år mindskedes med sandsynligvis ca. 2%; jvf. Poul Rasmussen: »Mål og vægt«, 2. udg., Kbh. 1975, s. 57. Den ændrede korntønde vil derimod ingen betydning have for rigtigheden af de nominelle skattebyrder, eftersom prisen pr. tønde korn vil indrette sig efter tøndens størrelse.
27. Der fandtes dog en udligningsordning i form af såkaldte hjælpeskatter, som de velstillede gårdmænd skulle betale for at lette skattebyrden for de mindre velstillede. Men i praksis var hjælpeskatterne af en så ringe størrelse, at beskatning ikke stod i forhold til økonomisk formåen; jvf. Bennike Madsen, *anf. værk* s. 108f, 124 og 133f.
28. *Anf. speciale* s. 50ff. Løgstrup nævner dog i sin disputats s. 378 et enkelt tilfælde, hvor der efter hendes mening er tale om hjælpeskat hos gårdmændene. Men som hun selv skriver s. 194, så drejer tilfældet sig om, at en godsforvalter havde ansat skatten på slump og beholdt et derved fremkommet lille overskud. At opkræve mere, end staten havde krav på fra hvert gods, har intet med hjælpeskat at gøre; tværtimod var det forbudt, og nævnte tilfælde endte da også med en retssag.

forhold til husmændene. Godsejernes mulighed for at gennemtvinge hjælpeskatter var derfor begrænsede.

Denne situation forekom især uholdbar med hensyn til tjenestefolk og inderster, som hverken betalte skatter eller fæsteafgifter, og i 1671 genindførtes personskatterne for disse to grupper i form af en folke- og indersteskat; folkeskatten skulle betales gennem husbond, som til gengæld måtte afkorte skatten i lønnen. For gårdmændenes vedkommende betød manglende hjælpeskatter en indbyrdes ulige beskatning, og med en række skatteforhøjelser under Den skånske Krig 1675–79 må ulighederne og forarmelsen have nået et uantageligt omfang. Under krigen begyndte man derfor lejlighedsvis at supplere det eksisterende ligningsgrundlag med person-, kvæg- og ildstedsskatter, og efter krigen gik man i gang med at udarbejde en helt ny hartkornsmatrikel på grundlag af opmåling og bonitering af al agerjord i landet.

Den nye matrikel, som trådte i kraft 1/4 1686 for det østlige Danmark og 1/7 1688 for Jylland-Fyn, betød imidlertid ikke en mere lige fordeling af skattebyrderne, i hvert fald ikke på langt sigt, idet nyopdyrkninger og lignende ændringer ikke blev registreret. Til gengæld kan ulighederne være blevet udjævnet gennem reguleringer af de løbende fæsteafgifter eller af indfæstningen, men den udjævnende virkning heraf vil kun kunne opnås under forudsætning af en nogenlunde forudsigelig skattebyrde. Et nyt matrikuleringsforsøg i 1768 kan derfor tænkes at være nødvendiggjort af en påtænkt større forhøjelse af hartkornsskatterne, men forsøget blev opgivet 1772. Først med skattereformen 1802, som indførte en skat på det eksisterende hartkorn efter dets værdi, fremsattes igen tanken om en ny matrikel; en sådan blev da gennemført, og den trådte i kraft 1844.

Foruden matrikuleringsforsøget 1768 blev der også lagt op til andre skatteændringer i 1760'erne. Folke- og indersteskatte, der ligesom personskatterne før 1660 krævede om-

fattende mandtaller, var siden sin indførelse løbende blevet bortforpagtet til højstbydende, hvorved staten skubbede de administrative byrder fra sig. Klager over forpagteres hårdhændede opkrævning var imidlertid ikke sjældne, og godsejerne brød sig heller ikke om forpagternes indblanding i den ellers gods-ejeradministrerede skatteopkrævning; mange godsejere tilkøbte sig derfor opkrævningsretten af forpagterne og blev dermed underforpagtere. Denne udvikling fik staten til i 1760 at afskaffe forpagtningssystemet og i stedet lægge en fast hartkornsskat på godsejerne, som til gengæld måtte opkræve og beholde personskatterne.

Med 1700-tallets befolkningsvækst fik godsejerne derved en stigende nettoindtægt af tjenestefolk og inderster, og hertil kom fæsteafgifter og eventuelle hjælpeskatter af husmænd. Staten fik derimod ikke del i disse forøgede indtægter, og under en pludselig opstået finansnød 1762 forekom det derfor rimeligt at inddrage disse grupper i beskatningsgrundlaget gennem en personskat, selv om det betød øgede administrative byrder, idet forpagtningssystemet ikke toges i anvendelse. Personskatten var den såkaldte ekstraskat, som pålagdes alle voksne personer i riget med et ens beløb, og modsat tidligere praksis ved personskatter blev den også beregnet af forarmede personer, dog således, at beløbet i så fald skulle betales af vedkommendes godsejer. Til erstatning herfor fik godsejerne ret til hjælpeskatter fra de øvrige skatteydere, men disse hjælpeskatter synes ikke at være blevet betalt i større omfang end ved hartkornsskatterne<sup>29</sup>.

Med et ens beløb for alle, og med de skatteansvarlige godsejeres uvilje mod at personer erklæredes for fattige, måtte ekstraskatten især ramme de nederste sociale grupper hårdt, altså husmænd og inderster, samt tjenestefolk i det omfang, at disse ikke kunne vælte skatten over på husbond. Åbenbart ville regeringen hellere forøge landarbejdernes byrder end øge hartkornsskatterne og en-

29. Anf. speciale s. 43. Ekstraskattens hjælpeordning måtte iøvrigt revideres 1764, hvor fastansættelsen af hjælpeskatter overgik til officielle kommissioner, samtidig med at fæstere, inderster og tjenestefolk helt fritoges for disse hjælpeskatter.

sidigt ramme gårdmændene. En sådan forøgelse ville iøvrigt have krævet et nyt lig-ningsgrundlag, og som tidligere nævnt blev en ny matrikulering faktisk påbegyndt 1768, men også opgivet igen<sup>30</sup>.

Godsejernes interesse i at holde antallet af fattige nede førte ofte til konflikter med sognepræsterne, som udfærdigede mandtallerne, og som i første instans afgjorde, om folk var fat-tige. Præsterne havde dog den udvej at und-lade folk fra mandtallerne, hvilket ganske vist var ulovligt, men en betragtning af de årlige provenuer af ekstraskatten viser, at trods et stigende befolkningstal holdt provenuet sig på et nogenlunde konstant niveau frem til skattens ophævelse i 1812. Det konstante ni-veau må afspejle en stiltiende godkendelse af skatteunddragelser på grund af en stigende forarmelse blandt de nederste sociale grupper i byerne og på landet; forarmelsen må til sidst være blevet så stor, at det ikke længere har gi-vet mening at opretholde et beskatningskrav overfor dem, og heri skal den vigtigste årsag til ekstraskattens ophævelse uden tvivl fin-des<sup>31</sup>. Året efter, 1813, ophævedes tillige folke- og indersteskatte, og dermed ophørte beskatningen af de nederste sociale grupper på landet næsten helt; kun de husmænd, som havde lidt hartkornsansat jord, var herefter underlagt en fast beskatning.

Ophævelsen af de forskellige personskatter betød en indskrænkelse af godsejernes admi-nistrative rolle, og med selvejets udbredelse forsvandt de sidste rester af den private gods-ejeradministration; overgangen til selveje medførte nemlig en overgang til offentlig ad-ministration, bortset fra de få tilbageværende kronbønder, for hvem dette hele tiden havde været tilfældet.

## Skattebyrderne

I gennemgangen af skattesystemet har kun de vigtigste skattetyper været nævnt, og i om-stående tabel 1 er der derfor anført samtlige skattetyper, som vedkom fæstegårdene, og som indgår i beregningerne<sup>32</sup>.

Foruden de i tabellen nævnte skatter udskre-vedes der 1660–62 to kvægskatter, der sam-men med en større underholdsordning for hæren fungerede som erstatning for hart-kornsbeskatningen, indtil denne kunne træde i kraft 1/8 1662; det er derfor rimeligt først at opgøre skattebyrderne fra og med 1663. Ef-tersom betalingen af den nye jordskat af 1802 først begyndte i de efterfølgende år, kommer den egentlige undersøgelsesperiode således til at omfatte årene 1663–1802.

Ved opgørelsen af denne periodes skatte-byrder er der forbundet en del vanskeligheder med at vurdere naturalieydelseernes værdi, og frem for alt kræver kornydelserne omfattende beregninger, idet ydelserne af fourage, okser og flæsk kun forekom få gange<sup>33</sup>. Kornskat-terne, der udskrevedes hvert år, bestod af rug, byg og havre i forskelligt forhold, men som hel eller delvis erstatning for kornet kunne der også forekomme pengeydelser, og endelig forekom der pengegodtgørelser i forbindelse med korn for betaling. Foruden disse årlige variationer optrådte der tillige variationer fra egn til egn i kornskatternes sammensætning, og på Lolland, Falster og Møn pålagdes der endda ydelser af ærter som en del af kornskat-ten.

Værdien af korn og ærter kan opgøres ud fra hvert års kapitelstakster, og da disse vari-erede lokalt ligesom kornskattens sammen-sætning, er det hensigtsmæssigt med en be-regning af hvert områdes kornskat efter lokal kapitelstakst, idet kornskattens gennemsnit-

30. Regeringen havde i december 1766 anmodet om forslag til nye skatteobjekter i stedet for ekstraskatten, jvf. Løgstrup, *anf. disputats* s. 70f; det nye matrikelforsøg skal vel ses i sammenhæng hermed.

31. Jvf. Ole Feldbæk, *anmeldelse af Løgstrups disputats*, i: *Historisk Tidsskrift* 83, 1983, s. 282 og 290.

32. Formueskatter er dog ikke medtaget; disse forekom kun få gange og var uden større betydning for fæstegårdmændene, jvf. *anf. speciale* s. 48f.

33. Fouragehø og -halm, samt okser og flæsk, vil blive vurderet ud fra de officielle takster, som fastsættes med henblik på frivillig eller tvungen pengeafløsning, jvf. *anf. speciale* s. 32f.

Tabel 1: Skattetyper vedrørende fæstegårdene 1660–1802.

Ligningsgrundlag og type	Tidsmæssig udbredelse og størrelse
Hartkornsskatter:	Beløb årligt pr. tønde hartkorn.
Matrikelskat	1662–1813; varierende beløb til 1686, fra 1687 144 skilling.
Sognerytterhold	1686–1813; 12 sk. 1686–89, 24 sk. 1689–1813.
Soldaterhold	1680–1685; 32 sk.
Marchpenge	1707–1709, 1723–30, 1791–1818; varierende beløb, 2–9 sk.
Munderingskamperpenge	1785–1813; 1 sk.
Belønningspenge	1790–1813; 16 sk.
Krigsstyr	1710–1721; varierende beløb, 32–64 sk.
Prinsessestyr	1664, 1668, 1670, 1680, 1749; 16 eller 24 sk.
Ordinær kornskat	1662–1813; varierende, fra 1791 pengeskat, som indtil 1803 var på 116 sk.
Korn for betaling	1711, 1743, 1761, 1764, 1767 1771, 1773, 1788, 1795, 1800; varierende.
Fourageskat	1675–79, 1710, 1743; varierende, tildels i penge.
Fouragepengeskat	1713–1720, 1784–1806; varierende, 6–28 sk.
Okse- og flæskeskat	1666–1813; delvis afløselig med penge, fra 1672 pengeskat på 4½ sk., fra 1683 12 sk.
Andre skatter	1682–83, 1699, 1704, 1716, 1757, 1784, 1788, 1799; varierende pengeskatte.
Personskatter:	Beløb pr. person.
Folkeskat	1671–1813; tjenestefolk og børn over 15 år, 32 sk. årligt for mænd, 16 sk. for kvinder.
Kopskat	1678–1713; udskrevet 15 gange for tjenestefolk og børn over 10 eller 15 år, 12–192 sk. hver gang. 1678–1699; udskrevet 13 gange for gårdmænd og deres koner, 24 eller 48 sk. hver gang.
Ekstraskat	1762–1812; 96 sk. årligt for alle over 12 år, fra 1764 over 16 år.
Saltskat	1768–1770; 8 sk. årligt for alle over 16 år.
Belønningspenge	1791–1803; 32 sk. årligt for 20–36 årige mandlige tjenestefolk.
Kvægskat:	1677–1687; udskrevet 7 gange; varierende.
Ildstedskat:	1677–1692; udskrevet 7 gange; 32 sk. pr. ildsted hver gang.
Lønsskat:	1710; ⅓ af tjenestefolks og børns årsløn.

lige størrelse derved kan vurderes på et så bredt grundlag som muligt. En sådan opgørelse af værdien af de samlede naturalie- og pengeydelse i forbindelse med kornskatten er foretaget i omstående tabel 2<sup>34</sup>.

Af tabellen fremgår det, at kornskatten kunne udvise store lokale forskelle, og særlig tydeligt er dette ved sammenligning af Sjælland med Lolland, repræsenterende henholdsvis de højeste og de laveste kornskatter. Forskellene skyldes ikke så meget en mængdemæssig ulige fordeling, men derimod lokale prisforskelle; Lolland havde således nogle af

Danmarks laveste kapitelstakster, og Sjælland Danmarks højeste<sup>35</sup>. De lokale prisforskelle udlignedes dog noget henimod slutningen af perioden, hvilket bevirker mere ensartede kornskatter, og hertil kommer, at den ordinære kornskat i 1791 omdannedes til en ren pengeskat, der ligesom de øvrige pengeskatte udskrevedes med et ens beløb overalt. På grundlag af de lokale kornskatter er der i tabellen opstillet anslåede gennemsnit for hele landet, og disse formodentlig repræsentative beløb vil indgå i de videre beregninger.

Sammenlægges kornskatten med de øvrige

34. Havre ydet i forbindelse med fourage indgår i opgørelsen af kornskatternes værdi; det drejer sig om havre til en værdi af ca. ½ rigsdaler, ydet i 1670'erne, jvf. anf. speciale s. 108.

35. Falbe-Hansen, i Statistiske Meddelelser 4: 15, s. 120.

Tabel 2: Kornskattemændenes værdi pr. tønde hartkorn 1663–1802. Skilling i alt for de anførte perioder.

Periode	Skatteområde										
	Jyl. I	Jyl. II	Jyl. III	Jyl. IV	Jyl. V	Jyl. VI	Fyn	Sj. I	Sj. II	Lolland	Danmark
1663–69	57	51	51	51	52	55	59	71	71	–	55
1670–79	334	299	311	292	295	297	302	439	439	–	325
1680–89	386	388	391	371	351	365	359	468	468	–	380
1690–99	864	835	804	771	730	723	793	940	940	626	775
1700–09	737	765	723	733	698	718	691	805	805	580	705
1710–19	1198	1331	1219	1148	1190	1178	1155	1529	1529	1013	1225
1720–29	1155	1186	1128	1134	1130	1124	1175	1201	1201	1091	1150
1730–39	701	713	677	679	688	688	661	747	751	585	680
1740–49	953	1012	895	913	892	898	909	966	948	779	900
1750–59	775	820	760	762	736	749	787	919	914	741	790
1760–69	888	905	884	878	778	792	827	843	842	825	835
1770–79	1043	1001	1006	1007	894	930	980	1023	995	967	975
1780–89	1273	1240	1246	1264	1117	1207	1189	1374	1310	1159	1220
1790–99	1086	1098	1091	1099	1091	1101	1085	1122	1108	1097	1100
1800–02	422	415	390	401	408	415	435	398	406	425	415

Anm.: Kapitelstakster findes for både grå og hvide ærter; sidstnævnte er benyttet ved vurderingen af ærteydelse. En del lollandske takster fra før 1687 mangler; Lolland 1663–89 er derfor ikke medtaget. Iøvrigt er benyttet Falbe-Hansens udgave af kapitelstakster i Statistiske Meddelelser, 4 rk., bd. 15, 1904; for ærternes vedkommende er der desuden suppleret med takstoplysninger i Rtk. 312.1909, Rigsarkivet. På grund af mangelfulde takster og lejlighedsvis skattefrihed mod underhold af rytteriet er Falster og Møn udeladt. De anvendte skatteområder og kapitelstakster omfatter: Jylland I, Kolding, Stjernholm, Kalø og Havreballe-gård amter; vurderet efter Århus stifts kapitelstakster. Jylland II, Skanderborg, Åkær, Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter; Viborg stifts takster. Jylland III, Ålborg, Åstrup, Børghlum, Sejlstrup, Hald og Skive amter; Åstrup-Børghlum-Sejlstrup amters takster. Jylland IV, Dueholm, Ørum og Vestervig amter; samme amters takster. Jylland V, Ribe amt; samme amts takster. Jylland VI, Lundenæs og Bøvling amter; samme amters takster. Fyn, Fyns Stifts takster. Sjælland I, Frederiksborg, Kronborg og Roskilde amter; Sjællands stifts takster. Sjælland II, øvrige sjællandske amter; Sjællands stifts takster. Lolland, Ålholm amts takster. Kapitelstakstområderne er således ikke overalt sammenfaldende med kornskatteområderne, og taksterne for Halsted amt (Vestlolland) og Kolding amt er derfor ikke benyttet. Endvidere er taksterne for Nykøbing amt (Falster) ikke benyttet. Kornskatterne kunne iøvrigt i perioder være ens for flere skatteområder, og i få tilfælde optræder der variationer indenfor det samme skatteområde (ikke medtaget i tabellen), men ellers dækker den her anvendte områdeinddeling samme inddeling som i skattebrevene.

hartkornsskatter, fås størrelsen af den totale hartkornbeskatning<sup>36</sup>, men for at kunne sammenholde hartkornsskatterne med skatter udskrevet på andre ligningsgrundlag, er det nødvendigt at omregne alle skatterne til et bestemt beløb pr. gård; af hensyn til repræsentativiteten tages der udgangspunkt i en gård

af gennemsnitsstørrelse. Da såvel hartkornsmængden som gårdantallet var relativt konstant, bortset fra et fald i hartkornsmængden ved overgangen fra landgilde- til landmålingsmatriklen, kan en bondegård ansættes til gennemsnitlig 7 tønder hartkorn 1663–1687, og 5½ tønder hartkorn 1688–1802<sup>37</sup>, idet 1/1

36. De øvrige hartkornsskatter udgjorde for de 15 perioder 1663–1802 hhv. 705, 1423, 1500, 1912, 1840, 2382, 1902, 1802, 1820, 1836, 1800, 1800, 1915, 2181 og 690 skilling pr. tønde hartkorn.

37. Jvf. anf. speciale s. 101. I tallet for perioden 1663–87 er oldenskovhartkorn medregnet, da det var af relativ stor betydning og beskattedes næsten lige så højt som det almindelige ager- og enghartkorn, hvis skatter der er taget udgangspunkt i ved beregningerne. Efter 1688 er oldenskovhartkornet ikke medregnet, da det var af mindre betydning og beskattedes ret lavt.

1688 sættes som skæringsdato mellem de to matrikler<sup>38</sup>.

Tilsvarende gennemsnitsbetragtninger for de øvrige skatter er det kun overkommeligt at gennemføre for udvalgte lokaliteter, som kan være mere eller mindre repræsentative. For kvægskatternes vedkommende foreligger der dog en større undersøgelse, som på grundlag af bevarede skattelister har opgjort gårdmændenes kvæghold i forskellige egne af landet<sup>39</sup>. Ved hjælp af skattebrevens takster er det derfor relativt enkelt at danne sig et billede af kvægskatternes størrelse<sup>40</sup>. Større undersøgelser af ildstedskatterne foreligger ikke, men en gennemgang af udvalgte skattelister peger i retning af gennemsnitlig 1½ ildsted pr. gård<sup>41</sup>.

Ved personskatterne rejser der sig spørgsmålet om tjenestefolks mulighed for at overvælte deres personskatter på husbond, gennem hvem betalingen skete. Spørgsmålet hænger nært sammen med lønforholdene på grund af husbonds ret til at afkorte skatterne i lønnen, men det undersøgte materiale giver intet svar på, hvordan forholdene var i praksis. Personskatterne vil derfor blive opgjort på to måder: 1. Skattebeløbet for en fæstegårdmand og hans kone, samt for en karl og en pige. 2. Skattebeløbet for fæstegårdmand og kone uden tjenestefolk, herunder heller ikke større børn; sidstnævnte beskattedes stort set som tjenestefolk. Ved denne fremgangsmåde tages der ganske vist ikke hensyn til et ændret

antal tjenestefolk i løbet af perioden, men to tjenestefolk pr. gård svarer meget godt til forholdene i sidste del af perioden, hvor tjenestefolkenes skatter samtidig var af størst betydning<sup>42</sup>. Foruden personskatter vil der i tjenestefolkenes skattebeløb iøvrigt også indgå en i 1710 udskrevet lønskat<sup>42</sup>.

De samlede skattebyrder for en fæstegård af gennemsnitsstørrelse kan nu opgøres, målt såvel nominelt som i indekstal ud fra kapiteltaksterne på rug, byg og havre. Resultatet fremgår af omstående tabel 3<sup>44</sup>. Som det ses, er fæstegårdens nominelle skattebyrde lidt højere, når tjenestefolks skatter medregnes, men målt over tid er tendensen ens. Den nominelle skattebyrde, som i 1660'erne var på ca. 8 rigsdaler årligt, steg til over det dobbelte i årene frem til det andet tiår af 1700-tallet, tiden under Store nordiske Krig; også den indeksberegneede skattebyrde nåede et maksimum på dette tidspunkt. Efter krigen faldt den nominelle skattebyrde, og et minimum nåedes med lavkonjunkturen i 1730'erne, hvorefter en generel stigning satte ind. Den indeksberegneede skattebyrde var derimod generelt faldende gennem hele perioden efter krigen 1709–20, og faldet var så markant, at skattebyrderne ved begyndelsen af 1800-tallet var nået ned på omtrent samme niveau som i 1660'erne, uanset hvilken kornsort beregningerne foretages ud fra. Skattebyrden fulgte tydeligvis ikke med inflationen under den højkonjunktur, som satte ind efter 1730'erne, og

38. Hartkornsskatterne udgjorde 1680–87 ca. 1438 skilling pr. tønne hartkorn, heraf kornskat ca. 275 skilling; for 1688–89 var tallene hhv. 442 og 105 skilling.

39. Gunnar Olsen: »Studier i præstemandtallerne 1677–1687«, i: Fortid og Nutid 13, 1940, s. 157–190.

40. Kvægskatterne i 1670'erne kan ansættes til gennemsnitlig 200 skilling pr. gård, og i 1680'erne til 400 skilling; anf. speciale s. 46f.

41. Ildstedskatterne kan således ansættes til 48 skilling pr. gård i 1670'erne, 144 skilling i 1680'erne, og det samme i 1690'erne.

42. Ved folketællingen 1787 var der antageligvis i gennemsnit 2,3 tjenestefolk og børn over 16 år pr. gård; i 1801 var tallet 2,4. Beregnet på grundlag af H. C. Johansen: »Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede«, Odense 1975, tabel 10.2–3, 10.7–8 og 10.12–13, s. 146–155. Personskatten for en karl og en pige udgjorde iøvrigt for de 15 perioder 1663–1802 hhv. 0, 456, 888, 884, 492, 624, 480, 480, 480, 1896, 2416, 2400, 2672 og 816 skilling, mens personskatten for fæstegårdmand og kone udgjorde hhv. 0, 96, 672, 336, 48, 0, 0, 0, 0, 1416, 1936, 1920, 1920 og 576 skilling.

43. Lønskatten kan ansættes til gennemsnitlig 100 skilling for en karl og 30 skilling for en pige; anf. speciale s. 50.

44. Skatterne er medregnet til det år, hvor de skulle betales; dog er den ordinære kornskat indtil dens omdannelse til en ren pengeskat i 1791 medregnet til udskrivningsåret.

Tabel 3: Skattebyrderne for en gennemsnitsfæstegård 1663–1802.

Periode	Nominal skat. Rigsdaler årligt pr. gård:			Gennemsnit af kapitelstaksterne for Jylland, Fyn og Sjælland. Skilling pr. tønde:			Indeksberegnet skat.					
	Med/uden tjeneste- folk	Heraf korn- værdi		Rug	Byg	Havre	Gård med tjeneste- folk: Beregnet ud fra			Gård uden tjeneste- folk: Beregnet ud fra		
				Rug	Byg	Havre	Rug	Byg	Havre	Rug	Byg	Havre
1663–69	7,9	7,9	0,6	127,3	108,1	56,1	100	100	100	100	100	100
1670–79	13,6	13,1	2,4	137,5	105,0	56,4	159	177	171	154	171	165
1680–89	15,2	14,3	2,6	132,0	100,7	52,6	186	207	205	175	194	193
1690–99	16,8	15,9	4,4	194,3	133,3	74,0	139	172	161	132	163	153
1700–09	15,1	14,6	3,2	176,5	119,4	63,2	138	173	170	133	167	164
1710–19	21,5	20,7	6,7	182,1	129,6	74,9	190	227	204	183	219	196
1720–29	18,0	17,5	1,9	175,2	120,5	72,9	166	204	175	161	199	170
1730–39	14,7	14,2	2,2	144,2	101,5	60,1	164	198	174	159	191	168
1740–49	16,1	15,6	4,2	198,6	135,5	84,1	131	163	136	127	158	132
1750–59	15,5	15,0	4,0	180,7	132,0	83,0	138	161	133	134	155	128
1760–69	18,5	16,6	2,8	231,7	155,0	97,4	129	163	135	115	147	121
1770–79	20,4	17,9	5,4	255,6	161,2	103,4	129	173	140	113	152	123
1780–89	22,5	20,0	6,8	317,7	220,2	143,2	114	140	112	101	124	99
1790–99	23,6	20,8	1,3	313,5	204,7	139,0	121	158	121	107	139	106
1800–02	25,9	23,1	5,2	564,0	313,9	181,6	74	113	101	66	101	90

det var derfor ikke så mærkeligt, at regeringen i 1802 til sidst måtte tage fat på en ændring af skattesystemet<sup>45</sup>.

En række bemærkninger skal dog knyttes til tabellens tal. Værdien af kornydelse er således muligvis ansat lidt for lavt, dels på grund af et større topmål ved skatte Korn end ved kapitelstakskornet, og dels på grund af kapitalstaksternes ændrede forhold til markedspriserne i tiden efter 1760; endvidere kan der peges på forhold som transportomkostninger, kornkvalitet og lokale prisforhold som værende af betydning for værdiansættelsen. Værdien af kornydelse er derfor anført særskilt i tabellen. En betragtning af disse tal viser imidlertid, at kun en usandsynlig stor undervurdering af kornværdien kan vende udviklingen i de indeksberegnede skattebyr-

der; hertil kommer, at det ændrede forhold mellem kapitelstakster og markedspriser efter 1760 bevirker en undervurdering af inflationen ved indeksberegningerne, og dermed understreges billedet af en reelt faldende skattebyrde efter 1720 yderligere<sup>47</sup>.

Et andet diskutabelt punkt angår fæstegårdmændenes mulighed for overhovedet at udnytte de høje landbrugspriser under højkonjunktoren. Var fæstegårdmændene gælds bundne til en godsejerstyret naturalieøkonomi, afsondret fra købstædernes markeds mekanismer og pengere relationer? Muligvis forsøgte nogle godsejere at skabe en sådan tilstand, men det krævede et større opsyn, hvis godsejerne under påberåbelse af ubetalte skatter og afgifter skulle forhindre en gårdmand i at sælge til anden side<sup>47</sup>. Desuden har

45. Samme faldende tendens i den indeksberegnede skattebyrde gør sig iøvrigt også gældende for selvejer-gårdmænd; nominelt lå disses skatter dog noget over fæstegårdmændenes, omkring 1750 således ca. 3–4 rigsdaler, og omkring 1800 1–2 rigsdaler.

46. En beregning af hver landsdels skatter ud fra lokale kapitelstakster viser iøvrigt overalt et fald i den indeksberegnede skattebyrde efter 1720, og tendensen synes ikke at ændres, selv om lokale skatter, militære byrder og fourage for betaling medregnes.

47. Jvf. Løgstrup, anf. disputats s. 203f. Løgstrup mener iøvrigt ikke, at gårdmændene fik del i konjunkturgevinsterne, blandt andet fordi de ofte betalte en del af godsejernes pengetilgodehavender med naturalier. Men hun har ikke påvist, at afregningspriserne ved disse salgstransaktioner sakkede bagud i forhold til de stigende markedspriser.

den godsejertype vel også eksisteret, som helst så sig fritaget for større administrative byrder, og som i stedet satsede på velstillede og selvfungerende gårdmænd med interesse i at betale højere fæsteafgifter for en mindre grad af administrativ indgriben. At fæstegårdmændene generelt var uden kontakt med penge- og markedsøkonomien synes i hvert fald overdrevent. De få bevarede regnskabsbøger fra købmænd tyder ganske vist ikke på nogen større kontoført omsætning til dem<sup>48</sup>, men dette betyder næppe, at købmændene har været uden betydning; i det mindste var de ved deres blotte tilstedeværelse en mulig opkøber, som gårdmændene kunne spille ud mod utålelige godsejere. Endelig må der også peges på de ugentlige torvedage, hvor gårdmændene solgte af deres produkter direkte til købstædernes indbyggere. De fleste gårdmænd må derfor have nydt godt af prisstigningerne, og det i et sådant omfang, at der reelt har været tale om et fald i skattebyrden i tiden efter 1720.

Den traditionelle opfattelse af en stigende skattebyrde for fæstegårdmændene i tiden frem til slutningen af 1700-tallet må på denne baggrund siges at være misvisende; opfattelsen har kun gyldighed ud fra en rent nominel betragtning af skattebyrderne. Faldet i den reelle skattebyrde understreges yderligere af de omfattende nyopdyrkninger, som fandt sted gennem 1700-tallet, og som holdtes udenfor beskatningen. Matrikuleringen 1768–72 blev således aldrig til andet end et forsøg, og med opgivelsen af en ny matrikel fortsatte den ekstraskat, som i høj grad ramte

landarbejderne. Skatteforholdene viser dermed, at taberne i 1700-tallet var landarbejderne, mens gårdmændene derimod oplevede en velstandsstigning i løbet af århundredet.

Landboreformerne mister på denne baggrund deres betydning som vendepunktet i den socio-økonomiske udvikling, og reformerne må derfor ses i et andet lys. Således må det være vigtigt at inddrage statsmagtens udvikling i 1700-tallet, hvor overgangen fra domænestat til skattestat netop fuldførtes. Med domænestatens afvikling blev staten mindre tilbøjelig til at agere som godsejer, og med skattestatens vækst fremkom en stærk statsmagt, der kunne overtage godsejernes beskyttelsesfunktion overfor gårdmændene, en funktion, som indgik i fæstesystemets oprindelige grundlag. Samtidig optrådte gårdmændene i stigende grad som en økonomisk magtfaktor, og sammenholdt med udviklingen i byerne opstod der en situation med nye politiske muligheder. Gårdmændenes interesse i driftsforbedringer og frigørelse fra gods-ejerne skabte et pres for at få en politisk-juridisk sanktion heraf i form af en reformlovgivning, og støttet heri af liberale kredse i byerne blev den påstand belejlig, at gårdmændene forarmedes og undertrykkedes i uheldig grad under det gamle system. Reformlovgivningen blev da en realitet, og dens gennemførelse markerer dermed snarere en politisk-juridisk tilpasning til de eksisterende forhold i stat og samfund, end et radikalt brud med en påstået socio-økonomisk nedgang for gårdmændene.

---

48. Sigurd Jensen: »Fra patriarkalisme til pengeøkonomi«, Kbh. 1950 s. 151ff.



# Genealogier og social stratifikation

## Eksempler fra Grønland

Af *Hans-Erik Rasmussen*

Genealogiske undersøgelser af vestgrønlandsk materiale har indtil nu hovedsagelig koncentreret sig om *danske* familier i Grønland – d.v.s. familier med dansk etnicitet. Sådanne undersøgelser har primært behandlet rent genealogiske og personalhistoriske spørgsmål. I denne artikel vil jeg relatere vestgrønlandsk genealogisk materiale til socioøkonomiske funktioner og strukturer, der atter er afledt af den koloniale stats erhvervs- og uddannelsesplanlægning.

Artiklen dækker perioden ca. 1850–1950 og præsenterer nyt vestgrønlandsk etnografisk materiale. Jeg vil behandle grønlandske slægter med europæiske stamfædre og vise, hvorledes disse slægter udgjorde et indfødt øvre socialt lag, der reproduceredes over tid gennem kontinuerlige indbyrdes ægteskaber. Slægter med sådanne strukturer og økonomiske funktioner kalder jeg *socio-genealogier*.

Selv om slægterne altså i deres udgangspunkt er europæiske (dansk/svensk/norsk/tysk), er den traditionelle vesteuropæiske genealogis og personalhistories romerske paradigme (*patria potestas*) utilstrækkelig til analyse og forståelse af sådanne genealogiske strukturer.

Artiklen giver således også nogle nye vinkler til fremtidige studier af det grønlandske folks historie.

## Studiet af slægtskabssystemer

Den historisk-genealogiske forskning og den socialantropologiske forskning beskæftiger sig

begge med studiet af slægtskabssystemer. Men de to forskningsgrene adskiller sig fra hinanden såvel metodisk som m.h.t. geografisk placering af genstandsfeltet. Denne adskillelse har baggrund i forskellige videnskabshistoriske udviklingslinier i Vesteuropa og delvis USA, ligesom de enkelte universiteter m.v. adskiller sig institutionshistorisk fra hinanden. Hvor den nutidige historisk-genealogiske forskning har baggrund i de vesteuropæiske klasse- og standsdelte middelalder-samfund, så udspringer socialantropologien af disse samfunds senere kolonisering af de lokale samfundsdannelser i Nord- og Sydamerika, Afrika o.s.v.

Udviklingen af den traditionelle vesteuropæiske genealogis teorier og metoder er sket i spændingsfelterne mellem historie og biologi, og især de tyske diskussioner fra århundredeskiftet og frem til 2. verdenskrig har drejet sig om forholdet til biologi og genetik (jvf. eks. Lorenz 1889; v. Stradonitz 1898; Hofmeister 1912). Dele af den nutidige genealogiske metodeudvikling er stadig kraftigt påvirket af genetikken, medens andre har bestræbt sig på at formulere genealogien som historisk disciplin (Bobé 1931–32; Fabritius 1937). Tilsyneladende har genealogien ført en stadig kamp for at legitimere sig videnskabeligt, og for i det mindste at fastholde positionen som »historisk hjælpedisciplin«<sup>1</sup>.

Den historisk orienterede genealogi og den genetisk orienterede genealogi benytter sig overvejende af identiske metoder til indsamling og registrering af genealogiske data: anetavle, efterslægtstavle og konsangvinitets-

---

Hans-Erik Rasmussen, f. 1945, mag. scient. i antropologi og etnografi, kandidatstipendiat ved Institut for Eskimologi, Københavns Universitet.

1. Nyere tyske håndbøger giver også orientering om demografiske og sociologiske indfaldsvinkler (se Ribbe & Henning 1980). Se også artiklen om »befolkningsgenealogi«: Albertsen 1969.

tavle<sup>2</sup>. Dette kan vanskeliggøre en nærmere præcisering af, hvad der er genstandsområde og hvad der er metode i den genealogiske forskning. Den traditionelle genealogis (herunder også det folkelige genealogiske arbejdes) overvejende fiksering på af- og nedstamning gennem mandslinjen er yderligere problematisk. Historisk kan dette forhold måske forklares med det 13.–16. århundredes krav til adelsstanden om aneprøver, og med de daværende ledende sociale og klerikale lags patriarkalske ideologi iøvrigt. Men det forekommer mig, at nutidig genealogisk forskning i højere grad metodisk bør tage hensyn til muligheden for ligeværdighed mellem af- og nedstamning gennem mands- og kvindelinjen. Under alle omstændigheder er de vesteuropæiske slægtskabssystemer næppe så ensartede – socialt som i tid og rum – at de kan beskrives (endsige begribes) alene gennem de traditionelle genealogiske skemaer<sup>3</sup>.

Koloniseringsforløbene i den »ny verden« afdækkede den kendsgerning, at samfund og kulturer – herunder også slægtskabssystemer – kunne *struktureres* på helt andre måder, end de samtidige euro-amerikanske<sup>4</sup>. Samtidig har den socialantropologiske forskning vist, at slægtskabssystemer kan være *multi-funktionelle* fænomener: sociale klassifikationsystemer, principper for organisering af produktionsenheder, organisationsprincip for hushold, bærere af hele samfunds socio-økonomiske stratifikation, o.s.v. Og her er der ikke blot tale om slægtskab som et system for fiktiv og/eller real af- og nedstamning, men også for *specifikke mønstre for ægteskab*. Jeg skal vende mere detaljeret tilbage til sådanne affinale systemer, og blot her pege på, at et systematisk studie af f.eks. danske adelslægters ægteskabsalliancer i langt højere grad end de tal-

rige ane- og efterslægtstavler ville kunne bidrage til forståelsen af adelsklassens reproduktion over tid.

Skematisk og forenklet står vi altså med to forskningsretninger, den historisk-genealogiske og den socialantropologiske, der hver med sin faghistoriske baggrund og med hver sine metoder beskæftiger sig med studiet af slægtskabssystemer – henholdsvis vesteuropæiske og ikke-europæiske systemer. Studiet af netop de euro-amerikanske kolonisationsforløb i »den ny verden« burde være stedet, hvor disse to retninger kunne mødes. Og mere præcist: ved studiet af de *særlige genealogiske strukturer* i »den ny verden«, der blev genereret af kolonialismen. Jeg tænker her på »lokale« slægter grundlagt af europæiske koloniserere, og disse slægters rolle i skabelsen og videreførelsen af specifikke former for socio-økonomisk stratifikation i de pågældende lokalsamfund.

## Kolonisationsformer

Som bekendt antog den europæiske kolonisering af Amerika, Afrika, det centrale og fjerne Sibirien m.v. et utal af forskellige former<sup>5</sup>. På trods af denne store variation er det måske alligevel muligt at udskille to hovedformer: handelsstationer og plantagedrift. Til begge former knyttede der sig europæiske bosættelse og indvandring i varierende målestok. Hertil kommer så etableringen af missionsstationer og gradvis opbygning af mere fast strukturerede lokale religiøse/kirkelige samfund. Endelig var der også i varierende omfang tale om indvandring og bosættelse af hele konfessionelle grupper fra Europa.

Kolonisationens former var i nogen grad

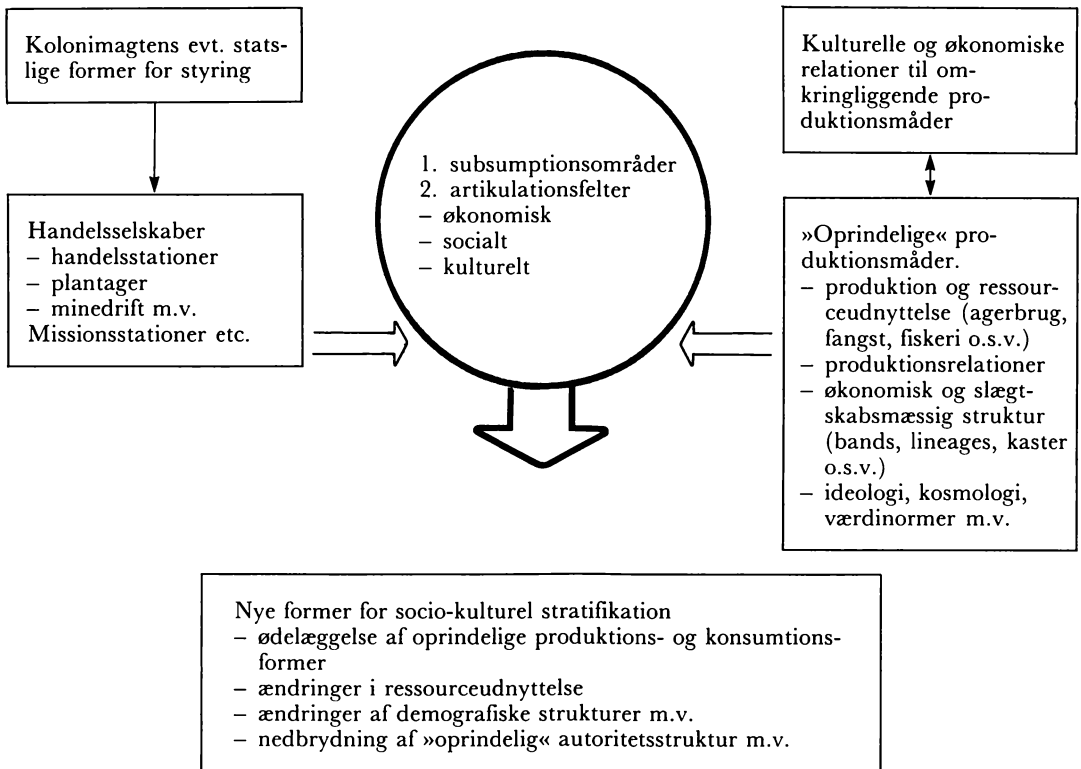
2. Se f.eks. Fabritius & Hatt 1963; Albertsen 1971, 1972, 1979; Worsøe 1977; Ribbe & Henning 1980.

3. Det er i denne forbindelse tankevækkende, at den nyeste udvikling inden for de elektroniske hjælpemidler tilsyneladende bidrager til at *fastlåse* den traditionelle genealogiske tankegang, i stedet for at udvikle den. Ane- og efterslægtstavlernes træstrukturer passer til EDB-systemernes grundlæggende binære opbygning, og netop i de allerseneste år der der fremkommet kommercielt producerede slægtskabsprogrammer til mikrodatamater (USA, Tyskland).

4. For metodiske indføringer i socialantropologiske slægtskabsstudier, se f.eks. Fox 1967; Murdock 1949; Sahllins 1969; Tax 1955a; Lévi-Strauss 1969. Og for fag-historiske redegørelser, se f.eks. Lowie 1937; Tax 1955b; og delvis Harris 1969.

5. For en antropologisk præget oversigt, se Wolf 1982.

Fig. 1. Kolonisationsforløbets hovedtræk.



afhængig af det produkt, der skulle udføres fra det koloniserede område. Således var handelsstationer den almindeligste form i Nordamerika, Sibirien og det arktiske område, hvor pelsdyrhandelen var fremherskende. Og plantagedrift var en almindelig form i Sydamerika, Vestindien og »Hollandsk Ostindien«. De to hovedkolonisationsformer havde forskellig effekt i lokalsamfundene. De omfattede demografiske omkalfatringer i Afrika og Vestindien som følge af handelen med slaver til plantagerne, havde intet sidestykke i områder med handelsstationer, selv om der også her forekom demografiske forskydninger. Til gengæld må man sige, at alt andet lige var der betydelig forskel på den effekt, der fremkom ved anlæggelse og drift af en handelsstation i et socialt stærkt segmenteret og »lukket« kastesamfund i Indien, og i et »åbent« egalitært eskimosamfund.

Kolonisationsforløbet var naturligvis en

dynamisk proces – forløbende i tid og rum. Selv om det altid er problematisk at fremstille sådanne processer i statiske skemaer, så lad mig alligevel prøve at vise hovedtrækkene (se fig. 1).

## Socio-genealogier og etnicitet

Uanset hvilke former de enkelte kolonisationsforløb har antaget, har seksuelle forbindelser mellem euro-amerikanske kolonister og den oprindelige befolkning naturligvis skabt »blandinger«. Og sådanne »blandinger« har ofte som enkeltpersoner spillet en fremtrædende rolle i det videre koloniseringsforløb. Men hvad der interesserer os her er imidlertid de situationer, hvor sådanne »blandingsgrupper« tager form af *distinkte etniske grupper og/eller indtager bestemte positioner inden*

for en given socio-økonomisk stratifikation<sup>6</sup>. I relation hertil må de socio-genealogiske grupper afgrænses fra 1) grupper af hvide kolonisatorer, der bosætter sig permanent i det koloniserede område, og som *fastholder* sin etniske identitet (eksempelvis englændere og boere i Sydafrika), og 2) evt. nye etniske grupper opstået som følge af »interne« koloniseringsforløb, der ikke involverer euro-amerikansk dominans (eksempelvis Han-folkets ekspansion i Sydchina; nomadestammer, der underlægger sig agerbrugere og kvægavlere i Afrika, o.s.v.).

Sådanne socio-genealogiske grupper er vigtigere at identificere i forsøget på at lokalisere de *kulturelle* og *økonomiske* elementer, der holder sammen på den type social stratifikation, der så at sige er skabt ved artikulationen mellem euro-amerikansk kolonimagt og »oprindelig« produktionsmåde.

Disse fænomener er kendt fra store dele af verden, selv om de endnu ikke er kortlagte i form af detaljerede empiriske genealogier. Særlig kompleks er situationen i Latinamerika, hvor utallige etniske »blandings«-variationer mellem indianere, hvide og negre kan identificeres (Fock 1969; Fock & Flores 1973). Imidlertid vil jeg kort omtale to grupper i Nordamerika, idet disse grupper er særligt velegnede til at sætte den efterfølgende præsentation af det grønlandske materiale i relief. Det drejer sig om Métis-folket i det centrale Canada, og om gruppen af såkaldte Settlers i Labrador.

#### *Métis-folket i det centrale Canada*

Fra 1784 til 1821 eksisterede der to store handelselskaber i Canada: The Hudson's Bay Company (oprettet 1670) og The North-West

Company. I 1821 blev selskaberne sammenlagt og videreført som Hudson's Bay Co., der havde monopol på handelen indtil 1859. Begge selskaber, der hovedsageligt var engageret i pelshandel, beskæftigede europæiske mænd på handelsstationerne. I begyndelsen havde de to selskaber angiveligt forskellig holdning til spørgsmålet om ægteskab mellem de ansatte mænd og indianske kvinder. Hvor North-West Co. ligefrem opfordrede de ansatte til sådanne ægteskaber, var Hudson's Bay Co. stærkt imod (Sanders 1979: 7–8; Stanley 1963: 3–6). Imidlertid forekom blandede ægteskaber stadig hyppigere – også for handelsbestyrernes vedkommende i Hudson's Bay Co.. I 1806 forbød The North-West Co. ligefrem sine ansatte at indgå ægteskab med fuldblods indianske kvinder (Sanders *ibid.*), og sådanne regler tilskyndede yderligere til ægteskaber mellem europæere og »blandings«-kvinder, og mellem »blandinger« indbyrdes, efterhånden som populationen voksede. Sådanne »blandinger« blev på fransk benævnt »Métis«, og det er denne betegnelse de stadig anvender om sig selv.

Samtidig med nedlæggelsen af North-West Co. omkring 1821 bosatte en række Métis-familier sig uden for handelsstationerne i et område ved floden Red River i det nuværende Manitoba. Her blev der oprettet skole og kirker, og i 1871 boede der knapt 11.000 métis og knapt 2.000 hvide (Sanders *Ibid.*: 8; MacLean 1982: 96)<sup>7</sup>. Métis-familierne var hovedsagelig engageret i kommerciel bisonjagt, samt i transport af tørret kød på tværs af det enorme prærieområde. De engelsktalende métis var desuden små-agerbrugere. Endelig fungerede Métis ofte som mellem-mænd og tolke i relationerne mellem hvide

---

6. Udviklingen af socialantropologiske etnicitetsteorier har en omfattende historie bag sig, og kan af pladshensyn ikke refereres her. Et klassisk værk, der stadig har teoretisk relevans, er dog Barth (ed.) 1969. For et banebrydende arbejde om etnicitet i grønlandsk sammenhæng, se Kleivan 1969/70.

7. Se kortmateriale hos Stanley 1963. For de socio-genealogiske gruppers vedkommende, der udviser en distinkt etnisk identitet (som Métis og Settlers i Labrador – omend denne identitet er manipulerbar) er de officielle demografiske undersøgelser anvendelige som en del af kildegrundlaget. Her er det et spørgsmål om almene demografiske statistiske problemer om pålidelighed og gyldighed. Anderledes forholder det sig med de socio-genealogiske grupper, der (som de grønlandske) »skjuler sig« i en etnicitet fælles med andre som socio-økonomiske grupper. Her er en egentlig empirisk rekonstruktion af de enkelte slægts-genealogier en nødvendighed.

kolonimyndigheder og indianske samfund<sup>8</sup>. (Uddannelsen af kateketer, handelsbestyrere m.v. har naturligvis bidraget til en intern økonomisk differentiering blandt Métis). Gradvist udviklede gruppen en distinkt etnisk identitet, og denne identitet er baggrund for nutidig politisk organisering og aktivitet blandt Métis<sup>9</sup>.

Som socio-genealogisk fænomen er Métis-folket karakteriseret ved slægter med franske/skotske mandlige forfædre (navne som f.eks. Dumont, Larocque, Delorme, Tomkins, Riel, Callihoo, O'Donoghuse, O'Lone) og indianske stammødre (Cree, Blackfoot, Ojibwa (Chippewa), Assiniboine), med en distinkt etnisk identitet, med en høj grad af socio-kulturel endogami (ægteskaber mellem Métis indbyrdes), og med en specifik erhvervstilknytning uden for indiansk »produktion« og ressourceudnyttelse.

Endnu er der ikke mig bekendt gennemført socialantropologiske undersøgelser, der kan bidrage til en forklaring af, hvorfor de tidlige europæisk-indianske »blandings«-familier ikke blev optaget i de indianske samfund, med deraf følgende indiansk identitet. En sådan undersøgelse måtte nødvendigvis bl.a. inddrage de lokale (og varierende) indianske økonomiske og slægtskabsmæssige strukturer. Jeg vil imidlertid under diskussionen af det grønlandske materiale komme nærmere ind på nogle vigtige kulturelle og økonomiske differentierings- og integrationsmekanismer.

#### »Settlers« i Labrador

Det nordlige Labradors befolkning bestod før koloniseringen af Inuit (eskimoer), bosat langs kysten, og indianere (Naskapi-Montagnais) i det sydlige indland.

I slutningen af 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet etablerede engelske handelselskaber (og før 1763 også franske) stationer

langs kysten. Det største af disse selskaber var Hudson's Bay Co., der rekrutterede de fleste af sine ansatte i England, Scotland og Wales. I Labrador var de ansatte som håndværkere på 4-års kontrakter (Kennedy 1977: 273), og nogle forblev i landet efter periodens udløb, og giftede sig med inuit-kvinder. Andre var sønner af mænd, der tidligere havde arbejdet for handelsselskaber i det sydlige Labrador. Sønnerne var nu flyttet nordpå, og de giftede sig også med inuit-kvinder.

I 1850–60'erne var nogle af de bedst kendte settler-familier (Voisy, Andersen, Lyall, Dicker, Lane, Ford) allerede etablerede og bosatte i Labrador (Brody 1977).

Fra begyndelsen ernærede de sig af fangst, jagt og fiskeri. Fiskeriet var vigtigt for den enkelte families subsistensproduktion, medens pelsdyrfangsten havde stor betydning for pengeindkomsten. Af hensyn til adgangen til disse fangsttyr bosatte settler-familierne sig ved de skovklædte fjorde. Her flyttede de mellem vinterhus i bunden af fjorden og sommerhus ved fjordmundingen. Bestemte slægter var (og er delvis stadig) relateret bestemte geografiske områder til bosættelse og erhvervsudnyttelse.

Mændene i den første generation af de ældste settler-familier var stærkt afhængige af deres eskimoiske hustru. Hun kunne forarbejde fangstprodukterne, og hun gav denne viden videre til døtrene. I løbet af ca. 2 generationer havde slægterne oparbejdet tilstrækkelig viden til at kunne ernære sig helt af fangst og fiskeri, og omkring ca. 1870 blev det udbredt, at disse »blandings«-slægter overvejende giftede sig med hinanden (Kleivan 1966: 100). Settler-familiernes erhvervstilknytning var således i høj grad identisk med den oprindelige inuit-befolkning.

I nyere tid er ægteskaber mellem settlers og inuit imidlertid ikke helt ualmindelige. Det etniske tilhørsforhold for børn af sådanne æg-

8. Se også Rich 1960; Giraud 1943; Campbell 1978. Endvidere Stanley 1963, der er det klassiske historiske værk om Métis' bosættelse og det væbnede oprør under ledelse af Louis Riel.

9. Under de igangværende forhandlinger i Canada mellem føderalregering, provinsregeringer og indfødte folk om rettigheder til land og vand o.s.v., har Métis-folket fremsat selvstændige rettighedskrav, og påberåbt sig egenskaben af »oprindelig befolkning«. Se f.eks. Daniels 1979; Daniels (ed.) 1979.

teskaber afhænger i de konkrete tilfælde af graden af tilknytning til enten inuit eller settler-befolkningen<sup>10</sup>.

Denne meget korte omtale af aspekter ved Métis-folket og settler-gruppen skulle tjene til at understrege følgende vigtige forhold:

1. *Slægtskab er en kulturel relation.* Slægtskabsrelationernes karakter er manipulerbare, og fiktive genealogier, quasi-slægtskab m.v. er almindeligt forekommende i mange kulturer. Dette gælder såvel konsanguint som affinalt slægtskab. De kulturelle normer og variationer bag et givent slægtskabssystem er derfor vigtige at få undersøgt i forsøget på at forstå disse socio-kulturelle fænomener. Den genetisk orienterede genealogis udregninger af »grad af fælles arvemasse«, »indavlskoefficienter« m.m. har derfor ringe interesse i en historisk og socialantropologisk sammenhæng.
2. *Den etniske identitet har ingen a priori sammenhæng med race-grupper.* Det etniske tilhørsforhold kan skifte fra generation til generation, og karakteren af forskellige typer af relationer (økonomiske, ægteskabelige, kulturelle, symbolske o.s.v.) mellem givne etniske grupper vil *variere* i tid og rum.

På baggrund af disse forhold kan vi sige, at hvad socio-genealogierne angår, så omfatter studiet her de sociale processer bag disse slægtskabstypers opkomst, genealogiernes genese, samt variationer i deres strukturer og samfundsmæssige funktioner. Ved hjælp af empirisk materiale kan vi rekonstruere de enkelte socio-genealogiers udgangspunkter, men – og dette er vigtigt – i og med genealogiernes start er der sat en dynamisk kulturel proces i gang, præget af kvantitative og kvalitative spring, men *uden noget fikserbart slutresultat*. Denne *proces* finder sted i spændingsfeltet mellem kolonialismens økonomiske og organisatoriske tiltag og de oprindelige, indfødte samfundsdannelser, således som disse atter er påvirkede af det koloniale forløb.

Lad mig derefter gå over til en nærmere diskussion af det vestgrønlandske materiale.

## »Blandings-slægter« i Nordvestgrønland og Sydvestgrønland

Nordvestgrønland (området mellem Sisi-miut/Holsteinsborg og Upernavik) og Sydvestgrønland (fra Sisimut til Kap Farvel) adskiller sig fra hinanden såvel økologisk, erhvervsøkonomisk som administrationshistorisk. Hvalfangerstationerne var placeret i Nordvestgrønland, og som følge heraf havde området fra midten af 1700-tallet til midten af 1800-tallet også en forholdsmæssig stor andel af ægteskaber mellem europæere og grøn-lænderinder<sup>11</sup>. Dette medførte naturligvis også, at den såkaldte »blandingsgruppe« var numerisk større i denne del af landet.

Nogle af europæerne og deres slægter var fortrinsvis knyttet til bestemte regioner på vestkysten. Eksempelvis Broberg, Geisler,

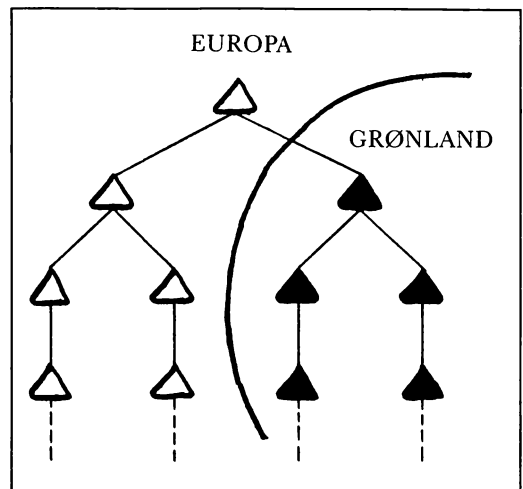


Fig. 2. Principiel struktur for slægtssegmentering mellem Europa og Grønland.

10. Se Brantenberg 1977. Se endvidere Ben-Dor 1966; Kennedy 1982.

11. Ref. Gad 1976: 116.

Sandgreen, Zeeb i Nordvestgrønland, og Høegh, Chemnitz, Hammeken, Berglund i Sydvestgrønland. Andre slægter delte sig efter ankomsten til Grønland i en »nordlig« og en »sydlig« del, f.eks. Kleist og Lyng. Denne geografiske segmentering kan illustreres således (se fig. 2):

Hertil kommer en erhvervmæssig forskellig tilknytning for de enkelte slægter. Nogle af blandings-slægterne var hovedsageligt beskæftigede i fangst og fiskeri (eksempelvis Zeeb og Berglund), medens andre hovedsageligt var ansatte inden for handel og mission (eksempelvis Chemnitz og Rosing). Endelig var enkelte slægter internt splittet op mellem sidelinjers forskellige erhvervstilknytning (– der foreligger dog endnu ingen detaljeret socialantropologisk forskning til belysning af dette).

Det vestgrønlandske samfunds etniske struktur var under påvirkning af den tidlige kolonialisme tredelt: grønlandere, »blandinger« og danske. Det er uvist hvor længe blandingskategorien opfattede sig selv som sådan, og hvornår skiftet til *grønlandsk* etnisk identitet fandt sted. Men det er formodentligt sket omkring begyndelsen af 1800-tallet – for de enkelte slægter sandsynligvis fra og med 2. generation<sup>12</sup>. Jeg skal senere komme nærmere ind på den sydvestgrønlandske etnostruktur efter 1850, og blot her gøre opmærksom på, at de etniske transformationer forløb parallelt med socioøkonomiske ændringer, og perioden fra midten af 1700-tallet til midten af 1800-tallet var for vestgrønlands vedkommende generelt karakteriseret ved *stigende etnisk homogenitet og stigende social differentiering*.

De undersøgelser af socio-genealogisk materiale, der indtil nu foreligger, omhandler *sydvestgrønlandske* slægter<sup>13</sup>. Det er dette materiale, der danner grundlag for de følgende diskussioner m.v.

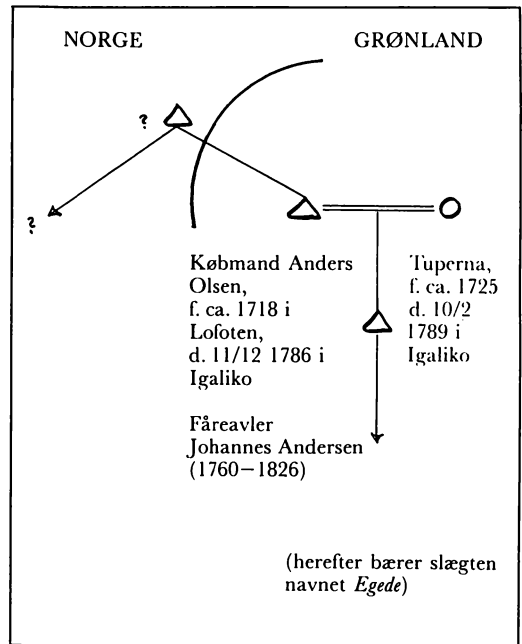


Fig. 3. Slægten Egede.

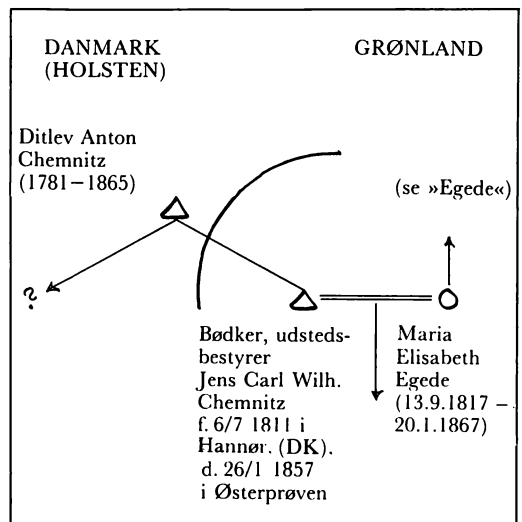


Fig. 4. Slægten Chemnitz.

12. Den danske koloniadministration fortsatte dog med at anvende betegnelsen »blandinger« som demografisk kategori frem til og med folketællingen 1901.
13. Rasmussen 1983 og 1986. Mit nuværende forskningsprojekt »Ægteskabsstruktur og betydningsmønstre i Vestgrønland. Analyse af udvalgte dele af betydningsproduktionen i det vestgrønlandske øvre sociale lag, ca. 1850–1950« omfatter bl.a. indsamling og analyse af detaljerede genealogiske data fra kirkebøger, mandtalslister, designationslister etc. i Rigsarkivet og Det grønlandske Landsarkiv.

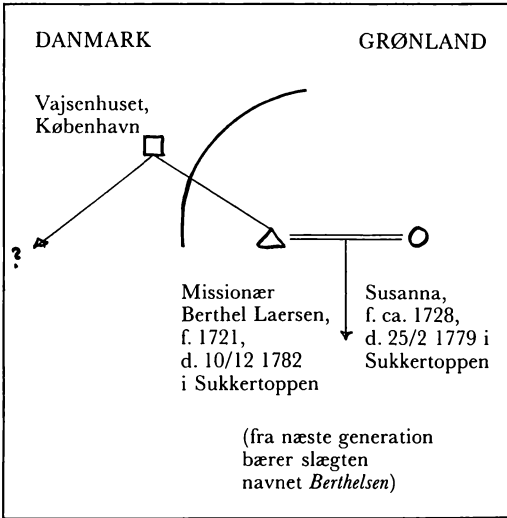


Fig. 5. Slægten Berthelsen.

### Affinale systemer og social differentiering

Ægteskabsrelationer kan med fordel betragtes som *alliancer* og som *udvekslingsformer*. Teoriudviklingen bag dette er først og fremmest grundlagt af den franske antropolog, Claude Lévi-Strauss (jvf. Lévi-Strauss 1969), men se-

ner har også andre socialantropologer anvendt (og modificeret) teorierne på analyser af konkrete samfundsdannelser.

Lévi-Strauss skelner mellem to udvekslingssystemer: *indskrænket udveksling* og *generaliseret udveksling*. Den indskrænkede udveksling kan groft taget karakteriseres som en reciprok relation mellem to parter (personer, slægter, stammer o.s.v.): A giver en kvinde til B, der giver en kvinde til A ( $A \leftrightarrow B$ ). En underform af denne indskrænkede udvekslingsform er den *forsinkede* udveksling, hvor A giver til B i 1. generation, og B returnerer til A i næste generation ( $A \rightarrow B \rightarrow A$ ).

Den generaliserede udveksling, derimod, er karakteriseret ved at være en udvekslingsrelation mellem flere givere og modtagere. A giver til B, der giver til C, der giver til D, o.s.v. ( $A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D \dots \rightarrow A$ ). Teoretisk sluttet cirklen på et eller andet tidspunkt ved, at A modtager en kvinde. Karakteristisk for den generaliserede udveksling er også, at den forudsætter at A *ikke* kan modtage fra B, og B *ikke* fra C, o.s.v.

Den indskrænkede, og den forsinkede form, er *lukkede* former (dette vender jeg tilbage til) – medens den generaliserede form betragtes som en *åben* form, idet der kan indsættes et

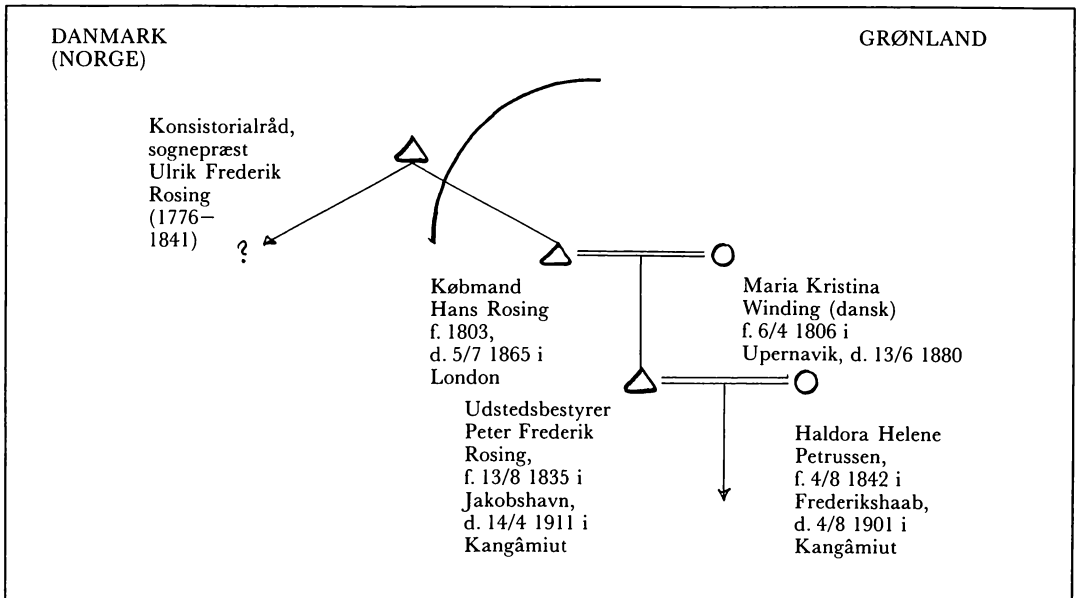


Fig. 6. Slægten Rosing.



principielt ubegrænset antal led i kæden. Den lukkede, direkte reciprokke udveksling kan kun fungere blandt små, isolerede populationer, medens den asymmetriske, generaliserede form kan ekspandere ubegrænset og i princippet uafhængigt af demografisk størrelsesorden.

Ud over at relatere sig forskelligt til demografiske faktorer, adskiller de to udvekslingsformer sig også i relation til *social differentiering*. Den indirekte, generaliserede og asymmetriske udvekslingsform indeholder strukturelle betingelser for fremkomsten af relativ rangorden udvekslingsparterne imellem:

$$\left\{ \begin{array}{l} A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow \dots N \rightarrow A \\ A > B > C > \dots N > A \end{array} \right\}$$

(efter Friedman 1975: 169)

Derimod er det ikke muligt at opbygge en rangorden på den direkte (incl. »forsinkede«) indskrænkede udveksling, idet den i princippet forudsætter reciprokke relationer mellem parterne<sup>14</sup>.

Disse typer af udvekslingssystemer er alle udtryk for *eksogami*: normer for ægteskab uden for egen gruppe. Eksogamien står således i princippet i modsætning til *endogamien*.

Som vi skal se, byggede de sydvestgrønlandske socio-genealogier på direkte, symmetriske udvekslingsformer inden for en økonomisk stratifikation skabt og vedligeholdt af den danske kolonialisme.

## Sociostruktur og etnostruktur i Sydvestgrønland ca. 1850–1950

Den sydvestgrønlandske samfundsformations socio- og etnostruktur var udpræget rigid

gennem ca. 150 år frem til ca. 1945. Bortset fra nogle mindre numeriske forskydninger, var forholdet mellem danske/europæere og grønlandere grundlæggende det samme gennem hele perioden. Også forholdet mellem ansatte i koloniadministrationen og ideologiformidling (skoler, kirker etc.) og umiddelbare producenter (fangst, fiskeri, færeaavl) var relativt stabilt. Denne rigiditet er et *strukturelt* karakteristikum, der udtrykker subordinationsrelationernes stabilitet.

Dette forholds hovedtræk kan skitseres med følgende model:

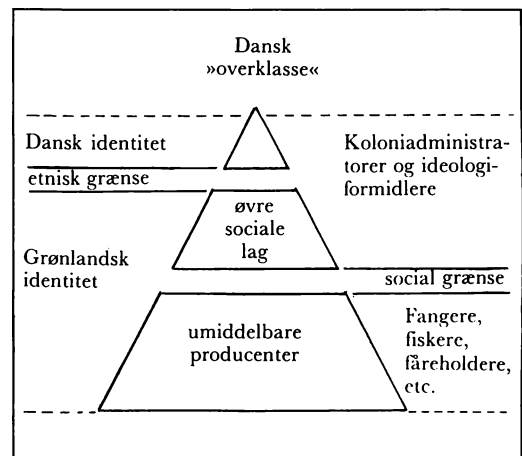


Fig. 7. Samfundspyramidens socio- og etnostruktur ca. 1800–1950 (Sydvestgrønland).

»Umiddelbare producenter«, »øvre sociale lag« samt »dansk 'overklasse'« er socioøkonomiske kategorier med distinktive karakteristika. Mellem kategorierne er de *økonomiske* relationer og modsætninger, samt de *slægtskabsmæssige* relationer de væsentligste. Det er

14. Se også mine diskussioner i Rasmussen 1983: 4 ff. Forskellige kulturer har opbygget og/eller vedligeholdt sociale differentieringssystemer gennem bl.a. regler for ægteskab. Et af de bedst kendte og beskrevne eksempler er Kachin-folket i det nordlige Burma. De udgør ca. 300.000 personer og er opdelt i 3 »klasser«: »høvdinge«, »aristokrater« og »borgerlige«. Inden for de enkelte »klasser« etableres der affinale alliancer mellem slægterne efter den asymmetriske, generaliserede udvekslingsform. Enkelte kvinder fra en højerestående »klasse« bliver dog gift med mænd fra en laverestående (i et udvekslingssystem indeholdende »betaling« i form af brudepris), og sådanne ægteskabelige alliancer binder de 3 »klasser« sammen: kvinder passerer nedad i systemet, og rigdom passerer op i systemet. (Se Fox 1967). Se også en spændende analyse, der inddrager socioøkonomiske forklaringsvariable: Friedmann 1975). Også det indiske kastesystem bygger på en sammenhæng mellem bl.a. erhvervsøkonomiske strata og ægteskabsregler, se Dumont 1970, og for Sri Lanka: Roberts 1982.

kendetegnende, at kategorierne »dansk 'overklasse'« og »øvre sociale lag« kun er økonomisk viable gennem kapitaloverførsel fra kolonimagten i form af lønninger og begunstigelser. Mellem kategorierne såvel som mellem de enkelte familier, samt på det interpersonelle plan inden for hver enkelt kategori, er formelle autoritets-relationer samt status-relationer væsentlige for systemets opretholdelse over tid.

Endnu er mine data vedrørende konsanguine og affinale relationer *mellem* den danske »overklasse« og det øvre sociale lag ufuldstændige. Men det genealogiske materiale synes at antyde, at disse relationer var bygget op på en type asymmetriske, generaliserende udvekslinger, hvorefter kvinderne gik »op« i systemet, prestige gik »ned« i systemet.

Dannelsen af *det øvre sociale lag* som en socio-økonomisk kategori fandt sted i begyndelsen af 1800-tallet. Gennem analyser af det empiriske materiale kan vi se, hvorledes slægterne og det øvre sociale lag etableredes. Men på tidspunktet for disse første alliancers indgåelse, kunne de involverede parter naturligvis ikke vide, at de faktisk grundlagde det genealogiske netværk i en socio-økonomisk kategori. De kan kun have været bevidste om, at ægteskaberne blev indgået efter *sociale* præferencer, og at man altså *afgrænsede* sig som en separat kategori fra de umiddelbare producenter. Situationen tegnede sig nogenlunde således for de første, eller de to første generationer af de slægter, der har størst dybde – d.v.s. på tidspunktet omkring slutningen af 1700-tallet/begyndelsen af 1800-tallet:

- 1) ægteskaberne blev indgået efter sociale præferencer, hvilket også indebærer kulturelle, dannelsesmæssige præferencer.
- 2) alle slægtsgrundlæggerne på mandssiden var *europæere*.
- 3) de mandlige slægtsgrundlæggere var overvejende erhvervsmæssigt distanceret fra de umiddelbare producenter.
- 4) mellem de mandlige alliance-partnere var der uddannelsesmæssige/erhvervsmæssige forskelle.
- 5) i det omfang de mandlige alliance-partnere indgik i *samme* ansættelsesstruktur,

indgik de også i en formel autoritetsstruktur med deraf følgende personlig subordination (f.eks. købmand gift med bødkers datter; kolonibestyrer gift med udliggers datter, etc.).

Konstitueringen af det øvre sociale lag som en *etnisk* kategori beror ikke blot på muligheden af at definere sig som ikke-dansker, men også på, at de indfødte umiddelbare producenter anerkender denne grønlandske identitet. Med andre ord: for at opnå etnisk accept må medlemmer af det øvre sociale lag indgå i en række udvekslingsrelationer med de direkte producenter – udvekslingsrelationer, der på samme tid har *integrativ* karakter og er i stand til at *bekræfte og vedligeholde forskel i social status*. Jeg skal senere vende tilbage til nogle af disse integrerings- og differentieringsmekanismer.

### Ægteskabsmønstret i det sydvestgrønlandske øvre sociale lag

I en tidligere undersøgelse af sydvestgrønlandsk genealogisk materiale har jeg analyseret ægteskabsrelationer for følgende slægter i det øvre sociale lag: Lund, Kleist, Chemnitz, Holm, Høegh, Thaarup, Sivertsen, Motzfeldt, Berthelsen, Møller, Lyng og Rosing. Desuden var der i analysen inkluderet materiale for følgende høj-status slægter blandt de umiddelbare producenter: Egede, Kreutzmann og Heilmann. Dette genealogiske materiale er ikke komplet, og derfor indeholder det ikke oplysninger om samtlige ægteskaber og/eller børn inden for de enkelte slægter. Materialet dækker også andre slægter i tilslutning til de nævnte 15 slægter, og datamaterialet omfatter i alt 403 personer (se Rasmussen 1983 for detaljerede genealogiske netværk).

Den genealogiske dybde er ca. 200 år dækkende personer født i første halvdel af 1700-tallet op til personer født i første halvdel af 1900-tallet. Eller sagt på en anden måde: ego's generation er den 7. generation regnet fra den ældste og første generation.

Alle de 15 nævnte slægter havde europæiske forfædre, nemlig:

*Chemnitz*, Jens, C. W. (1811–1857): bødker, udstedsbestyrer.

*Heilmann*, Arent Ch. (1781–1830): kongelig inspektør.

*Holm*, Johan Fr. (1829–1884): købmand, udstedsbestyrer.

*Høegh*, Peter (1857–1939): smedemester.

*Kleist*, Chr. Larsen (død 1787): bødker.

*Kreutzmann*, Ernst (1787–1853): udstedsbestyrer.

*Laersen*, Berthel (1721–1782): missionær.

*Lund*, Christen Jensen (f. 1767): tømrer.

*Lynge*, Lars (ca. 1725–1803): bødker.

*Motzfeldt*, P. H. (1774–1835): kongelig inspektør.

*Møller*, Peter Erik: tømrer.

*Olsen*, Anders (ca. 1718–1786): købmand.

*Rosing*, Peter Frederik (1835–1911): udstedsbestyrer.

*Sivertsen*, John: formand, fanger.

*Thaarup*, K. I. (1826–1883): udstedsbestyrer<sup>15</sup>.

Ved analyse af de ægteskaber, hvori en eller flere af de 15 slægter var involverede fremgik det, at ca. 52% af samtlige ægteskaber var indgået mellem medlemmer af disse 15 slægter; ca. 31% var med medlemmer af andre grønlandske slægter, og ca. 16% af ægteskaberne var med danske mænd. Flertallet af det totale antal ægteskaber var alliancer uden for de umiddelbare producenter. Denne *social endogami* vender jeg tilbage til. De ca. 31% ægteskaber med andre grønlandske familier

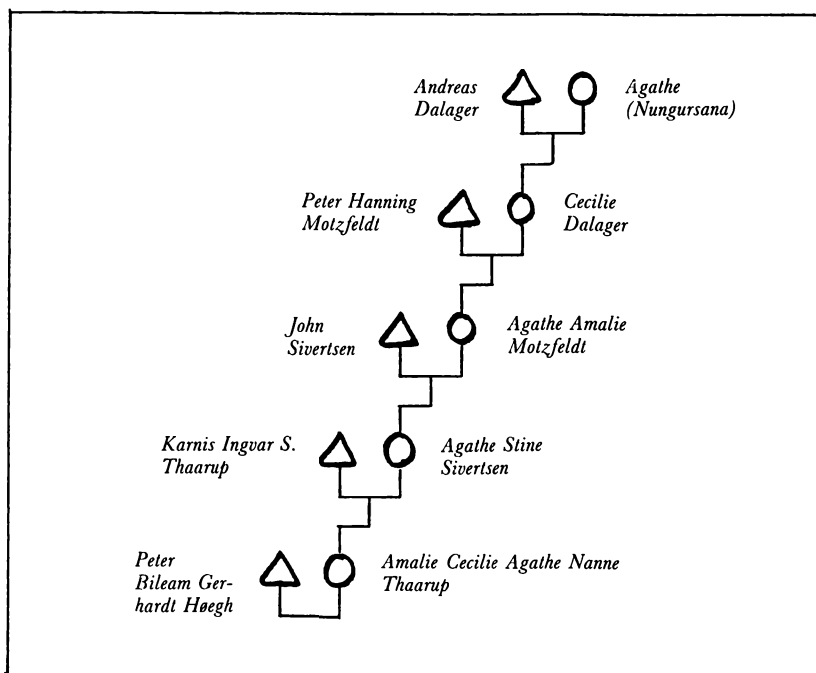


Fig. 8. Grundlæggelsen af slægterne (Dalager), Motzfeldt, Sivertsen, Thaarup og Høegh. (Bemærk note 15 vedr. Høegh-slægten).

15. Peter Bileam Gerhardt Høegh var født uden for ægteskab som søn af Anne Margrethe Høegh (1819–1886), der atter var født uden for ægteskab af Else Kleist, sønnebatter af Kleist-slægtens grundlægger, Chr. Larsen Kleist. Selv om Peter Høegh således ikke i formel forstand er Høegh-slægtens grundlægger, er han alligevel i denne sammenhæng opført som sådan, fordi dette er i overensstemmelse med den almindelige opfattelse.

Peter Frederik Rosing var, som det også fremgår af fig. 6, egentlig 2. generation i Grønland. Men da faderen rejste ud af landet og døde i England, regnes P. F. Rosing almindeligvis som slægtens grundlægger.

indicerede en stærk hypergam tendens<sup>16</sup>, idet de 15 slægter »modtog« dobbelt så mange kvinder, som de »gav« bort.

Af de nævnte 52% ægteskaber mellem medlemmer af de 15 slægter, var *ca. halvdelen direkte, symmetriske indskrænkede udvekslinger*. Flertallet af disse var »forsinkede« udvekslinger.

Et særligt interessant eksempel er grundlæggelsen af slægterne Motzfeldt, Sivertsen, Thaarup og Høegh. Disse slægter blev grundlagt gennem en *vertikal kæde* af affinale alliancer:

### Social endogami

En nærmere analyse af de 15 slægters affinale alliancer i relation til erhvervsfunktion viser nogle interessante karakteristika. Det viser sig da, at tyngdepunktet ligger omkring koloniadministration og ideologiformidling. Slægterne Lund og Rosing udgør, hvad vi kunne kalde »forbindende led« til højstatus-slægter (Egede og Kreutzmann), hvis *hovedbeskæftigelse* er henholdsvis fåreavl og fangst. Det ægteskabelige netværk følger primært erhvervmæssige linjer, og kun i begrænset udstrækning omfatter det umiddelbare producenter i fangst/fiskeri/fåreavl. I det omfang umiddelbare producenter overhovedet deltager i alliancerne, da er disse deltagere rekruteret hovedsageligt fra stærkt lokalt-endogame slægter med høj status.

Denne sociale endogami hviler på specifikke materielle og demografiske forudsætninger, der var unikke for den vestgrønlandske samfundsformation:

- 1) statslig-kolonial regulering af tilgangen til uddannelsessystemet.
- 2) statslig-kolonial regulering af produktionsstruktur og adgang til erhvervene.
- 3) løn-indkomstens stigende betydning for de enkelte hushold inden for det øvre sociale lag, og som følge heraf en gradvis løs-

rivelse fra fangstdelingens integrations- og afhængighedsfunktioner.

- 4) høj grad af selvforsyning med kvinder inden for det øvre sociale lag.
- 5) dobbeltheden af biologisk og social reproduktion skal realiseres under former, der på den ene side ikke bryder eksisterende incest tabu, og på den anden side sikrer, at hovedparten af ægteskaberne følger sociale præferencer.

Den sociale endogami udtrykkes altså gennem normer for ægteskab, og som sådan er dens fornemste funktion at *opretholde sociale grænser*. I de tilfælde, hvor sociostruktur og etnostruktur er sammenfaldende, opretholder den sociale endogami også den etniske grænse. Men i det vestgrønlandske tilfælde var disse to strukturer *ikke* sammenfaldende (jvf. fig. 7).

I kulturer, hvor den sociale differentiering udtrykkes gennem enkeltpersoners slægtstilhørsforhold og *genealogiske afstand* til en fælles »forfader« (hovedlinje med direkte afstamning giver størst social »rang«; sidelinjer og generationsafstand medfører faldende social »rang«), er det ofte nødvendigt for samfundets medlemmer at være i besiddelse af en omfattende genealogisk viden. En sådan viden har næppe været forudsætning for den sociale endogami i det sydvestgrønlandske øvre sociale lag. Her er der snarere tale om en *kumulativ* proces byggende på sociale normer for kulturel dannelse, »civilisation« m.v. Den socialantropologiske afdækning af de socio-genealogiske netværks strukturer er ikke nødvendigvis identisk med en afdækning af de enkelte slægtsmedlemmers samtidige genealogiske viden.

### Integrering og differentiering

Det sydvestgrønlandske øvre sociale lags reproduktion havde både en *social* og en *etnisk*

---

16. Hypergami: ۵  
Hypogami: ۴  
Isogami: ۳ (Dumont 1970: 299, note 54e).

dimension. Som social kategori var det øvre sociale lag sammensat af slægter med grønlandsk etnisk identitet<sup>17</sup>. Deres etniske viabilitet afhænger af etnisk accept fra de umiddelbare producenter. Deres sociale viabilitet afhænger af socio-kulturel accept fra den danske »overklasse«. Jeg vil gerne understrege denne proces' dialektiske natur: det er på samme tid en integrationsproces og en differentieringsproces. Disse dialektiske processer kan forsimplet formuleres således:

- (1) *I relation til de umiddelbare producenter:*
  - a. Sociokulturel differentiering: gennem social endogami m.v.
  - b. Etnisk integrering: gennem specifikke økonomiske relationer inden for lokalsamfund og hushold, sammen med integrering af visse kulturelementer som f.eks. attituder, adfærd, sprog og klædedragt.
- (2) *I relation til den danske »overklasse«:*
  - a. Sociokulturel integrering: gennem »korrekt« opførsel, livsstil (uddannelse, hjemindretning, klædedragt etc.).
  - b. Etnisk differentiering: gennem sprog, klædedragt etc.

Se endvidere Rasmussen 1983 og 1986 for detaljerede eksempler på disse integrerings- og differentieringsprocesser, især fra husholdenes økonomiske sfære)<sup>18</sup>.

Hvad den sytvestgrønlandske sociale stratifikation angår (1850–1950), var der altså tale om en *gradvis opbygning* af en social og kulturel struktur præget af ringe social mobilitet

og af socio-kulturelle hierarkier. Opbygning og vedligeholdelse af dette rigide system var en *dynamisk* proces. De sociale og økonomiske ændringer af det vestgrønlandske samfund efter 2. verdenskrig (»Nyordningen«, G 60, o.s.v.) medførte større social og geografisk mobilitet (ikke mindst for kvindernes vedkommende), ligesom det formelle politiske administrationssystem blev ændret. De nye typer af social stratifikation i Vestgrønland kunne ikke længere opretholdes qua specifikke sociale kategoriers sociale endogami.

## Afslutning

I artiklen har jeg behandlet aspekter ved nogle specifikke sydvestgrønlandske slægtskabsgrupper, som jeg har kaldt socio-genealogier. Indledningsvis blev andre socio-genealogiske grupper nævnt: Métis-folket i det centrale Canada og gruppen af »Settlers« i Labrador. Alle disse grupper er »resultat« af den vesteuropæiske koloniale artikulation i det arktiske og subarktiske område. De ældste slægter er derfor alle grundlagt ca. 1750–1850, og vi kan konstatere, at grupperne som socio-genealogier reproduceredes over tid gennem ægteskaber efter sociale/etniske præferencer. Den enkelte socio-genealogiske gruppe kan imidlertid kun opretholde sådanne affinale systemer (og her tænker jeg naturligvis på *ideale* systemer), hvis de basale demografiske forudsætninger er til stede: optimal befolkningstilvækst, optimale bolig- og sundhedstilstande o.s.v. Demografiske studier, hvori de socio-genealogiske grupper betragtes som »delbefolkninger« er imidlertid

- 
17. Det øvre sociale lag var udelukkende sammensat af sådanne slægter med europæiske »stamfædre«. Men ikke alle »blandings«-slægter var derimod medlem af det øvre sociale lag.
  18. Slægtskabssystemernes eventuelle betydning som hæmmende eller fremmende integrationsfaktor er ikke blevet undersøgt for Sydvestgrønland. Den oprindelige befolkning omkring 1700-tallet (og derefter ved Brødremenighedens missionsstationer frem til år 1900) var formodentlig struktureret med høj grad af lokal endogami omkring en »personal kindred«-struktur. D.v.s. en genealogisk struktur, hvori personerne ikke nødvendigvis har fælles »stamfædre«, men hvori alle har en *slægtning* fælles. Sådanne grupper, hvis medlemmer regnes efter grad af slægtskab til en fælles »proband« fremfor til en fælles »stamfædre«, overlapper kontinuerligt hinanden. Disse strukturers fleksibilitet (der også viser sig i husholdsorganisationen) kunne teoretisk optage nye medlemmer fra »blandings«-familierne. Men disse slægter i det øvre sociale lag var derimod ikke strukturerede som »kindreds«, og de var formodentlig ikke så fleksible, at de kunne indoptage hele grupper, der i forvejen var strukturerede som »kindreds«.

Samme erhvervs- økonomiske niche som den »oprin- delige« be- folkning	+ Settlers		
	÷	»øvre socialt lag«	Métis
Samme geogra- fiske lokalområde som den »oprinde- lige befolkning	+	»øvre socialt lag«	
	÷ Settlers		Métis
Samme etnicitet som den »oprinde- lige« befolk- ning	+	»øvre socialt lag«	
	÷ Settlers		Métis

endnu ikke foretaget<sup>19</sup>. Men det er vigtigt at understrege, at de forskellige typer af endogame ægteskabsmønstre ikke nødvendigvis er *forårsaget* af »demografisk pres« – og dermed kan de heller ikke tolkes gennem demografiske undersøgelser. Endogamien er derimod udtryk for *kulturelle værdinormer*.

Endelig har jeg søgt at illustrere disse sydvestgrønlandske slægters *sociale og økonomiske funktion*, og derved er det også fremgået, at disse slægter ikke blot kan betragtes som sidelinjer til europæiske slægter. Det er tale om helt nye kulturelle og sociale enheder med grønlandsk etnisk identitet.

Lad mig afslutte med en opstilling, hvori de 3 socio-genealogiske systemer er placeret i forhold til nogle væsentlige variable, der atter er opstillet som relationer til den oprindelige »indsødte« befolkning. Der skal ikke heri ses nogen antydning af evt. kausale relationer – men det er dog værd at bemærke, at det sydvestgrønlandske øvre sociale lag og den oprindelige befolkning har sammenfaldende etnicitet og geografisk placering. Endnu mangler vi dog detaljeret forskning i bosættelsesområdets betydning for de socio-genealogiske grupper etniske assimilation.

## Litteratur

- Albertsen, K.*  
1969: Befolkningsgenealogi. Personalhist. Tidsskr. Bd. 3.  
1971: Slægtskabsberegning. Personalhist. Tidsskr. Bd. 5.  
1972: Kongsangvinitetstavlen. Personalhist. Tidsskr. Bd. 6.  
1979: Opstillingsprincipper og personnummerring i kongsangvinitetstavler. Personalhist. Tidsskr.
- Barth, Fr. (ed.)*  
1969: *Ethnic Groups and Boundaries*. Bergen/Oslo.
- Ben-Dor, Shmuel*  
1966: Makkovik: Eskimos and Settlers in a Labrador Community, Memorial University of Newfoundland, Social and Economic Studies No. 4. Newfoundland.
- Bobé, Louis*  
1931–32: Om Slægts- og Personforskning. Fortid og Nutid, 9. Bind: side 211–217.
- Brantenberg, Terje*  
1977: *Ethnic Values and Ethnic Recruitment in Nain*. I: Paine (ed.) 1977.
- Brudy, Hugh*  
1977: *Permanence and Change among the Inuit*

19. Sådanne studier kræver detaljerede empiriske data – forudsætningen er altså en *identifikation* af de genealogiske netværk. Efter afslutningen af mit ovennævnte forskningsprojekt vil mulighederne for en demografisk undersøgelse af denne delpopulation være større.

- and Settlers of Labrador. I: "Our Footprints are Everywhere. Inuit Land Use and Occupancy in Labrador", udg. af Labrador Inuit Association, Nain.
- Campbell, Maria*  
1978: *Riel's People: How the Métis Lived*. Vancouver.
- Daniels, Harry*  
1979: *We are the New Nation. The Métis and National Native Policy*. Native Council of Canada, Ottawa.  
1979: (ed.): *The Forgotten People. Métis and non-status Indian Land Claims*. Native Council of Canada. Ottawa.
- Dumont, Louis*  
1970: *Homo Hierarchicus. The Caste System and its Implications*. London.
- Fabritius, Albert*  
1937: *Genealogi og Historie*. *Personalhist. Tidsskr.*, s. 101–123.
- Fabritius, A. & H. Hatt*  
1963: *Håndbog i slægtsforskning*. København.
- Fock, N.*  
1969: I: *Barth, Fr. (ed.): Ethnic Groups and Boundaries*, Bergen.
- Fock, N. & S. Palomino Flores*  
1973: *Cultural Defence in the Indio-American Area*. Paper presented at Second Scandinavian Research Conference on Latin America. Copenhagen.
- Fox, Robin*  
1967: *Kinship and Marriage. An Anthropological Perspective*. London.
- Friedman, Jonathan*  
1975: *Tribes, States and Transformations. I: Bloch (ed.): "Marxist Analysis and Social Anthropology"*, London.
- Gad, Finn*  
1976: *Grønlands Historie, Bd. III, 1782–1808*. København.
- Giraud, M.*  
1943: *Le Métis Canadien: Son rôle dans l'histoire des provinces de l'Ouest*. Paris.
- Harris, M.*  
1969: *The Rise of Anthropological Theory*. London.
- Hofmeister, Adolf*  
1912: *Genealogie und Familienforschung als Hilfswissenschaft der Geschichte*. *Historische Vierteljahrschrift XI*, side 457–92, Leipzig.
- Kennedy, John*  
1977: *Northern Labrador: An Ethnohistorical Account*. I: Paine (ed) 1977.  
1982: *Holding the Line. Ethnic Boundaries in a Northern Labrador Community*. *Social and Economic Studies No. 27*, Memorial University of Newfoundland.
- Kleivan, Helge*  
1966: *The Eskimos of Northeast Labrador. A History of Eskimo-White Relations 1771–1955*. Oslo.  
1969/70: *Culture and Ethnic Identity. FOLK*, Vol. 11–12. Copenhagen.
- Lévi-Strauss, Claude*  
1969: *The Elementary Structures of Kinship*. London.
- Lorenz, Ottokar*  
1898: *Lehrbuch der gesamten wissenschaftlichen Genealogie*. Berlin.
- Lowie, Robert*  
1937: *The History of Ethnological Theory*. London.
- MacLean, Hope*  
1982: *Indians, Inuit and Métis of Canada*. Toronto.
- Marstrand, Vilhelm*  
1938: *Metoder for Genealogisk Forskning*. *Personalhist. Tidsskr.*, side 1–36.
- Murdock, G.*  
1949: *Social Structure*. N.Y.
- Ostermann, H.*  
1915: *Meddelelser om danske Slægter i Grønland*. *Personalhist. Tidsskrift*, 6. Rk. VI, Side 1–21.  
1921: *Svenske Slægter i Grønland*. *Personalhist. Tidsskr. XXII*, Side 1–36.  
1933: *Slegten Fleischer paa Grønland*. *Norsk Slegthistorisk Tidsskrift, Bd. IV*, side 97–109.
- Paine, Robert (ed)*  
1977: *The White Arctic. Social and Economic Papers No. 7*, Memorial University of Newfoundland, Newfoundland.

## Debat

*Rasmussen, Hans-Erik*

1982: Sociosymboler og etnosymboler i Grønland. Paper forelagt X Nordiske Etnografmøde, København.

1983: Social endogami og symbolbrug i Vestgrønland. Bd. I–III, magisterafhandling, Institut for Eskimologi, Kbh. Universitet.

1984: Vestgrønlandske betydningssystemer. Paper forelagt XI Nordiske Etnografmøde, Oslo.

1986a: Some Aspects of the Reproduction of the West Greenlandic Upper Social Stratum, 1750–1950. (manus. afleveret 1983). *Arctic Anthropology*, Vol. 23, No. 1–2, pp. 137–150. Wisconsin.

1986b: First Cousin Marriage: Social Consistency or Social Change in Hopedal, Labrador. *Inuit studies*, Vol. 9, No. 2. Québec. Canada.

*Rich, E. E.*

1960: *Hudson's Bay Company 1670–1870*, Vol. I–III. Toronto.

*Ribbe, Wolfgang & Henning*

1980: *Taschenbuch für Familiengeschichtsforschung*. Neustadt an der Aisch.

*Roberts, Michael*

1982: *Caste Conflict and Elite Formation. The Rise of a Karava Elite in Sri Lanka 1500–1931*. Cambridge.

*Sahlins, M. D.*

1968: *Tribesmen*. Englewood Cliffe, New Jersey.

*Sanders, Douglas*

1979: *Métis Right in the Prairie Provinces and the Northwest Territories: A legal Interpretation*. I: Daniels (ed) 1979.

*Stanley, George*

1963: *The Birth of Western Canada. A History of the Riel Rebellions*. Toronto (1936).

*Tax, Sol*

1955a: Some Problems of Social Organization. I: Eggan (ed): "Social Anthropology of North American Tribes". Chicago.

1955b: From Lafitau to Radcliffe-Brown: A Short History of the Study of Social Organizations. I: Eggan (ed): "Social Anthropology of North American Tribes", Chicago.

*Wertner, Moritz*

1886: *Beiträge zur Geschichte der Genealogie. Kulturhistorische Studien. Vierteljahrschrift für Heraldik, Spragistik und Genealogie*, Bd. XIV, side 109–236. Berlin.

*Wolf, Eric*

1982: *Europe and the People without History*. Berkeley.

*Worsøe, H.*

1977: *Slægtshistorie – en vejledning*. København.



# Debat

## Harry Christensen: Danmarks administrative inddeling<sup>1</sup>

Lad det være sagt straks. Det er en landvinding af de store, vi her er vidne til. Der ligger en jættestatue bag dette atlas, og det, der er kommet ud af det, er ikke bare et storslået forskningsresultat i sig selv, en udvidelse af vor viden om de administrative sammenhænge i dansk historie, men også – og det er måske det vigtigste – et enestående og uomgængeligt hjælpemiddel for alle, der i de næste generationer vil studere landskabets, lokalitetens, administrationens, den indenrigske historie i adskillige sammenhænge. Heller ikke vil man herefterdags tegne historiske kort over Danmark og danske lokaliteter uden at konsultere dette værk. Roser til ankermanden, Karl-Erik Frandsen og hans medarbejdere, til Dansk historisk Fællesforening, der har stået for udgivelsen, og til Statens Humanistiske Forskningsråd, der har set nytten i projektet og ydet den nødvendige støtte.

Men når så meget er sagt om det store arbejde, skal det også siges, at man godt kan få den fornemmelse, når man går tættere på, at opgaven måske har været for stor. Eller sagt lidt mere elskværdigt, at et værk, der er så stort i sit anlæg, og som minutøst vil beskrive til tider særdeles komplicerede sammenhænge, aldrig vil kunne blive fuldkomment. Der er problemer, af hvilke nogen er uløselige, andre bare uløste, og der er også direkte fejl i værket, og man kan også synes, at det for et så udpræget håndbogsværk skorter mere på brugervenligheden, end nødvendigt er.

Værket er delt i to hovedafsnit: I. Grundkort og II. Administrative kort. Grundkortene består af to serier kort, henholdsvis over Danmark 1682/83 og 1820. Målestokken er 1:150.000, og der medgår i hver serie 22 kort (ca. A2) til at dække landet. Kortene over de administrative inddelinger, i alt 27, er fremstillet i målestok 1:320.000 eller 1:500.000 og kan hver for sig overskues på 4, henholdsvis 2 opslag. Æstetik og overskuelighed er velgørende højt prioriteret; grundkortene står smukt og rent i hvidt, sort og blå, de administrative tilsvarende i hvidt, sort og gråt med røde navne og grænser. Til atlasset hører et fyldigt tekstbind med kortforklaringer, noter og registre.

Atlassets centrum og basis er afgjort 1820-grundkortene. Det er dem, der i første række repræsenterer den kartografiske pionerindsats. Med dem får vi på homogent og pålideligt grundlag skabt det nok ældst mulige tidsrigtige billede af Danmark, hvad angår samtidig gengivelse af fysisk form (kystlinie, søer), arealets udnyttelse (dyrket areal, skov, eng/mose, hede og klit) og grundlæggende administrativ inddeling (herreder, sogne og ejerlav). Uden at forklejne Gliemanns og Mansas kort skal vi frem til Generalstabens serier fra sidste halvdel af århundredet for at finde kort, der kan stå mål med disse i egalitet og kartografisk niveau. Kortene er fremstillet efter det kortmateriale, der blev skabt som resultat af opmålingerne til matriklen af 1844, dvs. de originale matrikelkort og især de herreds- og sognekort, der blev tegnet sammen af disse. Da opmålingerne foregik fra 1806 til 1822, er det ikke urimeligt at antage (med et lille forbehold), at kortene som helhed gen-

---

1. Atlas over Danmarks administrative inddeling. Redigeret af Karl-Erik Frandsen. Udgivet af Dansk historisk Fællesforening. Bd. I-II 235 og 304 s. ill. Kr. 478,65

giver situationen omkring 1820. I forhold til grundmaterialet har man af hensyn til overskueligheden forenklet fladesignaturerne og udeladt oplysninger om bygninger, veje, ejer-navne etc.

Den gennemførte underinddeling af sognene i ejerlav overalt, hvor der har været en sådan, giver dette atlas en ny og spændende dimension, hvis forskningsmæssige rækkevidde anmelderen ikke vil påtage sig at overskue. Men vi har her at gøre med de mindste administrative enheder overhovedet på landet, vi er nede på landsbyniveauet, og sammenhængen med bebyggelsesudviklingen er åbenbar. Det er særdeles anskueligt på kortene over hedearealerne i Midt- og Vestjylland. Herude var i øvrigt adskillige sogne, hvor bebyggelsen bestod af spredte enkeltgårde, helt uden ejerlavsinddeling.

Det er en særlig betryggelse at have et Danmarks-kort ved hånden – og i reolen – hvor man kan være sikker på, at grænsen mellem land og vand er dokumenteret og rigtigt trukket (hvis den altså er det) på et så tidligt tidspunkt som 1820. Man kommer herved bag om de mange landindvindinger, der fra midten af det 19. århundrede ganske indgribende ændrede landskabet. Indvandre som Kolind-sund og Filsø blev udtørret, Lammefjorden og Vejlerne i Limfjorden inddæmmede, øer som Gjøel og Øland gjort landfaste m.m. Før 1820 har mennesket næppe afstedkommet så store forandringer, men vind og hav har naturligvis drevet sit værk.

Dette fysiske 1820-Danmark har man så – anakronistisk fastfrosset, men naturnødvendigt – benyttet som kortgrundlag for 1682/83-grundkortene, og disse to grundkortserier er så igen, nedsat til 1:320.000 eller 1:500.000, anvendt som kortgrundlag for de ældre administrative kort: 1682/83 for kortene fra 1662 til 1770, 1820 for kortene fra 1794 til 1870. De yngre administrative kort har man givet så vidt muligt samtidige grundlag i form af kort fra 1894, 1938 og 1983. Tidsafstandene fra kortgrundlag til kortsituation er om ikke ophævet, så dog herved gjort relativt korte. Det må og kan man leve med, når der i de enkelte tilfælde gøres opmærksom på forholdet, og det gør der.

Det største kartografiske spring tages fra grundkort 1820 til grundkort 1682/83. Her har man ikke kunnet tilbageføre hverken landets fysiske form eller udnyttelsen af arealet. Derimod har man ved hjælp af markbogsop-tegningerne til Chr. V's Matrikel (1688), Henrik Pedersens tabeller og udskiftningskort i vidt omfang kunnet rekonstruere bebyggelsen og de administrative inddelinger i 1682/83, da markbøgerne blev udarbejdet. Også her har man haft problemer med de nord- og vestjyske sogne uden ejerlavsinddeling, men for benytteren har kortene den særlige kvalitet, at enkeltgårdene i disse sogne generelt er blevet stedfæstet og deres navne anført på kortene. Som helhed vil grundkortene 1682/83 virke som en monumental illustration til Henrik Pedersens nævnte tabeller over matrikuleringen 1688 og sammen med dem udgøre et uomgængeligt standardværk for landbrugets historikere.

Vender man sig fra perspektiverne til problemerne, vil man primært sætte fokus på 1820-grundkortene. Som »moderkort« for den egentlig historiske del af atlasset (såvel direkte som indirekte gennem 1682/83-kortene) afhænger meget af deres pålidelighed, og om dem turde man forvente, at de var tidsrigtige, uden kartografiske anakronismer. Helt opfylder kortene ikke disse forhåbninger. Deres generelle pålidelighed skal ikke anfægtes, men det kan ikke nægtes, at der er problemer, hvoraf det største er kronologien, men også spørgsmålet om definitionen af den matrikulære inddeling, som angiveligt er den, der vises på grundkortene, melder sig.

Det kronologiske problem består kort sagt i vanskeligheden ved at holde kortsituationen fast ved år 1820. Det valgte år er godt nok. Gennemtegningen af Danmark, som den foreligger i de ældste matrikelkort, var som nævnt i alt væsentligt færdiggjort på denne tid. Et hvilket som helst andet tidspunkt, også 1844, ville have givet langt større vanskeligheder, og alt andet lige må man i et historisk atlas foretrække den ældste dokumenterede kortsituation. Men har vi – og Karl-Erik Frandsen – gerne villet fastholde 1820-situationen, så har Matrikelkontorets folk haft en helt anden og højst legitim interesse, nemlig den at holde

kortene ájour med de til enhver tid gældende forhold. De har løbende indført ændringer på de ældste matrikelkort, og de sognekort og herredskort, som man efterhånden – fra omkring 1815 til 1860'erne, skriver Karl-Erik Frandsen – fik tegnet ud på grundlag af matrikelkortene, har naturligvis gengivet den aktuelle situation på korttegningsstidspunktet.

Og her er vi ved problemet. Herredskortene har som nævnt netop været hovedgrundlaget for atlasets 1820-grundkort, men kan altså meget vel have angivet en senere, helt op til 40–50 år senere, situation. Redaktionen er naturligvis klar over forholdet, men har ment, at der i praksis formentlig ikke er tale om de store afvigelser (Tekstbind s. 15). Om afvigelserne er store, må læserne selv dømme om, men de er der, og de er ikke svære at finde. De er nemlig der, hvor der er sket ændringer i den prekære 40–50 års periode. Men når man systematisk kan indkredse afvigelserne, kan det undre, at redaktionen ikke har gjort det og rettet dem. Set i sammenhæng med det arbejde, der som helhed er lagt i dette atlas, ville det kun have krævet en beskeden indsats, og man ville have undgået nogle unødvendige og uheldige fejl, netop fordi det på punkter, hvor der siden er sket ændringer, er vigtigt at få belæg for situationen før ændringerne.

Nogle eksempler, fra de små ting til de større, skal anføres. Alt vedrørende 1820-grundkortene.

Kort 17 har under Vrads herred hele Tørring sogn. Men den sydlige del af sognet (Stougård m.m.) hørte i 1820 til det syd for liggende Nørvang herred, og først i 1853 (skr. 30/4) blev denne del overført til Vrads herred og Skanderborg amtsstue.

Øen Endelave er på samme grundkort anført som hørende under Nim herred, men den hørte faktisk under Hads i 1820. Det reskript, der lå til grund for ændringen, kom først i 1838 (15/8), og iværksættelsen skete næppe før 1844 (jf. matriklen 1844).

Noget tilsvarende gælder overførslen af dele af sognene Nørre Vium, Vorgod og Borris fra Hammerum til Bølling herred (her er dog det iværksættende reskript (25/1 1832) anført i noterne), af Voerladegård sogn fra

Voer til Tyrsting herred og også det tvedelte Bording sogns samling under Hammerum herred.

Det sidste eksempel kan bringe os lidt nærmere problematikken. I en note oplyses det, at sognet først kom til Hammerum herred ved resolution af 29/11 1822, og det ville for så vidt være acceptabelt, hvis altså den matrikulære ændring skete i 1822. Men af resolutionen fremgår det tydeligt, at der er tale om en retskredsomlægning, og at ændringen i øvrigt først skal føres ud i livet ved vakance i de involverede herredsfogedembeder. Dette sidste skete først i 1832, og et reskript af dette år (6/1) stadfæstede iværksættelsen, men formentlig stadigvæk kun gældende det juridiske. Matriklen 1844 har stadig Bording sogn som oprindeligt delt mellem Ginding og Vrads herreder, og den må vel være autoriteten, hvad angår den matrikulære inddeling.

På grundkort 11 har vi problemet i en større stil. Her gælder det herredsinddelingen i det nordlige Vendsyssel. På kortet ser vi herrederne Børglum og Dronninglund, som de har set ud indtil vore dage. Men i 1820 så de ikke sådan ud. Da gik begge herreder fra Skagerak til Kattegat som to parallelle strimler (som man kan se det på grundkort 1682/83), og de hed Børglum og Jerslev. Den nye facon og navneforandringen fra Jerslev til Dronningborg skriver sig tidligst fra 1825, da herrederne som retskredse blev lagt om som beskrevet. Hvornår omlægningen skete i matrikulær henseende – og det er det, der her er tale om – er ikke anmelderen bekendt, men amtsforvalteren i Hjørring, der opkrævede matrikelskatterne, indrettede først sine protokoller efter den nye inddeling i 1836. Han gjorde i øvrigt det samme for de to nordligste herreders vedkommende (Horns og Vennebjerg). Her var den juridiske omlægning rigtignok sket før 1820, nemlig i 1815, hvad den matrikulære imidlertid næppe var.

Eksemplerne synes en passant at antyde, at den juridiske inddeling var primær i forhold til den matrikulære, men også at denne sidste var ret så træg en mekanisme i første halvdel af det 19. århundrede. Der skal naturligvis nærmere studier til, og for dem er



Udsnit af  
grundkort 1820.  
Atlasbind s. 72.

nærværende atlas det bedste udgangspunkt.

Kronologiproblematikken ved 1820-grundkortene gælder imidlertid ikke kun de administrative inddelinger. Matrikelkontoret har naturligvis også ajourført ændringer i landets fysiske form og dermed i bedste hensigt søgt at sløre den ægte 1820-tilstand. Men anakronismerne her er sværere at fange. Ændringer af grænsen mellem land og vand blev ikke fastlagt ved kongelig resolution eller ministeriel bekendtgørelse. Kun i grelle og markante tilfælde vil tidsfejlene falde i øjnene.

Som for eksempel Agger tange mellem Vesterhav og Limfjord. Mistanken her vækkes, når man ved, at Limfjorden var lukket i vest-

enden, indtil en stormflod i 1825 gennembrød tangen. På 1820-kortet fremtræder tangen nemlig stærkt gennembrudt. Og ser man efter på de ældste matrikelkort (og også det ældste sognekort), viser det sig, at disse virkelig har den hele, ubrudte tange fra før 1825. Den ville have gjort gavn i et historisk atlas. Men vi må altså nøjes med den senere ajourføring. Forklaringen i noterne, der siger, at »rekonstruktionen af de topografiske forhold i Agger sogn er baseret på det ældste matrikelkort, men er naturligvis meget usikker som følge af de hyppigt vekslende kystlinier i området«, er mildt sagt utilfredsstillende. Og respekten højnes ikke, når man yderligere læser (i note 5 A), at

Thyborøn by er delt mellem Agger sogn i Refs herred og Thyborøn sogn i Vandfuld herred. Thyborøn sogn blev oprettet i 1954 (!).

Kortet over Agger tange viser i øvrigt en pudsig kartografisk detalje. Man vil bemærke, at kystlinien netop på grænsen mellem Toft og Thyborøn ejerlav foretager et ejendommeligt skarpt knæk, idet Toftområdet skyder sig længere ud i havet end Thyborøn. Igen føler man, at noget må være forkert. En sådan kystform med to skarpe vinkler er næppe skabt af Vesterhavet og på det pågældende tidspunkt næppe heller kunstigt af menneskekræfter. Går man tæt på det ældste matrikelkort (og spørger arkivaren i Matrikelarkivet), viser forklaringen sig at være, at havet har presset kysten mod øst, men at lodsejerne i Toft imidlertid ikke har fået berigtiget deres grundstykker, dvs. ikke over for myndighederne har afmeldt de grundstykker, som nu er blevet overskyldt af havet. Det har derimod Thyborønboerne. Kystlinien i Toft er altså lig den gamle, på korttegningstidspunktet overskyllede kystlinie, og beboerne her betaler stadig skat af grunde ude i havet. Matrikelkortene giver altså ikke nødvendigvis landet den reelle fysiske form, men derimod det Danmark, der på et givet tidspunkt betales skat af.

Blevet opmærksom på problemet kan man faktisk godt længere nordpå ad kysten finde tilsvarende underlige knæk på kystlinien, nænsomt afrundet af en hensynsfuld, men nok også lettere desorienteret korttegner. Og en lille tvivl melder sig: kan man nu være tryk ved kystlinierne i lavvands- og inddæmningsområderne?

Om grundkortene i øvrigt skal det endelig beklages, at det ikke har været muligt at give den kartografiske beskrivelse af forholdene i Sønderjylland, som er så utroligt savnet. Vi må tage det ad notam og leve videre med et indgroet historisk traume.

Mere end halvdelen af atlasbindet optages af de administrative kort, i alt 27 kortserier samlet om 6 administrative grupperinger. Et væsentligt formål med disse kort har angiveligt været at give arkivbenyttet et hjælpemiddel

til at finde frem til materialet i lokaladministrationens arkiver, og i den henseende vil de givetvis gøre stor nytte. Naturligvis kan man savne områder som toldvæsen, bygningsinspektorer og brandforsikring, men alt kan man ikke få med. De centrale arkivaliske embedsgræne er dækket, og kortene gør bestemt også god gavn i sig selv som historiske kort.

Inddelingen af landet i hovedadministrationsområder følges fra 1662 til 1920, således at man får overgangen fra len til amter i 1600-årene, den store amtsreform, der sattes i værk fra 1794 og endelig situationen i 1920 med det indlemmede Sønderjylland. Med 1794-kortet synes der at være kronologiproblemer som med grundkort 1820. En del ikke så lidt senere ændringer er indtegnet som var de realiteter i 1794: Københavns amt oprettedes i 1808, Vrads herred tillagdes Århus amt i 1821, og smertensbørnene i Vendsyssel, de fire nordlige herreder, er igen vist i deres tilstand efter 1825. I nogle af disse tilfælde er sagen oplyst i noterne, men alligevel forplumrer det unødvendigt 1794-kortet.

En anden art problem har de territorialt usammenhængende grevskaber og baronier med amtmandsmyndighed været. Man har utvivlsomt af gode grunde ikke kunnet illustrere disses udstrækninger på kortene, men en anførelse af deres hovedsæder, som man på andre kort har gjort det for birkernes vedkommende, ville have været meget nyttig.

Rets- og politikredsens udvikling belyses gennem ikke mindre end 6 kronologiske snit, og så er man endda kommet uden om 1956-reformen, der satte kredsens tal op på det højeste i nyere tid, nemlig 106. I serien er der glimrende og instruktive illustrationer af det vigtige forhold mellem de matrikulære og de juridiske herreder. Det flimrende system af birker har man også her fået sig en længe savnet indføring til, og det skal også skrives på creditsiden, at man her har haft modet til at kaste sig ud i de sønderjyske labyrinter. Men på nogle af kortene savner man de for retskredsene konstituerende herreders grænser.

Efter de retslige følger der kort over de gejstlige inddelinger (stifter, provstier, pasto-

rater, sogne), over de kommunale (amtskommuner, købstæder, landkommuner), over udskrivningsvæsenet (udskrivningsdistrikter, lægder) og endelig som rosinen det sædvanlige sted over valgkredsinddelingerne fra stændervalget i 1834 til folketingsvalgene af i dag med en særlig stribe over det sindrige system i hovedstaden. Om dem alle kan man sige, at de er nyttige, perspektivudvidende, visuelt guf for de kortglade. Man kan altid finde noget at kritisere, og man kan også finde fejl. Men det er trættende at høre på og uretfærdigt over for proportionerne, og kun fordi redaktøren selv beder om det, skal jeg lige hviske ham i øret: Bjørnsholm/Ranum-Overlade. De har været svære at styre.

Om værket som håndbog kan det kort siges, at det fungerer, men at man afgjort skal vænne sig til dets ejendommeligheder. En egentlig brugervejledning ville have været på sin plads.

Først skal man, hvad grundkortene angår – lidt barokt for et atlas over den administrative inddeling – vænne sig til en ikke administrativ inddeling af Danmark i 22 nummererede afdelinger (der i øvrigt ikke er langt fra at være hele eller halve gamle amter).

Så skal man lære at bruge et ikke helt ukompliceret registersystem. Fra et stikordsregister over alle ejerlav og sogne føres man via et herreds- og sognenummersystem over i et andet register, der er en oversigt over alle Danmarks herreder, topografisk opstillet, med underliggende sogne. Her får man oversat sine numre til navne på det sogn og det herred, man skal søge sin lokalitet i, samt henvisning til det pågældende grundkort i såvel 1682/83- som 1820-serien.

Til søgning efter bestemte lokaliteter (ejerlav) ville et register med direkte henvisning og en mere præcis kortlokalisering have været at foretrække. Nu skal man ikke blot over herredsregistret, men står man med et af de stednavne, der er 5, 10 eller 15 af (og dem er der

ikke så få af, opdager man), så virker systemet som en slags tallotteri, som dog før eller senere skulle give bonus. I sig selv giver herredsregistret en nyttig og overskuelig sammenstilling af de matrikulære inddelinger i 1682/83 og 1820.

Registrene er desværre ikke ganske fejlfrie. Her tænkes ikke på stavfejl og forskel i stavemåder, men mere på uoverensstemmelser mellem kort og registre. Registret henfører f.eks. alle ejerlavene i Vesterborg og Halsted sogne til Lollands Nørre herred i 1820, men adskillige af dem lå ifølge kortet i Sønder herred. Ikke så få sogne betegnes forskelligt på kortene 1682/83 og 1820, men optræder i registrene kun under den ene betegnelse (Eskilstrup/Kirke Eskilstrup, Overby/Odden, Ulstrup/Røsnæs, Smørumovre/Smørum, Lyngby/Lille Lyngby), og man kan også finde eksempler på, at hele sogne med tilhørende ejerlav har unddraget sig registreringen. Således Overlade 1820 (som skulle være del af Bjørnsholm) og Frederiks sogne. Endelig skal det sidste sure opstød udgydes over noteapparatet, der byder brugeren på mange genvordigheder. Mest i form af notetal på kortene, som er uden dækning i noterne. I Hasle herred 1820 er der således to notetal på kortet, men ingen noter i tekstbindet, og det er langtfra et enestående tilfælde.

At søge efter fejl i et så stort og mangfoldigt værk som dette er en lige så taknemmelig opgave, som det er utaknemmeligt at lave det. Fejlene og manglerne skal naturligvis tages alvorligt, men de skal ikke overdimensioneres. Bedømmelsen af atlasset som en kartografisk landvinding, som et enestående administrationshistorisk hjælpemiddel, skal der ikke rokkes ved. Kun ærgerligt, at man ikke har taget sig tid til de særlige problemfelter og her især 1820-situationen. Det er ligesom gået for hurtigt i den koordinerende fase. Værket har kort sagt ikke fået den afsluttende finish, der ville have sat to prikker over i'et.

## Karl-Erik Frandsen: Brug og Hvile

### *Om udnyttelsen af agerjorden i 1600-tallet*

Den 6. december 1985 forsvarede lektor Finn Stendal Pedersen ved Odense Universitet sin med spænding imødesete afhandling for den filosofiske doktorgrad: »Fynsk landbrugs vilkår 1682«.<sup>1</sup> Spændingen viste sig at være berettiget, for bogen er en meget omfattende og indgående anvendelse af kildematerialet fra Christian 5.s matrikel til en analyse af landbrugs- og ejendomsstrukturen på Fyn i 1682. Ydermere er afhandlingen et af de første gennemførte forsøg med konsekvent anvendelse af den moderne datatekniks mange nye og spændende muligheder. Ikke mindst på det sidstnævnte punkt vil bogen givetvis få stor betydning som idé-bank og inspirationskilde for kommende undersøgelser med anvendelse af store mængder data, som det ville være meget arbejdskrævende at analysere manuelt.

Det er ikke her tanken at levere et samlet referat eller en faglig vurdering af afhandlingen, som vil fremkomme andetsteds,<sup>2</sup> men jeg skal i det følgende belyse et af bogens hovedproblemer: begrebet »brug og hvile«, der spiller en stor rolle i Finn Stendal Pedersens analytiske apparat, og som i øvrigt er et af de i dansk landbrugshistorie ofte diskuterede spørgsmål: Hvor intensivt blev agerjorden udnyttet i århundredet før udskiftningen?

Det var et fundamentalt træk ved det gamle landbrug uden kunstgødning og foderafgrøder, at en del af den regelmæssigt dyrkede agerjord måtte »hvile«, »ligge brak« eller »være fælled« i ét eller flere år, før den på

ny kunne besås. I datidens terminologi beskrev man forholdet ved at angive et antal år for henholdsvis »brug« og »hvile«, hvilket i faglitteraturen ofte angives ved et symbol som 2/1, hvor 2 er de år, den pågældende vang var i brug (f.eks. ét år med byg efterfulgt af ét år med rug), medens 1-tallet angiver, at vangen derefter hvilede ét år.

Årsagen til, at jorden i perioder måtte hvile, angives meget klart af 1600-tallets kynigste landbrugsskribent, Arent Berntsen: »Hvile behøffver Jorden, effterdi Bonden all hans Jord at giøde icke uden hvert 8.–10. eller 12. Aar kand ofverkomme, saa derfor i des Sted ved slig Hvile, Jordens Fructbarhed ved lige holdis«.<sup>3</sup> Ved hvilen fik de naturlige regenerationsprocesser lov til at virke i en periode. Dette kunne ske ved gentagne gange at pløje og harve vangen (egentlig brakbehandling), således at kornstubbe og andre planterester blev omsat, og ukrudtsrødder blev revet op til overfladen, hvor de kunne udtørre. Det var dog mere almindeligt, at bønderne blot lod jorden blive liggende ubehandlet efter høsten, således at kreaturerne kunne udnytte det græs og ukrudt, der var vokset op under kornet, og pløjning og harvning fandt først sted, kort før den næste afgrøde skulle sås. Disse »græsmarker« var mange steder et uundværligt element i landbrugsøkonomien, eftersom de permanente græsarealer på overdrev m.v. var utilstrækkelige til at sikre opretholdelsen af kreaturbestanden.

Brug og hvile-forholdene for hele vange kaldes også rotationen og er et vigtigt element i begrebet »dyrkningssystemer«, hvis funktion og udbredelse i Danmark i 1600-tallet er

- 
1. Finn Stendal Pedersen: Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel. Odense Universitetsforlag 1985. 416 s. + 2 Mikrofiche-kort. Kr. 270,00.
  2. Første officielle opponent var professor Viggo Hansen, hvis opposition vil blive trykt i tidsskriftet Historie. Professor Erling Ladewig Petersen var anden officielle opponent. Hans opposition vil fremkomme i Historisk Tidsskrift. Nærværende afhandling blev i forkortet form fremført som opposition ex auditorio.
  3. Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fruchtbar Herlighed. 1656. Første bog. s. 8.

nøjere behandlet i bogen »Vang og Tægt«. <sup>4</sup> Det problem, der her skal behandles, er tolkningen af de oplysninger om brug og hvile ikke for hele vange men for åse eller endog agre, der i stort omfang forekommer i forarbejderne i Christian 5.s matrikel, det vil sige markbøger og modelbøger.

I den danske traditionelle jordvurdering og landgildeberegning var det et basalt element, at kun den effektivt besåede jord skulle skyldsættes, eller med andre ord at den hvilende jord ikke skulle medregnes. Dette fremgår bl.a. af Arent Berntsens regler for skyldsætning: <sup>5</sup> »Naar nogen Hoffvidtgaard eller anden Gaard, skal taxeris udi Hartkorn eller sættis for Landgilde, da skal erfaris oc actis hvor meget i alle Marcker kand saais oc hvor meget Høe aff dess Enge kand auflis; naar derom fuldkommen vidskab er giffvet, skal tagis fra samme Sum, som saais oc auflis kand, den tredie Part, for den Jord som aarlige ligger Fælle; de øffrige tvende Parter skal saa alleene... beregnis udi Hart Korn«.

Denne mekaniske beregning kunne naturligvis kun anvendes, hvor man praktiserede regulært 3-vangsbrug, så Arent Berntsen gav også anvisning på, hvordan man skulle forholde sig i byer med uregelmæssig rotation, men der skulle man ligeledes foretage ansættelsen til hartkorn »uberegnet den Jord og Eng som oc paa samme Stæd aarligen hviler oc icke dyrckis«, og eftersom disse hvilende arealer kunne variere fra år til år, skulle der beregnes et gennemsnit. <sup>6</sup>

Ved tilrettelæggelsen af forarbejderne til Christian 5.s matrikel benyttede embedsmændene den gamle terminologi fra landgildeberegningen. Således anvendte de ikke or-

det »areal« men i stedet det velkendte »udsæd«, hvilket var noget uheldigt, da der jo var tale om temmeligt forskellige begreber. <sup>7</sup> Analogt hermed fastholdt man også princippet om, at hartkornsberegningen skulle ske »de hvilende Agre ubereignet«, selvom vurderingsgrundlaget iøvrigt var en arealmæssig opmåling og kvalitetsbedømmelse (»bonitering«) af agerjorden. Princippet blev i instruksen for de sjællandske kommissærer af 16/4 1681 § 3<sup>8</sup> præciseret således: »Denne Bereigning schal saaledis forstaaais, at huor der er 3 Marker og dend 3die huiler, der leggis alle 3 Markernis Sæd tilsammen og formedelst dend hvilende Mark fratagis den 3die deel af Sæden«.

Tilsyneladende i modstrid hermed nævnes i samme instruks § 7: »De Jorder som icke Saais uden hver 5te, 6te eller 7de Aar schal *Anslaaais* saaledis, at hver af de Aar som dend icke saais, kan Reignis for Een Viss deel af de Aar som dend Saais«.

I den samme dato udstedte instruks for landmålerne og skriverne er disse bestemmelser samlet i én § og formuleret en smule anderledes: Landmålerne skulle udforske »1. Af huer bunde, og siden af hans Naboer, huad Jord Aarligen brugis, og om dend *taaler* Aarligen at Saais. 2. Naar dend Jord som huiler, Saais enten huer Andet eller huer 3die Aar, eller og om dend *kand saais* med adskillige Slags Sæd udj nogle Aar og det huor mange Aar. 3. Huad Jord som ickun Saais hver 5te, 6te og 7de Aar og huad, og huor megit, da der udj *kunde saais*, huilcket I Siden hos hver Agger, som ved Naffn, Alne Maal og efter sin Slags og godhed er opført, schulle richtigen hosteigne.«.

- 
4. Karl-Erik Frandsen: Vang og Tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682–83. Esbjerg 1983.
  5. Arent Berntsen op. cit. Anden bog s. 47. jvnf. Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland, 1968, s. 147 f.
  6. Arent Berntsen op. cit. Anden bog s. 49 f.
  7. Karl-Erik Frandsen: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. Fortid og Nutid XXVII 1977 s. 21 ff. jvnf. Finn Stendal Pedersen op. cit. bilag 4 nr. 1.
  8. Trykt Finn Stendal Pedersen op. cit. s. 387 f.



Det afgørende er, at i instruksen for landmålerne kan de (af mig) kursiverede ord opfattes som en form for vurdering af, hvor længe jorden egentlig burde hvile for at genvinde sin frugtbarhed, medens der i instruksen for kommissærerne kun nævnes en registrering af praksis, idet ordet »Anslaais« ikke er en vurdering men alene tager sigte på den matematiske beregning af det gennemsnitlige areal, der årligt hvilede.

Et særligt vanskeligt problem var fænomenet »årlig jord«. Dette begreb blev brugt på to måder, nemlig dels om de landsbyer, der havde »alsædebrug«, hvor i princippet al jorden blev brugt hvert år som følge af særligt gunstige gødskningsmuligheder eller måske af mangel på jord,<sup>9</sup> og dels i betydningen af vang eller en løkke, der ikke blev udlagt til fælled, men hvor al agerjorden alligevel ikke kunne dyrkes hvert år.

I instruksen til kommissærerne forbigik man problemet, men i instruksen til landmålerne blev det som nævnt ovenfor igen direkte efter forlæg fra Arent Berntsen<sup>10</sup> befalet, at de skulle undersøge om den årlige jord nu også kunne tåle at blive sået hvert år, altså utvivlsomt foretage en vurdering.

Det springende punkt bliver selvfølgelig, om landmålerne i markbøgerne skulle anføre agerjordens *faktiske* brug og hvile, eller om de skulle *taksere* den for brug og hvile, idet den hvilende jord jo skulle fradrages før hartkornsberegningen. I det sidstnævnte tilfælde ville brug/hvile-angivelsen blive en væsentlig faktor ved hartkornsudregningen, såfremt man lod lange hvileperioder supplere den øvrige jordvurdering baseret på jordens kvalitet.

Uanset hvad der kan have været meningen med instrukserne, så må det konstateres som en uomtvistelig kendsgerning, at der ved

landmålingen i 1681 og 1682 skete det katastrofale, at de forskellige kommissioner, i hvilke arbejdet var fordelt, fortolkede instrukserne *forskelligt*, og det mest katastrofale herved var, at ingen af de ansvarlige i Rentekammeret opdagede det, før det var for sent og arbejdet for længst afsluttet. Ligesom for at fremture i fejl lavede de jyske kommissioner nøjagtigt den samme genistreg året efter i Jylland, uden at nogen skred ind.<sup>11</sup>

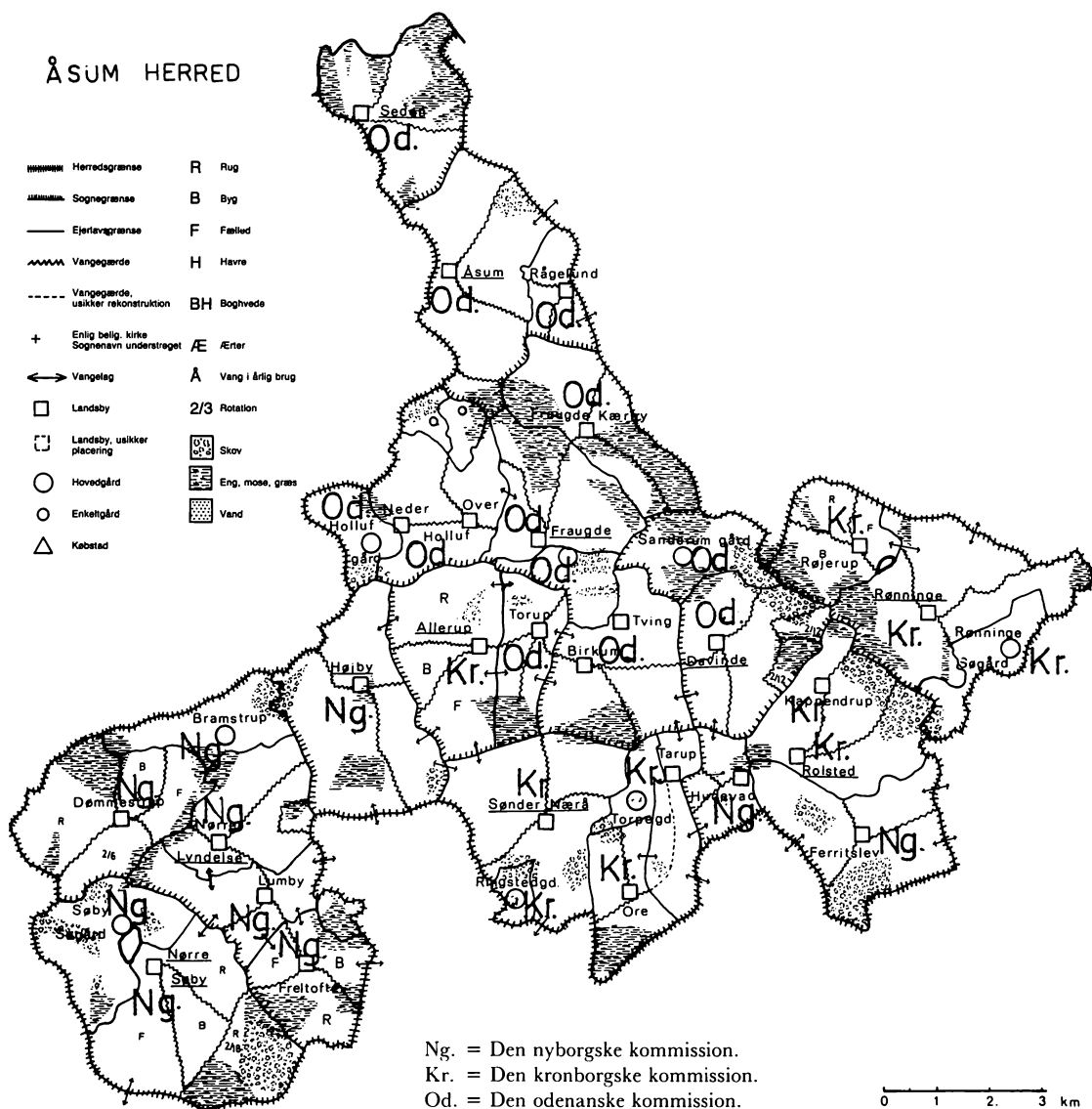
Forholdet kan let illustreres på det rekonstruerede kort over Åsum herred i 1682. Dette herred på Nordøst-Fyn er meget homogent med hensyn til jordbundsforhold og dyrkningssystem, som overalt var et regulært 3-vangsbrug. Åsum herred blev opmålt i november og december 1682, og da arbejdet efter svære kongelige trusler skulle være færdigt inden jul, måtte forskellige kommissioner samarbejde herom. De ejerlav, der på kortet er markeret med Od. blev opmålt af Den odenseske Kommission (også kaldet Den assenske), meden Ng. betegner Den nyborgske og Kr. Den kronborgske Kommission, der var blevet kaldt til Fyn for at hjælpe til med arbejdets afslutning. Samtlige markbøger udarbejdet ved Den odenseske Kommission har kun brug/hvile angivelser for vangene, og disse er næsten overalt i Åsum herred 2/1, idet der dog er nogle enkelte kohaver og andre indelukker (f.eks. i Davinde), der har længere hviletid. De øvrige markbøger i herredet har udover angivelserne for vangene (2/1) brug/hvile betegnelser for de enkelte *åse*, og disse er stærkt graduerede som f.eks. for Rønninge: 2/3, 2/4, 2/6, 2/7, 2/9 og 2/12. Det er evident, at disse divergenser ikke afspejler reelle variationer i brugen af agerjorden, men udelukkende er et udslag af forskellig administrativ praksis. En hartkornsberegning på dette grundlag ville favorisere de byer, der

9. Arent Berntsen op. cit. Første bog s. 8.

10. Arent Berntsen op. cit. Anden bog s. 49.

11. Vang og Tægt s. 216 f.

## ÅSUM HERRED



Ng. = Den nyborgske kommission.  
 Kr. = Den kronborgske kommission.  
 Od. = Den odenanske kommission.  
 Fra »Vang og Tægt« s. 142.

0 1 2 3 km

var opmålt af Den nyborgske og Den kronborgske Kommission i helt urimelig grad i forhold til de øvrige, da de første ville få fratrukket store arealer, inden beregningen til hartkorn efter de i instruksen anførte satser fandt sted.

Det er utroligt, men ikke desto mindre sandt, at embedsmændene i Rentekammeret og Kammerkollegiets medlemmer først blev

opmærksomme på dette store problem, da man i vinteren 1683/84 begyndte at foretage hartkornsberegninger i form af modelbøger for udvalgte ejerlav fordelt på forskellige kommissioner. Disse prøver ligger endnu smukt ordnede i Rentekammerets arkiv,<sup>12</sup> og blot et hastigt gennemsyn afslører fadæsen.

Den første, der gjorde opmærksom på sagen, var sekretær Paul Jørgensen, der i en Re-

12. Rtk. 312, 1962 III: Diverse landmålingssager.

lation dateret 18/2 1684 »Om Jordens taxerede Hvile udi effterschrefne 7 Landmaalingens Commissioner«,<sup>13</sup> særdeles præcist gjorde rede for de enkelte kommissioners praksis. Det var derefter op til Kammerkollegiet at træffe nogle beslutninger, som kunne fjerne de værste urimeligheder, og det fremgår da også af en række bevarede koncepter<sup>14</sup>, at kollegiets medlemmer har arbejdet ihærdigt med sagen i foråret 1684, og at der har været diskussion om den. Meget tyder på, at de tidligt har erkendt, at der her var sket en betydelig administrativ fadæse, dels ved at de først havde lavet en tvetydig instruks, og dernæst ved at de ikke havde kontrolleret denne side af arbejdet og først opdaget fejlen næsten 3 år efter landmålingens påbegyndelse.

Der måtte straks findes en syndebuk, og »matrikulerings fader« Knud Thott foreslog en formulering som: »Oc som wj allerunderdanigst derudi finde saadan u-lighed som kunde gifve os de billige tancker, at endeel taxere Mænd enten af uforstand eller skiødieløshed hafue ey taxeret jorden, som de billigen burde, i særdelished med den store huile, som de paa mange Stæder hafue tillagt Jordene baade boghuede oc hafre Jorden, som paa de fleste Stæder ey kommer ofwerens med Vangenis skifte«.

Taxermændene var de bønder fra de omkringliggende sogne, der skulle vurdere det enkelte ejerlavs jord, og det var jo bekvemt at kaste skylden på dem. I den endelige forestilling underskrevet af hele Kammerkollegiet: Mikkel Vibe, Knud Thott, J. Benzon, J. Elers og overrentemester Peder Brandt kom der til at stå, at de er kommet til den opfattelse, »at Conducteurerne ey er blefne ret berettede i Særdelished om Jordens rette hvile som den enten niuder eller burde niude«. <sup>15</sup> De sidste ord kunne tyde på, at kollegiets medlemmer så sent som maj 1684 ikke er blevet helt enige om, hvordan de ville for-

tolke begrebet brug og hvile. De foreslog dog som hovedprincip, at »Af alle Jorder bør den hvilende Part først at afdragis, Nemblig at Jorderne i alle Marcker som ere af lige hvile leggis tilsammen, oc deraf dragis først den hvilende part efter dend Proportion som Jorden hwiler«. Dette var altså en beregning med den faktisk konstaterede hvile som udgangspunkt. Men senere i forestillingen forlod de dette princip: »Ingen Hafre iord skulle mere hvile tilregnes end i det høyeste 2 aar imod hwer gang dend saais. Ingen boghwede eller Rugiord tilleggis meere hvile end 3 aar imod hwer gang den saais«, hvilket lige så klart var en vurdering.

Christian 5. approberede denne forestilling 7/5 1684<sup>16</sup>, men derved var alle problemer langt fra løst, simpelthen fordi også de dårlige jorder var anført som 2/1 eller 2/2 afhængig af vangsens rotation i Den odenseske Kommission. Det var derfor nødvendigt at gå mere radikalt til værks, og 23/8 1684 udarbejdede Kammerkollegiet en ny forestilling<sup>17</sup>, som dog muligvis ikke er blevet forelagt kongen. Det hedder heri: De fleste kommissioner har »allene taxerit dend goede Jord og een del aff den middelmaadige, at hafue sin brug og huile efter Wangeskifte og den øfferige Jord, som war scharpere og endten blef anseet for boghuede eller blandkornsjord, god- eller ond Haufrejord, scharp Roug- eller biug Jord, hafuer taxermændene for Huile *taxerit efter deris egen Behag*, og icke efter Wangeschifte, i dend Sted at denne taxering, som skulde schee paa Huilen war fornemmeligen anseet paa udjorder og andere Jorder, som intet blef giødet, saasom det well war bekiendt, at dend Jord som ligger i Wang blifuer ogsaa giødt og brugt efter wangeschifte, huor Bonden ellers er wed magt, undtagen det kan hænde sig paa nogle faa Steder, hvor noget lidet Jord kand ligge lengst ud i Marcken, og Bonden icke will lade kiøre sin Giødning saa langt men ellr

13. Rtk. 312, 1, III, 4: Dokumenter vedr. arbejdet med den nye matrikels indrettelse.

14. Rtk. 312, 1, II.

15. Rtk. 2211, 46: Kammerkancelliets Resolutionsprotokol.

16. Rtk. 2211, 46 fol. 320–22.

17. Rtk. 312, 1, II (tilsyneladende med originale underskrifter).

giøde dis bedre den Jord, som er ham næst. Og som baade dend Laalandsche og Odensesche Commission er efter sine Wangeschifter beskrefuen, schule de andere Commissioner udi Provincierne behøfue lige maade, saafremt Commissionerne schulde komme i nogen Liighed imod huerandre«.

Dette var en præcis erkendelse af problemet, og forestillingen blev udmøntet i praksis i et sæt regler dateret 18/11 1684<sup>18</sup>, der nøje udspecificerede, hvordan man i koncept-modelbøgerne skulle »reducere« de graduerede brug/hvile angivelser til vangeskiftets realiteter. Dette skulle dog ikke gøres i Den odenseske Kommission, selvfølgelig fordi man allerede der havde gjort det i markbøgerne. En undtagelse var dog egentlige »udjorder«, der lå uden for de indhegnede vange. Disse kunne *taxeres* til 2/5 (havrejord) eller 2/7 (rug- eller boghvedejord).

Dette betød, at Den odenseske (og Den lolandske) Kommissions principper med angivelsen af de faktiske brug/hvile-relationer blev fulgt overalt ved hartkornsberegningen (i modelbøgernes højre side). Men så enkelt skulle det nu alligevel ikke gå.

Den 9. marts 1686 henvendte Kammerkollegiet sig igen til kongen med en ny forestilling,<sup>19</sup> og da ovennævnte regler af 18/11 1684 faktisk ikke var godkendt af kongen, måtte kollegiet endnu en gang begrunde »reduktionen til vangeskifte«. I lighed med tidligere udkast var årsagen til miseren denne gang »Taxer-mændens Skiødisløshed eller Uwidenhed«, men mærkværdigvis indførte man nu et helt nyt argument i redegørelsen: Den »ny« matrikels hartkorn måtte ikke afvige for meget fra hartkornet i Frederik 3.s matrikel fra 1664, hvor det dog ellers oprindeligt have været målet med hele matrikuleringsarbejdet at finde et bedre og mere retfærdigt skattegrundlag end den »gamle« ma-

trikel. Det havde vist sig, at hvis man konsekvent fulgte reglerne af 18/11 1684, var der nogle byer med dårlig jord, der ville blive for højt skyldsats i forhold til den gamle matrikel, så derfor blev al boghvedejord ansat til 2/7.

Sådanne lapperier fortsatte man med i de kommende år (meget overskueligt fremstillet hos Finn Stendal Pedersen s. 117–19), og det skal her blot konstateres, at ved den endelige matrikel i 1688 var man kommet et godt stykke væk fra den oprindelige hartkornsvurdering baseret på en opmåling og bonitering af agerjorden med fradrag af den hvilende jord (samt vurdering af de øvrige ressourcer som hø, græsning, oldensvin m.v.).

Centraladministrationens fadæse blev tilsyneladende med vilje holdt skjult og det lykkedes så godt, at også vore dages historikere har troet på Kammerkollegiets anklager mod taxermænd og konduktører.

Det gælder således Henrik Pedersen i sin grundlæggende afhandling om det dyrkede areal på Falster<sup>20</sup>, der mente, at man skulle opfatte de graduerede hvileangivelser i Den holbækske Kommissions protokoller bogstaveligt, til trods for at han var opmærksom på, at i Falsters Sønder herred, hvor Den lolandske Kommission havde målt, der fandtes sådanne oplysninger ikke.

C. Rise Hansen og Axel Steensberg var i deres store arbejde om matrikuleringen<sup>21</sup> kun skeptiske over for de brug/hvileangivelser, der logisk set ikke kunne stemme med vangeskiftet, men accepterede tilsyneladende de øvrige, og i en senere afhandling skrev Axel Steensberg<sup>22</sup>: »Hvor som i Store Valby to års brug sættes i forhold til 6, 9, 12, 15, 18, 21, 24 års hvile o.s.v. er der næppe tvivl om, at takserbønderne har fået oplysninger herom fra gamle bønder i landsbyen«.

Det er derfor ikke så mærkeligt, at Finn Stendal Pedersen i sin disputats er gået i den

18. Rtk. 2211, 46 fol. 322–24.

19. Rtk. 2211, 46 fol. 317 ff.

20. Henrik Pedersen: Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17de Aarh. Historisk Tidsskrift 8. rk. bd. 1.s. 120–23. 1907.

21. Carl Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning. 1951 s. 107 ff.

22. Axel Steensberg og J. L. Østergaard Christensen: Store Valby. 1974 s. 36 note 1.

samme fælde og ikke har opdaget den fundamentale forskel i opgivelsernes karakter på Vest- og Østfyn. Forfatteren understreger s. 77 f. at »Brug/hvile-oplysningerne (i markbøgerne) afspejler formentlig den reelle drift i markerne bedre end den senere systematiske forenkling til vangeskiftets brug/hvile«. I fuld konsekvens heraf mener Finn Stendal Pedersen (s. 98), at »Formindskelsen af hvileperioderne gennem reduktionen til vangeskifte (7/5 1684) og den ret hårdhændede fastsættelse af acceptable hvileperioder for de enkelte typer af vangeskifter (18/11 1684) må givetvis have været ret tilfældigt i forhold til de ved opmålingen opgivne antal vange og de ved opmålingsarbejdet indsamlede oplysninger om brug/hvilen«.

Som det forhåbentlig er fremgået af det ovenstående, så var forholdet det diametralt modsatte: Man fik ved disse indgreb fjernet den urimelige begunstiggelse af de østfynske herreder som følge af den graduerede hviletaksning i Den nyborgske Kommission.

Som en klar konsekvens af disse ræsonnementer indfører Finn Stendal Pedersen (s. 102) et helt nyt begreb, som han kalder »produktionsværdien«, der defineres som det boniterede areal omregnet til 1. sorts jord samt værdien af hø, græsning og olden ligeledes omregnet til 1. sorts jord, men altså *uden* den hvileberegning, der fandt sted ved første hartkornsberegning i 1684. Produktionsværdien bruges derefter som analytisk hovedredskab i resten af bogen, men ulykken bliver dog ikke så stor, som det kunne frygtes, for det viser sig, at en korrelationsanalyse mellem hartkornet efter 18/11 1684-reglerne og produktionsværdien giver en korrelationskoefficient på 0,95 (s. 105). Ved gennemførelse af lig-

nende analyser for de enkelte herreder fås tal på 0,98 og 0,99 undtagen for Odense, Båg og Vends herreder, der har koefficienter på henholdsvis 0,93, 0,96 og 0,94 (s. 152–59). Når disse 3 Midt- og Vestfynske herreder har mindre tal, så skyldes det givetvis, at de ved anvendelsen af produktionsværdien »bliver snydt« for godtgørelse for den relativt store andel af agerjorden, der her årligt hvilede i området med 2-vangsbrug (»Lillebælt-systemet«) eller med uregelmæssigt vangebrug omkring Vissenbjerg.

Jeg må altså som resultat af denne gennemgang konkludere, at det metodisk set havde været langt at foretrække at bruge 1684-hartkornet til analyserne i stedet for den af Finn Stendal Pedersen konstruerede produktionsværdi, da hartkornet står meget nærmere den faktiske produktionskapacitet end produktionsværdien.

Afslutningsvis må jeg skuffe de læsere, der havde håbet at få svar på det i indledningen rejste spørgsmål. Vi kan faktisk ikke oplyse, hvor stor en del af agerjorden på Øerne, der i realiteten blev besået årligt i 1682, for de graduerede hvileangivelser i markbøgerne er blot en misforstået form for vurdering. Dette betyder dog heller ikke, at alle vange, der ikke hvilede, var fuldstændigt besåede, for der er tydelige vidnesbyrd om det modsatte<sup>23</sup>. Det er blot umuligt på det foreliggende grundlag at besvare spørgsmålet. Derimod kan problemet med ret stor sikkerhed belyses for Jyllands vedkommende, bl.a. for de ejerlav, der blev opmålt af Hans Mortensen fra Den skanderborgske Kommission, idet han minuttiøst angav den aktuelle udnyttelse af hver enkelt ager.<sup>24</sup> Der ligger her en spændende forskningsopgave og venter.

23. Otto D. Lütken: Undersøgelser angaaende Statens almindelige Oeconomie. Sorø 1760, citeret i Vang og Tægt s. 43.

24. Fortid og Nutid XXVII, 1977 s. 24 f.

## Hans H. Worsøe: Ka' Eriks og Maren Mads Jensens

– en kommentar til Ole Degns artikel om gifte kvinders navn

Arkivar Ole Degn har her i tidsskriftet<sup>1</sup> i artiklen »Hvornår blev Kirsten Sørensdatter til fru Jensen« taget den historiske udvikling af gifte kvinders brug af giftenavn op til behandling først og fremmest på grundlag af kirkebøgernes indhold.

Emnet er spændende, Ole Degns iagttagelser ligeså, og da artiklen er optaget under rubrikken »debat«, føler undertegnede sig foranlediget til at tage tråden op med et par supplerende bemærkninger. Mit udgangspunkt er et dobbelt, dels erindringen om et mundligt udsagn, dels arbejdet med de sønderjyske kirkebøger.

Det mundtlige udsagn stammer fra omkring 1970, hvor min da 90-årige moster fortalte, at hendes morfar havde to søstre, som hun vel at mærke havde kendt, nemlig Ka'Eriks og Maren Mads Jensens, begge født på den lille ø Illum i Svanninge sogn, Fyn stift.<sup>2</sup> Hvorledes passer det nu ind i Ole Degns system? Her melder sig først spørgsmålet om, hvad det egentlig er artiklen handler om? Er det, hvad kvinder kaldte sig selv, eller hvad andre kaldte dem? Efter overskriften »...gifte kvinders brug af giftenavn...« og sprogbrugen i artiklen må man tro, at det er det første. Forfatteren skriver da også gang på gang »kvinden antog mandens efternavn«, men det kan næppe være rigtigt, for bortset fra selvbevidste kvinder som Louise v. Stolberg f. Reventlow, der af Ole Degn noget dristigt omtales som første eksempel på denne skik, har almindelige mennesker, og især da almuekvinder næppe haft brug for eller lejlighed til at antage et efternavn. I dagligdagen havde de brug for at kunne identificeres. Ved mere officielle lejligheder, som når et barn skulle føres i kirkebøgerne, var det manden, der

førte ordet. Og han har garanteret været rystende ligeglad med, hvad konen derhjemme i barselssengen opfattede som sit efternavn. Hans svar, som er det der står i kirkebogen, har været afhængigt af først og fremmest, hvordan kirkebogsføreren har stillet spørgsmålene, og dernæst af, hvad konen blev kaldet mand og mand imellem. Jeg vil altså benægte, at kirkebøgerne siger noget om, hvad kvinderne kaldte sig selv, men derimod er de på mange måder et udmærket kildemateriale til belysning af, hvilke oplysninger myndighederne anså for relevante for at identificere gifte kvinder og også evt. til, hvorledes andre omtalte dem. Sidstnævnte dog med forbehold, som vi skal se nedenfor.

Lad os herefter vende tilbage til Ka'Eriks og Maren Mads Jensens. De var begge døtre af gårdmand på Illum Peder Nielsen og hustru Karen Larsdatter (således kirkebogen) og født hhv. 26. okt. 1815 og 29. sept. 1817. Karen blev gift med tjenestekarl Erik Johansen og døde 2. aug. 1904, Maren med fisker Mads Jensen og døde 16. nov. 1897. Begge døde som enker i Svanninge sogn. Uheldigvis fik kun Karen livsarvinger, en datter Dorthea Johansen f. 10. sept. 1854, død 28. marts 1863 smsts. Maren døde som nævnt først og kaldes da stadig Maren Pedersdatter. Med Karen forholder det sig således, at hun ved datterens dåb 1854 også stadig kaldes Pedersdatter og ved datterens død 1863 nævnes hun ikke, men da hun selv dør 1904 kaldes hun Karen Johansen, –og det har Ka'Eriks med garanti aldrig kaldt sig selv eller er blevet kaldt af andre end måske lige netop ham der foretog kirkebogsindførslen. Og dermed er vi fremme ved en side af forklaringerne, som Ole Degn lader ganske uomtalt, og som i det mindste i dette tilfælde synes oplagt: I tidsrummet mellem de to søstres død havde sognet skiftet præst, og en noget yngre, og formentlig mere moderne indstillet mand kommet til.

Inden jeg går videre til næste punkt, endnu et par ord om de to søstres kaldenavne. Da Erik var et ret usædvanligt fornavn, kunne

1. Fortid og Nutid 1984 hft. 4 s. 302–07

2. Palle Gravesen i Personalhistorisk Tidsskrift 1971 s. 57–58 og 96.

det alene anvendes til at karakterisere hans kone, Mads var mere almindeligt, så der måtte mere til at karakterisere hans kone, altså Maren Mads Jensens. Dette er for så vidt oplagt, mere påfaldende er det derimod, at ingen af de to navne optræder i kirkebogen.

Da disse formentlig meget udbredte navnedannelser heller ikke optræder i Ole Degns artikel, kunne det tyde på, at de af præsterne er blevet anset som værende sidestillet med de folkelige tilnavne, som kun helt undtagelsesvis optræder i kirkebøgerne og da ofte med tilføjelsen »vulgo« – jvf. diskussionen om disse i 1889–91, hvor biskop Clausen i Århus fastslog, at størstedelen af landbefolkningen endnu slet ikke havde sans for betydningen af

faste familienavne.<sup>3</sup> Denne sans er efter undertegnede mening en forudsætning for »antagelse af mandens efternavn«.

Forholdene i Sønderjylland afviger så at sige på alle områder fra de kongerigske, og jeg skal derfor undlade at inddrage de sønderjyske købstæders kirkebøger, hvor brugen af født (geboren) f.eks. i Tønder er fremherskende efter 1775. For at få et antageligt sammenligningsgrundlag har jeg valgt kirkebøger fra et sogn i Tørninglen, der som bekendt hørte under Ribe bispestol og derfor havde kongerigske kirkebøger. Fra Skærbæk sogn er fødte mandkøn blevet gennemgået fra 1815 til 1872 i 3-års perioder<sup>4</sup> for at registrere moderens navn, hvilket gav følgende resultat:

Kvinden omtales med eget navn:

	1815–17	25–27	35–37	45–47	55–57	65–67	70–72
-datter	27	26	57	28	7	1	–
-sen	–	4	4	10	19	41	29
slægtsnavn	1	3	2	22	32	25	16
ialt	28	33	63	60	58	67	45

Kvinden omtales med mandens navn:

-s, -kone	24	5	1	–	–	–	1
-sen	–	11	–	–	1	–	–
slægtsnavn	4	7	–	–	–	–	–
ialt	28	23	1	–	1	–	–
total:	56	56	64	60	59	67	46

Talmaterialet er meget småt, og jeg er også ganske klar over, at det er behæftet med mange fejlmuligheder, bl.a. indebærer de valgte perioder, at samme kvinde i uheldigste fald kan optræde 3 gange i samme periode. Endelig tilslører skemaet de mange variationsmuligheder indenfor navnebetegnelserne. Som eksempler kan nævnes: Jens Hansen Ravn og Botilla Jens Hansens kone (15/

1817), Laust Lund og Marie Laustkone (13/1817), Hans Loft Johansen og Anna Kathrine Enemark Johansen (3/1825) og det helt moderne lydende doctor Schrøder og Ingeborg Andersen (5/36). Det kan iøvrigt tilføjes, at anvendelsen af »født« ikke er påtruffet i dåbslisterne fra Skærbæk i den undersøgte periode, men at det i listen over døde kvinder første gang synes at optræde 21. jan. 1871:

3. Paul G. Ørberg i Kirkehistoriske Samlinger 1982 s. 1524.

4. Da de sønderjyske kirkebøger i 1874 mistede deres status som civilstandsregistre og derefter ikke er sammenlignelige med de danske kirkebøger er undersøgelsen ikke ført videre frem.

Catharine Charlotte Juliane Møller født von Blöete, og det skulle åbenbart nødigt glemmes. Det passer godt sammen med Ole Degns iagttagelser, at hun var gift med en lærer.

Når disse forbehold er taget, lader det sig trods alt udlæse af skemaet, at kvindernes betegnelse efter manden aftager og forsvinder i kirkebogen i 1820erne for ikke igen at dukke op (jvf. indledningen om den mundtlige tradition, ganske vist fra en anden landsdel). Sideløbende hermed kan brugen af -datter iagttages at kulminere i 1830erne for derefter at forsvinde til fordel for brugen af eget slægtsnavn (-sen eller egentligt slægtsnavn) således som foreskrevet i dåbsforordningen 1828. Interessant er tilløbet til anvendelse af mandens slægtsnavn i 1820erne, men tilsyneladende slog det ikke an dengang.

Billedet synes efter ovenstående at være mere vekslende og kompliceret, end Ole Degn angiver, ligesom det synes at være langt vanskeligere at tolke materialet med sikkerhed, end man først skulle formode, når man sidder med de lange lister med navne i kirkebøgerne. Det er imidlertid meget prisværdigt, at spørgsmålet om kvinders navnebrug, og brugen af navne om kvinder, tages frem, da det er store og spændende emner, der fortjener en dybtgående behandling. Det var måske også derfor en god ide, at historikerne allierede sig med sprogfolk, således at spørgsmålene også kunne blive behandlet på en for navneforskerne tilfredsstillende måde. Det ville således i den fremtidige diskussion være gavnligt at skelne mellem slægtsnavn og tilnavn, jvf. Eva Villarsen Meldgaards artikel »De danske slægtsnavnes historie i nyere tid«,<sup>5</sup> en artikel som iøvrigt i betragtning af, at den er skrevet af en kvinde, i forbløffende høj grad handler om mænds navne.

## Esben Graugaard: Industrihistorie anskuet fra en vestlig udkant

Stadig flere faguddannede historikere er så privilegerede at kunne leve af lokalhistorie på forskellige niveauer som ansatte på lokale museer og arkiver. At netop dette arbejdsområde stiller specielle krav til udøveren især i retning af begrænsning af forskningens frihed turde være velkendt. Med dette indlæg er det formålet at fremlægge nogle overvejelser i den sammenhæng, da de åbenbare problemer for lokalhistorikeren såvel af bevidsthedsmæssig som metodisk art ikke nyder lige stor forståelse blandt historikere i forskellige sammenhænge. Den konkrete anledning er to anmeldelser af min bog »R. Færchs tobaksfabrik 1869–1961 Holstebro« som Holstebro Museum publicerede i 1984. Nævnte anmeldelser af henholdsvis Peter Bøegh Nielsen (herefter Nielsen) i »Fortid og Nutid« 1985 hæfte 3 og af Keld Dalsgaard Larsen (herefter Larsen) i »Arbejderhistorie« nr. 25, opnår gennem så indbyrdes modsigende anskuelser og problematiseringer at få forfatteren til at føle sig som faldet blandt ulve. Specifikke eksempler skal angives for at sætte nedenfor følgende generelle betragtninger i relief.

Om fabrikkens arbejdere som kilde konstateres på den ene side, at bogen »— i stor udstrækning er baseret på de mundtlige beretninger og overleveringer, som museet har indsamlet blandt tidligere eller nuværende arbejdere ved tobaksfabrikken« (Nielsen), hvorimod Larsen klandrer mig en kildemæssig skævhed i forhold til arbejdernes historie der »— burde have bevirket en oprioritering af opsporingen af materiale herom og ved at inddrage de gamle tobaksarbejders egne beretninger om deres historie hos R. Færch«. På den ene side konkluderes at »Bogen er altså ikke hele fabrikkens historie —« (Larsen) (for god ordens skyld bør nævnes at det naturligvis er arbejdernes historie som er svigtet), og



dog mener Nielsen at »Bogen skal således roses for at have placeret arbejderne relativt centralt i beretningen«. Og hvor Larsen finder at de indledende kapitler »– kun har ringe værdi for bogens emne: fabrikken i Holstebro«, så finder Nielsen at samme kapitler giver »– udmærkede og interessante bidrag til belysning af industriel spionage – samt af en relativ overset økotype, nemlig fjordfiskernes levevilkår og arbejdsforhold i første halvdel af sidste århundrede«. Og endelig bogens tendens, hvorom den ene anmelder (Larsen) skriver at »Hele vejen igennem beskrives fabrikantfamilien nøje og med så mange superlativer, at det virker påfaldende« (denne sidste meget grove insinuation uden så meget som eet eneste kildebelæg). På trods af denne lakajholdning fra forfatterens side kan Nielsen derimod komme til den konklusion at »– Graugaard skal roses, idet han ikke – som jubilæumsskrifter ofte gør – forsøger at harmonisere de lokale arbejdsforhold, men derimod gengiver de reelle og konkrete interessemodsatninger imellem arbejdere og arbejdsgivere«. Kan man andet end føle sig som Jeppe der vågner op i baronens seng ovenpå så modstridende vurderinger af samme produkt! Hvad er virkelighed, og er det paradoks som opstår ved sammenligningen udtryk for andet end forskellige vurderinger og livsholdninger, der må præge historikere lige så vel som andet godtfolk?

Fælles for de to anmeldelser er i hvert fald en fordring til forfatteren om at leve op til krav og metoder som er hensigtsmæssige og ønskværdige i deres miljø. Groft sagt er det åbenbart påfaldende for anmelderen i »Arbejderhistorie« hvis arbejdsgivere ikke beskrives som »dumme svin«, hvis livsopgave er den ene at udnytte de undertrykte arbejdere; på den anden side fordrer den universitetsansatte med økonomisk historie som speciale at der i langt højere grad end det er tilfældet havde været anvendt numeriske og statistiske data i fremstillingen. Og dermed er vi fremme ved de generelle og essentielle betragtninger bag dette indlæg. Følgende spørgsmål er i den sammenhæng centrale: hvor har lokalhistorikeren parkeret sin forskningsmæssige frihed? Hvem skal have glæde af det arbejde vi ud-

fører? Og endelig, er der metodisk sammenhæng i vore arbejdsprocesser?

At den holdningsmæssige frihed for lokalhistorikeren er langt mindre end for ansatte i store centrale institutioner er indiskutabelt. Vi er afhængige af velvilje fra kommunen vi arbejder i, den lokale avis som skal omtale vore »bedrifter« og af økonomisk stærke lokale kræfter som f.eks. banker, der ofte bidrager til publiceringen af lokalhistoriske arbejder. Det kontroversielle standpunkt er ikke altid velset i det nære samfund, hvis det historisk er for tæt på samtiden. Konsekvensen kan blive selvcensur, men ikke nødvendigvis. En form for balance hvilende på sindets åbenhed, interesse i at beskrive forholdene »wie sie eigentlich gewesen« og en sans for det mangfoldige i et lokalsamfund hjælper godt på vej over den bom som kan ligge og spærre friheden ude. I bogen om Færchs tobaksfabrik er der således såvel skildringer af fagforeningerne og deres nødvendige arbejde i kamp for bedre arbejds- og livsvilkår for arbejderne på fabrikken som beretninger om fabrikanterne og det dygtige arbejde de vitterligt udførte. Det kan ikke nytte at man ud fra en teoretisk og måske vel dogmatisk livsholdning tager parti mod een af disse grupper, som fungerede i sam- og modspil. Typisk er da også sympati og respekt blandt tidligere arbejdere for fabrikanterne. En rest af det patriarkalske samfundsmønster ja, men en sådan bevidsthed hos arbejderne er vel ikke udtryk for hverken naivitet eller manglende selvrespekt? De besidder en faglig stolthed og er oftest i besiddelse af en erkendelse af de sammenhænge de selv har fungeret i med de modsætningsforhold det indebærer. For lokalhistorikeren rækker friheden derfor ikke ud over disse forhold; går man videre risikerer resultatet at blive belærende og selvtilstrækkeligt. En sådan erkendelse medfører nødvendigvis ikke arbejder uden tilstrækkelige analyser eller sammenhængsforståelse.

Spørgsmålet om frihed for lokalhistorikeren er naturligvis knyttet nøje til hvem man skriver for og i bredere forstand om man tilstræber at bredere grupper skal have glæde af at læse produktet. I gamle dage sagde man i Holstebro at tobaksfabrikken var »byens fa-

brik«, en helhedsopfattelse som naturligvis rummer indbyggede modsætninger. Disse modsætninger er søgt sammensat i bogen om fabrikkens historie hvilket da også fremgår af hvem der har ydet økonomisk støtte til projektet: fagforeninger, banker, tobaksindustrien, kommunen og Færch-familien for at nævne de vigtigste. En sådan mangfoldighed er problematisk og stiller krav om at hæve sig op over det dogmatiske standpunkt og et snævert udgangspunkt som henholdsvis »Arbejderhistorie« og et historisk institut ved en højere læreanstalt, hvor friheden til at dyrke de optimale krav er til stede. Risikoen for faglig skizofreni er mere påtrængende her i provinsen, og det ligger som nævnt i den nuancerede målgruppe for vort arbejde. Således har jeg på een og samme tid skrevet på jubilæumsskrifter for en foderstofforening, en bank og en fagforening; indtrykket er at alle parter har været tilfredse med arbejdet og det engagement der ligger i det. Så vidt kan holdningsløshed altså komme, vil man derpå hævde fra de sikre bastioner rundt omkring. Ikke nødvendigvis, de tre nævnte bestillingsarbejder bygger således hver især på en fælles idé om frihed og solidaritet fra begyndelsen, om end udgangspunkterne har været vidt forskellige. Ved indlevelse i udgangspunktets idealisme kan skildringen i alle tilfælde blive engageret og saglig på een og samme tid; fordringen til lokalhistorikeren er tolerance og vilje til ikke at betragte sin egen navle som universets midtpunkt.

Metodiske konsekvenser får dette arbejde og dets vidt forskellige krav under alle omstændigheder; dog uden at det nødvendigvis medfører en mindre grad af lødighed ud fra videnskabelige krav. Det kildesøgende og kildekritiske arbejde er til en vis grad ikke anderledes end på andre institutioner, men indeholder bredere aspekter i form af hensyntagen til mundtlige kilder og den del af fortidens virkelighed som stadig eksisterer i form

af genstande på landets museer. Derfor kan skildringen af »byens fabrik« ikke tage udgangspunkt hverken i en snæver økonomisk-statistisk tilgangsvinkel eller en materialistisk metode, som begge udelukker væsentlige bevidsthedsmæssige aspekter i en sådan undersøgelse. Opgaven bliver sværere at løse og ulig lettere at kritisere med udgangspunkt i en fasttømret historieopfattelse, der betraget fra en vestlig udkant af riget er fortvivlende (og herlig umulig?) at fastholde. Her er ikke rum for fetichisme af hverken den ene eller anden slags, et forhold som i det lokalhistoriske arbejde bundet i den nærhed historikeren får til de mennesker og det samfund hvis udvikling skal undersøges og beskrives. I højere grad end andetsteds får lokalhistorikeren chancen for at føle sig som en del af den helhed, der arbejdes med. At dette forhold i metodisk henseende må føre i idealistisk retning, da det er svært at forholde sig nøgternt analyserende eller strengt enøjet til lokale forhold, kan vel ikke udelukkende anses for noget negativt. Chancen for faglig og menneskelig udvikling ligger i udfordringen; så det er vel ikke så ringe endda.

Poul E. Porskær Poulsen:  
Et svar til Inge Bundsgaard og  
Sidsel Eriksen<sup>1</sup>

Først tak for kommentaren. Det er rart at få respons, specielt når den er kvalificeret. Inge Bundsgaard og Sidsel Eriksens (IB & SE) egne undersøgelser specielt i forbindelse med logevæsenet er grundige og interessante, og er med til at nuancere det billede af afholdsbevægelsen, som jeg fremstillede i min artikel. Afholdssagen er en stor og kompliceret størrelse at arbejde med, bl.a. fordi der har eksisteret så mange forskellige organiseringer,

---

1. Poul E. Porskær Poulsen: Afholdsbevægelsen som disciplineringsagent. En skitse til belysning af afholdsbevægelsens ideologi på lokalt plan i Silkeborg og i bevægelsens propaganda. Fortid og Nutid bd. XXXII, 1985 s. 163 ff. og Inge Bundsgaard og Sidsel Eriksen: Hvem disciplinerer hvem? Fortid og Nutid, XXXIII 1986 s. 55

hvilket IB & SE også illustrerer meget fint for Silkeborgs vedkommende. Ligeledes er nuanceringen af alkoholstatistikken og bemærkningerne omkring de nye stærkere ølsorter af betydning. Dem tager jeg til mig. Der er næsten altid overvældende konsekvenser forbundet med at benytte statistik – og enhver nuanceret og præcisering er på sin plads.

Men der er også en mere direkte kritik af udgangspunktet for min artikel, som jeg nødvendigvis må forholde mig til, eftersom jeg tillægges synspunkter, der ikke fremgår af min artikel. Det bunder formodentlig i et forskelligt udgangspunkt – teoretisk og metodisk – idet flere af de argumenter der lægges på bordet imod mine synspunkter og resultater, passer meget fint ind i den disciplineringsvinkel, som jeg anlægger, men som IB & SE ikke vil bruge, selvom de anerkender mulighederne heri. Jeg skal ganske kort tage et par spørgsmål op i det følgende.

IB & SE griber først fat i baggrunden for afholdsbevægelsens opståen – og gør opmærksom på, at jeg sammenblander to argumenter. Nemlig at industrialiseringen og den dermed følgende proletarisering af arbejderne medførte et stigende drikkeri – og at industrialiseringen betød en nødvendig disciplineret af arbejderne for at udrydde en tidligere tids opfattelse af arbejde og drikkeri. Og det er rigtigt – det gør jeg faktisk: Med udgangspunkt i mange grundige engelske undersøgelser lægger jeg vægt på begge argumenter. Nemlig på den ene side at arbejderne ved industrialiseringen blev rykket op fra deres (måske landlige) rod og installeredes i et storby-fabriks-miljø. Dette medførte »tab af identitet og orientering (anomi) for industriarbejderne, nød og elendighed trivedes i de sammenpressede boligkvarterer, hvilket igen medførte en alkoholisering af arbejderne.«<sup>2</sup> På den anden side betød den industrielle udvikling også, at der med den stadige specialisering og mekanisering krævedes sobre arbejdere – arbejderne måtte disciplineres, så den førkapitalistiske og rurale arbejdsmoral kun-

ne udskiftes med en kapitalistisk arbejdsmoral. Jeg anlægger altså det synspunkt, at der findes to faser i industrialiseringen – men de to faser, som fremstår så klart i England, er jo blandet godt og grundigt sammen i Danmark, p.g.a. den specielle danske industrialiseringsproces. Der skete altså parallelt den udvikling at drikkeriet ændrer karakter i forbindelse med industrialiseringsprocessen, samtidig med at synliggørelsen og den ændrede moral initierede et arbejde for at fremme ædrueligheden. En opfattelse, der understøttes af at den afholdsbevægelse, der var søgt oprettet i 1840'erne, ikke gav resultat. Industrialiseringen og ændringen af arbejdsmoralen havde givetvis ikke nået et stade, der kunne gøre ædruelighedskampen til en folkebevægelse, som det var tilfældet i 1880'erne.

IB & SE anfægter desuden at den voksende ædruelighed hos bønderne skulle være en følge af de bevidsthedsmæssige ændringer, der fulgte med kapitaliseringen af landbruget. Og IB & SE ser de folkelige bevægelser som vigtige organer til fremme af afholdenhed. Det er rigtigt, men ikke i modsætning til min påstand, idet det jo netop var inden for de folkelige bevægelser, at kapitaliseringen og den følgende bevidsthedsændring sattes i scene. Foreningerne og bevægelserne var netop adækvate institutioner til at lære sig selv at agere i et samfund under forandring.

Dernæst spørgsmålet om der var tale om en småborgerlig organisering eller ej. IB & SE medgiver at værdierne: sømmelighed, ro og orden, sædelighed, personlig fremgang, som bl.a. afholdsbevægelsen formulerede, var småborgerlige idealer, men vil ikke anlægge en disciplineringsvinkel, idet de fastslår at der nok snarere var tale om selvdisciplinering. Det er klart at der i allerhøjeste grad var tale om selvdisciplinering, men ikke ud i den blå luft. I propagandaen vistest meget klart og kontant at afholdenhed gav fremgang i det kapitalistiske samfund – og i »det virkelige liv« gik der jo lyslevende afholdende eksemplarer rundt, der ikke drak lønnen op, og

2. S. 165 i min artikel. Se desuden Thompson og Lamberts artikler, note 8, s. 165.

som derfor kunne svinge sig op i et lag af respektabel højere arbejderklasse. De dyder, der fremmedes i især det lokale afholdsmiljø var i modstrid med håndværkerkulturen – og det er på ingen måde i modsætning til disciplineringsstesen, at man opfordrede mestrene til ikke at forlede svendene til druk. Tværtimod er det en bekræftelse af nødvendigheden af at få udryddet de gamle ritualer og vaner i det moderne samfund, hvilket som bekendt er disciplineringsstesens omdrejningspunkt. Ifølge IB & SE's opfattelse af min artikel ser jeg disciplineringen som en blot udefra/ovenfra-kommende bevægelse. Det er ikke tilfældet, og hvis man får den opfattelse ud fra læsning af artiklen, så beklager jeg det. Selvom de personer, der fremmede ideologien ikke kan betegnes som småborgere, så ændrer det dog ikke ved ideologiens indhold. Samtidig er det dog også klart, at opdragelsesbestræbelserne mod arbejderklassen var omfattende og ikke uden betydning. Påvirkning både udefra og indefra er vævet tæt sammen – men er dog fortsat et udtryk for en påvirkning, der skal ændre menneskene bevidsthedsmæssigt og mentalt til det kapitalistiske samfund. Dette viser IB & SE faktisk selv igennem deres undersøgelser, men vil ikke drage de nærliggende konklusioner. Og det er påfaldende eftersom IB & SE jo dog også har øje for den samfundsmæssige forandring, der lå forud for og parallelt med bevægelsen. Uden at forbinde disse forhold fremstår afholdsbevægelsen, hårdt sagt, som noget der opstod af sig selv.

Jeg er enig med IB & SE i at afholdsbevægelsen var med til at gøde jordbunden for arbejderbevægelsen, men jeg har ikke, som IB & SE tolker det, postuleret nogen årsagsforklaring mellem afholdsbevægelsen og reformismens gennemslag i arbejderbevægelsen (se selv s. 181–82), selvom jeg ser nogle ten-

denser, der er sammenfaldende. Min pointe er at sammenhængen kan anes, især fordi de førende lag i arbejderbevægelsen, de faglærte, respektable arbejdere, også meget vel kunne være afholdsfolk, som IB & SE også viser det. Sammenhængen ligger i disse personsammenfald, og i en tilpasning til det borgerlige samfunds normer, og derved, som Anker Gemzøe siger det: »...skubbes den radikale solidaritet, det radikale antiautoritetselement og den radikale mistro til den borgerlige uddannelse og kultur i baggrunden og fortrænges«.<sup>3</sup>

Derfor vil jeg fortsat fastholde, at respektabilitetsproblematikken, som IB & SE i øvrigt ikke forholder sig til, er et vigtigt led i forståelsen af sammenhængen mellem arbejderbevægelsen og afholdsbevægelsen.

Ligeledes mener jeg fortsat, at disciplineringsaspektet er en rimelig, men ikke endegyldig måde at betragte afholdsbevægelsen på, fordi man med den kan forstå noget af afholdssagens relative succes. Jeg har gennem artiklen påpeget at disciplineringen viste sig på mange måder – internt og eksternt – dels gennem den udefrakommende ideologiske indflydelse i propagandaen og oplysningen, og dels gennem en opbygning af et lokalt alkoholfrit miljø til afløsning af den livsverden, der var overhalet. Disciplinering er selvfølgelig ikke kun lig med udefra eller ovenfra kommende pres – men i mindst lige så høj grad er der tale om at individerne lærer at styre sig selv. Afholdsbevægelsen blev et led i den bevægelse, der skulle placere den bevidstheds- og mentalitetsmæssige verden i niveau med kravene fra en ændret samfundsmæssig virkelighed.

Men nok om det: I stedet for at fortsætte med argumentation og udfald vil jeg opfordre til at læse de to indlæg i Fortid og Nutid. De supplerer nemlig hinanden fint.

---

3. Se note 39, s. 178 i min artikel.

# Anmeldelser

*Steen Hvass*: Hodde. Et vestjydsk landsbysamfund fra ældre jernalder med bidrag af Torben Dehn og Grethe Jørgensen. Arkæologiske studier, vol. VII. Akademisk forlag. København 1985. 367 sider. Kr. 366,-.

Gennem de senere år er der foretaget et meget stort antal undersøgelser af større eller mindre dele af landsbyer fra førromersk jernalder. Dele, fordi langt hovedparten af undersøgelserne er foretaget i forbindelse med anlægsarbejder, hvor det kun sjældent er muligt at foretage totalundersøgelser.

På denne baggrund er undersøgelsen af landsbyen fra førromersk jernalder ved Hodde så utrolig vigtig. Her får vi for første gang et billede af en landsby og dens udvikling i de sidste århundreder før Kr. fødsel.

Udgravningen, der blev foretaget af forfatteren i den første halvdel af 70'erne, er dygtigt gennemført. Metodisk hviler udgravningen på de totalafdækningsprincipper, som særligt professor C. J. Becker udviklede i sine tilsvarende udgravninger syd for Holstebro få år tidligere. Metoden, hvor pløjelaget fjernes med maskinkraft og anlægssporene ses i undergrunden, var således ikke ny, men aldrig tidligere var den anvendt i et så stort og kompliceret anlæg. Og med så gode resultater.

Landsbyen blev opdaget allerede i 1959, hvor to af Nationalmuseets medarbejdere sløj over stedet og ved vækstforskelle i kornmarken tydeligt kunne udskille såvel huse som hegn. Netop hegnene er noget af det vigtigste ved Hodde. Det er første gang, de er erkendt i en forhistorisk bebyggelse i Danmark, og de blev verificeret samme år ved en mindre prøvegravning på stedet. Og hegnene har spillet en altafgørende rolle for tolkningen af landsbyens udvikling. Kun gennem stratigrafiske iagttagelser i hegnene har det været muligt at kortlægge landsbyens udvikling og dermed afgøre, hvilke gårde og huse, der må anses for at være samtidige. Selv om meget er givet gennem de gode bevaringsforhold på stedet, må både iagttagelserne og tolkningerne regnes blandt pionerindsatserne i dansk arkæologi.

Den foreliggende publikation er med sine godt 350 sider en af de mest omfattende og tilbunds-gående publikationer, vi har set af enkeltundersø-

gelser i Danmark i mange år. Udover publikationen af Hoddelandsbyen rummer værket også enkelte andre undersøgelser på Hodde bakkeø, ligesom der til slut gøres rede for nogle bebyggelses-historiske betragtninger af området. Men først og fremmest er værket en materialepublikation, hvor der gøres detaljeret rede for såvel de enkelte huse, gårdsanlæggene som de enkelte oldsagsgrupper. I afsnittet »materialeanalyse« bliver der foretaget en dybtgående vurdering af bebyggelse og konstruktioner samt af oldsagsmaterialet, og særligt vigtige i denne sammenhæng er de komparative analyser, hvor Hodde sættes i relation til andre bebyggelser fra perioden, og hvor udviklingslinierne trækkes op i den efterfølgende periode. Materialeanalysen er et centralt afsnit i bogen og er medvirkende til at gøre den til mere end blot en materialepublikation.

Dateringen af Hodde hviler på C. J. Beckers inddeling af førromersk jernalder i tre hovedperioder, hvoraf den tredje er delt i en a og b horisont, en periodeinddeling, der har sin baggrund i keramikanalyser fra boplads og grave. Steen Hvass opdeler bebyggelsen i Hodde i tre hovedfaser, der alle ligger i førromersk jernalder periode IIIa og strækker sig over en periode på ca. 150 år umiddelbart før vores tidsregnings begyndelse. Periode IIIb kendes næsten kun fra grave (også fra Hodde) og er defineret som en kort overgangsfase til ældre romertid, lige omkring år 0.

Det er en kendt sag, at der er væsentlige problemer i den Beckerske periodeinddeling. En af mulighederne for at komme ud af disse dateringsvanskeligheder er muligvis at søge at datere keramikken ud fra huskronologien og ikke omvendt, som det gøres i dag. I Hodde er der en meget finmasket huskronologi, som kombineret med andre, nyere undersøgelser muligvis vil kunne danne baggrund for en revision af kronologien i slutningen af førromersk jernalder.

Hodde er allerede en kendt lokalitet, og resultaterne fra undersøgelsen er formidlet dygtigt ud. Således optræder landsbyen i et væld af skolebøger, arkæologiske tidsskrifter og sågar som puslespil. Den foreliggende publikation vil blive flittigt brugt både på museerne, hos studenterne og hos de mange interesserede amatørarkæologer, der findes i Danmark.

*Michael Lauenborg*

»Hvad finder jeg på Landsarkivet i Aabenraa«. Udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. 1984. 28 s., kr. 10.

Formålet med hæftet er at give nybegyndere i arkivbenyttelse en skriftlig håndsrækning, så de lettere og hurtigere kan finde rundt i Landsarkivets samlinger og få svar på deres spørgsmål i Aabenraa. Hæftet falder i 4 hovedafsnit, selv om det af indholdsfortegnelsen fremgår, at der er 8, men det er mere overskueligt at betragte de 5 sidste afsnit som en helhed.

Første hovedafsnit giver en udmærket beskrivelse af, hvilke undersøgelser og spørgsmål arkivalierne på Landsarkivet kan bruges til at besvare med hovedvægt på slægts-, gård- og lokalhistorie.

Andet hovedafsnit giver en kort præsentation af det statslige arkivvæsen og de opgaver, som Landsarkivet varetager her indenfor med opbevaring og ordning af de lokale statsembeders arkivalier, forskning og formidling. I samme afsnit nævnes, at Landsarkivet under sit tag også huser Historisk Samfund for Sønderjylland og Historiske Samlinger for Sønderjylland, hvad der er udmærkede oplysninger, fordi man ikke forventer at finde sådanne institutioner på et Landsarkiv. Der er dog en beklagelig uklarhed på side 9 om tre forskellige typer registraturer, som er til rådighed for publikum. Det kommer ikke klart frem, om de tre typer er foreløbige seddelkartoteker, maskinskrevne registraturer samlet i A4-bind og trykte eller dupliserede færdige registraturer. Det bør læseren ikke være i tvivl om, da det er særdeles vigtigt for brugeren som indgang til samlingerne.

Tredje hovedafsnit indeholder praktiske oplysninger til nybegynderne. Specielt nyttigt er afsnittet om, hvordan man skal behandle arkivalierne og understregningen af, at man skal kunne læse gotisk håndskrift for at komme nogen vegne. Det er også en god ide at vise, hvordan en bestillingsseddel ser ud, men man burde have gengivet den i større format, fordi det næsten kræver lup at læse den.

Fjerde hovedafsnit er – som det største – en kortfattet beskrivelse af Landsarkivets samlinger. Det indledes med en vellykket forklaring af proveniensprincippet og dets betydning for, hvordan arkivalierne ordnes efter embeder i stedet for sager. Det er godt, at man har husket at gøre opmærksom på, hvor nødvendigt det er at læse noget administrationshistorie for at komme videre i sin arkivbenyttelse. Men hvorfor henviser man ikke til et eller to værker, som den flittige arkivbenytter kunne forberede sig i?

Selve gennemgangen af arkivalierne er overskuelig – ordnet efter de forskellige administrationsformer Sønderjylland har været underlagt – og omfangsmæssig overkommelig, men meget tør. Det er svært at gøre et sådant opremsende afsnit læseværdigt, men en mere problemorienteret angrebsvinkel ville måske have været en idé. F.eks.

kunne man passende have valgt et spørgsmål for hvert af underafsnittene i hovedafsnit 1, som svarer til den situation, nybegynderen står i. I det hele taget ville hæftet nok vinde ved en mere problemorienteret præsentation af arkivalierne.

Hæftet er en meget nyttig lille håndbog, overkommelig både i omfang og pris og pæn i udførelsen. Det er en første indføring til Landsarkivet i Aabenraa. Man venter dog stadig på det bedre hjælpemiddel: en guide. Hvis den følger hæftets brugervenlige stil, har benytterne af Landsarkivet i Aabenraa noget at glæde sig til.

*Nete With Fogstrup*

*Krengerup Godsarkiv: Registratur udarbejdet af Birgit Kryger. Lokalhistorisk arkiv, Glamsbjerg kommune 1985. 113 s. Kr. 50,-.*

Lad det være sagt med det samme. Anmelderen af denne registratur forfægter den – muligvis fra andre synsvinkler – fikse idé, at godsarkivalier bør afleveres til det statslige arkivvæsen, når den tid oprinder, hvor godsets ejer finder det betimeligt at skille sig af med dem.

Af efterhånden dunkle årsager gik der for 13–14 år siden mildt sagt kludder i forbindelsen mellem Krengerup gods' ejer og Landsarkivet for Fyn. Fra godsets side blev det tilbudt, at de gamle dokumenter kunne stilles til rådighed for offentligheden, men Landsarkivet kendte åbenbart ikke sin besøgstid, og det endte med, at godsarkivet blev overdraget til Glamsbjerg kommune, nærmeste offentlige myndighed. Den disposition kunne statens arkivvæsen ikke omstøde. Private godsejere kan aflevere deres arkivalier, hvor de vil; de kan endog destruere dem, om de finder for godt; hvor beklageligt det end måtte forekomme.

De ærværdige krengerupske papirmasser henløbte dernæst temmelig mange år på et kælder-gulv under rådhuset i Glamsbjerg; den fysiske fremtræden gav hurtigt association til, at det hele formentlig var blevet hældt af en lastvogn – det kunne have været en dynde grus, sådan betragtet lidt på afstand. Under alle omstændigheder lå papirmasserne i let pyramideagtig silhouet og vendte på, at nogen skulle tage sig kærligt af dem.

Men der skal meget god vilje til at gå i lag med sådanne sager, for ikke at tale om, hvad der skal til at ekspertise, af tid, af pengemidler og af brændende kærlighed til de støvede dokumenter.

Mange behjertede personer tog i tidens løb til løb til at få materialet gennemarbejdet, så man kunne se, hvad det egentlig gemte, men denne slags opgaver er urealistisk store til at løses alene med god vilje og forbrug af fritid.

Endelig blev arbejdet dog bragt til ende, og man må ønske alle gode kræfter bag projektet til lykke:

de frivillige, Glamsbjerg kommune, (der omsider indså, at der skulle penge til) og ikke mindst lærer Birgit Kryger, som med koncentreret arbejdsindsats og megen perfektionisme – og med noget, der vist godt tør benævnes ydmyghed overfor opgaven, har gennemregistreret godsarkivet.

Forskellige lokale pengeinstitutter har støttet projektet økonomisk, og det er en god politik.

Det glambjergske arkivudvalg udtrykker i forordet håbet om, at mange forskere og lokalhistorisk interesserede vil få glæde af publikationen. Det er helt sikkert, at det vil de.

Birgit Kryger har arbejdet sig igennem de kaotiske papirmasser med intens fordybelse i de historiske sammenhænge; disposition og annotationer er udformet med solid fornøft.

Så mange ressourcer, som her er brugt for at skabe en god registratur, råder statens arkivvæsen slet ikke over idag. Man kan blive helt trist ved tanken, men det skal ikke forhindre os i at glæde os – sammen med arkivudvalget i Glamsbjerg – over det noget sent fødte, men til gengæld veludviklede barn.

*Lotte Dombernowsky*

*Ulla Haastrup og Robert Egevang (red.): Danske kalkmalerier: Gotik 1375–1475. Nationalmuseets forlag 1985. 208 s. ill. med farvebilleder. Kr. 348.*

Dette første bind i Nationalmuseets 7-binds publikation om danske kalkmalerier er imødeset med store forventninger, hvoraf nogle er blevet opfyldt. Man har selvfølgelig endelig taget malerierne med fra Skåne, ialt fra 6 kirker; ligeledes er det glædeligt, at man mange gange kommer ind på farvernes sammensætning, maleteknik og konservering, skrevet af konservatorerne selv. Omtrent halvdel af bogen er billeder, og ca. 50% af dem er nye farveoptagelser, suverænt fotograferet af Lennart Larsen og fint reproduceret af Litho Team. Desværre har man for flere af de sort/hvide billeders vedkommende følt sig foranlediget til at benytte museets gamle optagelser, også hvor det ikke har været nødvendigt, og det er blevet nogle grimme smører.

Bogen begynder med et historisk afsnit, hvor Robert Egevang beskriver samfundet på den tid og sætter malerierne på plads i en større sammenhæng; derefter kommer Ulla Haastrups kunsthistoriske redegørelse for – jeg tror alle – forskellige problemer ved kalkmalerier. Disse første 16 sider er bogens bedste, veldisponerede, sammenhængende, tagende det hele med, og i et klart let læst sprog. Bedre kan det ikke gøres, og man kan kun beklage, at disse afsnit ikke har fået mere plads.

Det er tydeligt, at redaktørerne Ulla Haastrup og Robert Egevang har ønsket at bevare den alsidighed og understrøge og udbygge de mange spændende aspekter, der er ved de gotiske malerier, for de næste 144 sider er optaget af 68 (!) små artikler, hvis man da kan kalde dem det; reelt er de på ca. én tekstside hver. Disse mange småstykker handler om næsten alt mellem himmel og jord og præsenteres for mig at se hulter-til-bulter uden nogen emnemæssig eller kunsthistorisk sammenhæng. Der optræder enkelte pudsige fejl, som når Ulla Haastrup får byttet om på højre og venstre i sin beskrivelse af S. Georg fra Rørby (nr. 21), selvom de to billeder af ham viser, at han aldeles ikke er kejthåndet (Hvad er der iøvrigt i vejen med »Jørgen«); det er egentlig værre, at hun i Kværkeby (nr. 51) kalder S. Sebastian for Stefan. De enkelte småstykker er velskrevne, deres emner er vigtige og teksten interessant; kun trist at den sparsomt tildelte spalteplass hindrer dem i at blive dybtgående: ligesom læseren er blevet rigtig fanget af emnet, er artiklen slut! Min kritik går således ikke på de enkelte stykker og deres forfattere, men på helheden. Resultatet er blevet en række kultur- og kunsthistoriske strøtanker, illustreret ved kalkmalerier – i stedet for det grundlæggende værk man havde håbet på. Sagt på en anden måde: man skal vide overordentlig meget om kalkmalerier i forvejen for at få udbytte af dette bind.

Hvis man vil mere og andet end blot gennemlæse bogen, møder den interesserede læser flere problemer: 1) Bogen er ikke fortløbende pagineret; sidetallene ophører på s. 16, og derefter er det de enkelte indlæg, der er nummereret. 2) Der er intet register! 3) Der er ingen billedtekster eller blot direkte henvisning til, hvor billedet findes; jeg undrer mig stadig på en frit svævende indskrift i nr. 15. 4) Litteraturlisten er ikke alfabetisk!

Bagest i bogen – hvor man nu går over til at nummerere med romertal – findes et udmærket katalog over de kirker, som nævnes i dette bind, og heldigvis er her medtaget alle de billeder, der findes i kirken, ikke blot de gotiske. Men det skæmmes også af fejl (en hanløve i Skamstrup er blevet løvinde; til gengæld har Sebastian i Kværkeby fået sit rigtige navn igen), udeladelser (en drilledjævel i S-kapellet i V. Broby; hvælvornamenterne i koret i Biersted) og inkonsekvenser (nogle steder omtales malerværkstedet, andre ikke).

Mindre ros er der til »Fortegnelse over værksteder« (s. XVI); det er i sig selv en fortrinlig idé, men uden et særligt kort er denne fortegnelse ikke meget værd, når der opregnes kirker, der ikke nævnes i bogen, og som derfor ikke findes på oversigtskortet. Desuden angiver man nok, hvilke kirker, hvor billederne er forsvundet, men intet om hvor de kun er overkalket (Isefjordsværksted: Karlebo, Vejby). Også her er der fejl eller udeladelser: Jeg savner således under Tirstedværkstedet Udby (ved Vordingborg); når man under Morten Maler medtager Sværdborg med spørgsmålstegn, så skal

den datérbare udsmykning af tårnkapellerne i Roskilde domkirke også med. Endelig vil jeg påpege, at billederne i Tystrup allerede af Tage E. Christiansen er tillagt Hellig-3-kongersværkstedet.

Man må undre sig over, hvilken målgruppe redaktionen/forlaget har haft i tankerne. Værket er ikke egnet til at tage med på tur; det kan ikke bruges som opslagsværk, dårligt nok som billedbog og er ikke dybtgående nok til videnskabeligt brug.

Niels M. Saxtorph

*Kvinder i Middelalderen* Symposieforedrag, København Universitet, 1982. Den danske historiske Forening, Kbh. 1983. 78 sider. Kr. 30.

Flertallet af projekter og undersøgelser inden for nordisk kvindeforskning beskæftiger sig med den nyere og nyeste historie. Det er derfor bemærkelsesværdigt, at vi i de 7 år, der er gået, siden St. Gertrudsymposiet »Women in the Middle Ages« blev holdt på Københavns Universitet i efteråret 1978, har været vidne til en livlig møde- og publikationsvirksomhed centreret om kvinders forhold i middelalderen. På grund af det nordiske kildematerials beskedne omfang er »middelalderen« dog forlænget til o. 1600. Ved de nordiske møder i Kungälv 1979, Skálholt 1981 og Bergen 1983 var emnerne henholdsvis kvinders økonomiske stilling i nordisk middelalder, forandringer i kvindens stilling og kvindearbejde. Som en optakt til mødet i Bergen blev der i september 1982 afholdt et todages seminar på Københavns Universitet med kvinders arbejde som det centrale emne suppleret med en række kunsthistoriske, litterære, antropologiske og teologiske foredrag.

De 8 foredrag er enten i fuldstændig form eller for et pars vedkommende kun som ekstrakt udsendt af Den danske historiske Forening i en upræsentios, men til gengæld rørende billig lille bog.

Tre af foredragene handlede direkte om kvinders arbejde. Årshushistorikeren *Ingeborg Andersen* talte om »Kvindearbejde i vikingetiden«. Foredraget var baseret på hendes specialeafhandling fra 1979 »Kvinden i vikingetiden« og beskæftigede sig dels med skriftlige kilder, især runestenene, dels med arkæologiske kilder, der frembyder mindst lige så store kildekritiske problemer som det skriftlige materiale. Hun konkluderede forsigtigt, at arbejdsfunktioner inden for huset har været betragtet som produktive og dermed rangeret højere end i dag, men samtidig advarede hun mod at se på fortiden med det 20. århundredes briller.

*Eva Trein Nielsen* tog udgangspunkt i Ida Bloms tese, at kvinders situation er afhængig både af hendes sociale stilling og af hendes køn. Hun koncentrerede sin undersøgelse om købstadsforhold

fra ca. 1300 frem til 1650. Undersøgelsen bygger især på gilde- og laugsskråer samt enkeltstående regnskaber. Konklusionen er, at kvinder deltog i byernes økonomiske liv, men ikke i beslutningsprocesserne, og at kvinderne fortrinsvis var beskæftiget i de mindre privilegerede erhverv. Juridiske indskrænkninger i det 16. årh. synes ikke umiddelbart at have haft effekt på kvinders handlefrihed, men bliver først mærkbare frem mod 1680.

Markante forskelle i kvindefrekvensen blandt lejere i Roskilde 1568 og Næstved 1567 analyseres i tabeller, der viser, at kvinderne i Roskilde udgjorde 14,7% og ydede 15,1% af afgifterne, mens der i Næstved var 36,9% kvinder, der kun betalte 29,2% af afgifterne. Det forklares med, at Næstved er en udpræget handelsby, mens Roskilde betragtes som rentierby. Der er tale om et samlet antal personer på godt 100 i Roskilde og knap 150 i Næstved. Tallene er i underkanten af, hvad der er forsvarligt at anvende statistisk, og i alt fald må det frarådes at opstille tabeller på grundlag af et enkelt regnskab. 100 år tidligere ser tallene i Næstved nemlig helt anderledes ud. I Skovklosters 13 årsregnskaber fra perioden 1467–81 er der årligt ca. 60 lejemål i Næstved, og heraf udgør kvinderne konstant 12–15%. Næstveds almindelige socialstruktur ændres næppe voldsomt i den følgende periode. Fordelingen i 1567 må anses for atypisk og skyldes helt specielle forhold.

Mit eget bidrag koncentrerede sig om forholdene på landet på grundlag af en række regnskabs typer og må nærmest opfattes som nogle øjeblikbilleder. (Foredraget er i sin helhed trykt i ARKIV 9. bd. nr. 4, 1983).

Til disse artikler slutter sig *Susan Reynolds Whyte's* »Anthropological Notes on Work and Gender« om kønsmæssig opdeling af arbejdet, produktionstyper og økonomiske systemer med vurdering af kvindearbejdet som kulturfaktor. Den vigtige artikel er forsynet med en bibliografi på 4 sider.

*Inger Ahlstedt-Yrild* fra Lund står for det kunsthistoriske indslag, en tolkning af nogle romanske kalkmalerier støttet af bevaret diplommateriale om kvinden som enke, hustru og brud.

Samme tidlige periode behandles af *Inger Margrethe Jensen* i »Landskabslovene som kilde til kvinders stilling i 1100-1200-tallet«. Efter korte afsnit om familiestruktur og kvinders retsstilling generelt omtales mere udførligt ægteskabets retlige konsekvenser. Den patriarkalske familiestruktur medfører en indre og ydre myndighed i familien begrundet i funktionelle hensyn, men samtidig nævnes en mulig påvirkning fra kristen ideologi.

*Lone Fatums* teologiske aspekt på kvinders sociale vilkår i det 16. årh. fremtræder som en række noter med vægt på »diskrimination som fundamental tilværelsesstydning«. Det kønsspecifikke kvindesynd (kvinden som skøge, kvinden som madonna) ændres ikke fra kirkefædrene til middelalderen eller fra middelalderen til reformationen, »legitime-



ringsmidlerne i forhold til kvinden som afviger og evigt strafskyldig holdes i hævd.« Kvinden som heks går igen i en række kvindehistorier, som tolkes forskelligt til forskellig tid. Den iøvrigt interessante artikel skæmmes noget af et overforbrug af fremmedgørende glosser.

Lise Præstgaard Andersen gennemgik motiverne »Den kvindelige loyalitetskonflikt« og selve »skjoldmømotivet« i sin da netop udkomne bog »Skjoldmøer – en kvindemyte« ud fra norrøn og anden middelalderlitteratur.

I den ældste norrøne litteratur er synet på skjoldmøer/valkyrier oftest positivt, mens de senere litteraturgenrer og fornaldersagaerne som yndet motiv har overvindelse og ydmygelse af den stærke, selvbevidste kvinde. Lise Præstgaard Andersen er filolog, men tolker sit stof efter litterære kriterier.

Bogen giver trods sit beskedne omfang et godt indblik i kvindeforskningens mangfoldighed. Hovedindtrykket er, at for den tidlige middelalder er litterære kilder de væsentligste, mens dokumenter og regnskaber først forekommer i tilstrækkelig stor mængde ned mod reformationen. Dette synes at blive bekræftet af de tre kvindehistoriske disputater, som siden 1980 er fremkommet inden for området: Birgit Strand Sawyer (Göteborg) og Nanna Damsholt (Kbh.) bygger på Saxo og andre litterære kilder til deres højmiddelalderstudier, mens Ing-Marie Munktel (Göteborg) til sit forsøg på en demografisk analyse anvender nogle senmiddelalderlige godsarkiver.

Thelma Jexlev

*Karen Glente. Hellige kvinder. Om kvindebillede og kvindebevidsthed i middelalderen.* Middelaldercentret, Københavns Universitet; i kommission hos Studenterbogcafeen, Njalsgade 80, 2300 København S. og C. A. Reitzel, 1985. 126 s., 58,00 kr.

Denne, af ydre beskedne, bog er et spændende og betydningsfuldt bidrag både til forståelse af middelaldermenneskets mentalitet og til den mandsorienterede opfattelse af fortiden, der hidtil har præget historiebøgerne. I indledningen gør Karen Glente op med mentalitetshistorien, som med rette påvises at være historien om mænds mentalitet, hvori kvinder optræder som »objekter og ikke subjekter i den forestillingsverden, der er tale om« (p. 7). For at komme ud af denne »kulturblindhed, som gør det vanskeligt at se kvinder som bidragsdere i kulturprocessen og kulturprocessen fra kvindernes synsvinkel« (p. 9), har forfatteren undersøgt munkes og præsters holdning til religiøst grebne kvinder i Flandern og Rhinområdet i 1200-tallet. Hun analyserer biografier af Marie af Oignes (c. 1177–1213), Christina af St. Trond (c.

1150–1124), Margareta af Ypres (1216–1237), Lutgard af Aywières (c. 1182–1246), og Kristine fra Stommeln (1242–1287) skrevet af præsten Jakob af Vitry og dominikanermunkene Thomas af Cantimpre og Peter fra Gotland. I det afsluttende kapitel sammenlignes disse skrifter med Nonnebogen fra klostret Unterlinden, nær Strasbourg, hvori nonnen Katherina omkring 1300 har skrevet om klostrets grundlæggelse og det åndelige liv blandt de første nonner. Som baggrund for analysen af mænds skrifter om hellige kvinder og en kvindes eget skrift om sine hellige medsøstre gives i to indledende kapitler en gennemgang af kirkens kvindesyn og af klosterbevægelsens forhold til og betydning for kvinder og mænd.

Karen Glentes formål, at vise vej ud af den androcentrisme (mandsorienterede dominans), der præger mange af middelalderens skrifter såvel som senere fortolkninger, gennemføres konsekvent, men uden løftede pegefingre, i de indledende afsnit og i tekstanalyserne. I afsnittet om kirkens kvindesyn påvises, hvorledes det ambivalente forhold, kirkens ledende mænd havde til kvinder, netop udsprang af deres androcentriske syn. Der er, ifølge Karen Glente, ikke tale om en ukompliceret kvindesjendsskhed men om et begrebsmæssigt problem med at forstå noget, der er anderledes: »Det problem, kvinders eksistens har været for den mandlige tanke, har at gøre med den åbenbare vanskelighed i at forestille sig, at den, der er en anden og anderledes, kan være dette uden samtidig at være ringere end den, som i al enfoldighed sætter sig selv som centrum og norm« (p. 16). Dette behøver ikke kun at føre til en foragt for kvindekønnen, det kan også føre til en idealisering. I begge tilfælde er resultatet imidlertid, at kvinder bliver til kvinden, og denne igen en genstand for enten fornægtelse eller dyrkelse. Kirkens kvindesyn ændrer sig principielt ikke i løbet af middelalderen, men mange faktorer bestemmer, hvorledes dette syn bliver brugt. Uden at fornægte det kvindeundertrykkende element, har Karen Glente banet vej for en mere nuanceret og dermed mere brugbar definition af kirkens kvindesyn. Hun har dermed givet os et redskab til yderligere analyse af kvinders historie i middelalderen, hvor kirkens kvindesyn jo spiller en væsentlig rolle.

I det andet afsnit diskuteres nonners og munkes forhold fra de første benediktinske klostre til 1200-tallets nye ordner, bl.a. dominikanerordenen. Klosterhistorier har hidtil givet det indtryk, at spørgsmålet om kvindeklostre har været et spørgsmål om kvinders økonomiske og åndelige forsørgelse, d.v.s. nonneklostrene har på grund af beboernes køn udelukkende været et problem for de mandlige klostre. Karen Glente argumenterer, at der ikke i Benedikts planer var noget i vejen for, at kvindeklostre kunne fungere som mandsklostre, og at der i tidlig middelalder (til ca. 1000) fandtes den største jævnbyrdighed mellem mands- og kvindeklostre, hvorimod balancen forrykkedes i højmiddelalder-

ren. Reformerne, de nye, aktive og udadvendte klosterordener samt oprettelsen af universiteter med derpå følgende videnskabs- og teoridannelse var nye udviklingsmuligheder, som kun mænd kunne udnytte. Her er således tale om en udvikling, hvor kvinder ikke oplever en decideret tilbagegang i forhold til tidligere, men i forhold til det andet køn. Nonneklostrene blev ikke nedlagt eller tømt for indhold, men nonnerne fortsatte, ligesom religiøst grebne kvinder uden for klostrene, den kontemplative tradition, mens mændene gik nye veje.

Med baggrund i denne hypotese påviser Karen Glente i hovedafsnittene, hvorledes mændene med alle deres nye muligheder manglede noget af den gamle tradition og derfor søgte – og fandt – hos kvinderne det mystiske, irrationelle og umiddelbare Gudsforhold, den rationelle universitetstænkning ikke kunne give dem.

Karen Glente er filolog, hvilket præger analysen. Teksten er for hende det afgørende, og formålet med analysen er at bestemme tekstens virkelighedsopfattelse, hvor historikeren vil søge den sociale virkelighed bag teksten og afgøre dens repræsentativitet. Forfatteren har dog med sit store kendskab til perioden klart placeret teksterne i en historisk sammenhæng og med vægten på virkelighedsopfattelsen, kommer hun med en nyttig kildekritik. Det er ikke blot et spørgsmål om at påvise en kildes pålidelighed (kan den sige noget om en virkelighed i fortiden?) men også at fremdrage *hvilken* virkelighed, den repræsenterer. Karen Glente vender sig både mod den traditionelle, mandsorienterede historieskrivning og mod de feministiske historikere, der har brugt biografierne som kilde til kvindernes indre og ydre liv. Forfatteren viser klart, at biografierne er mænds opfattelse af disse kvinder, og at denne opfattelse er udsprunget af deres eget behov for kvindernes religiøse oplevelser som støtte for deres egen tro.

Bogens kup er det sidste afsnit, hvor Nonnebogen fra Unterlinden analyseres som en autentisk kvindetekst vedrørende hellige kvinder og deres religiøse oplevelser med henblik på en sammenligning med biografierne. Katherina beskriver sine forgængere og medsøstre som aktive i deres gudsforhold, hvor mændene gør »deres« kvinder passive. Nonnerne fremstår som medlemmer af et samfund, hvor helligheden findes hos alle, omend i forskellig grad efter den enkeltes evner, ikke kun undtagelsesvis. Katherina lægger vægt på efterligningen, *imitatio*, af og dermed tilknytningen til disse kvinder, som hun selv og andre nonner bør stræbe efter, hvor mændene lægger vægt på tilbedelsen, *adoratio*, og dermed afstanden fra de hellige kvinder. Ikke mindst vigtigt er påvisningen af, hvorledes afstand og tilbedelse skaber bevidsthed om køn. De mandlige forfattere ser sig selv klart som mænd og kvinderne som kvinder, hvor Katherina ser sig selv og sine nonner først og fremmest som mennesker.

Skal man indvende noget mod bogen, bliver det afvisningen af biografierne som kilder til kvinders historie. Biografierne er vitterligt omhyggeligt komponerede bøger, der intet fortæller om kvindernes egne følelser eller motiver, men derfor kan de dog godt afsløre noget om kvindernes sociale og økonomiske baggrund og dermed om de vilkår, samfundet bød kvinder med et særligt stærkt gudsforhold. Det er i hvert tilfælde påfaldende, at de to Kristina'er, der begge oplever meget modstand mod deres religiøse udfoldelser, kommer fra et landsbymiljø, omend ikke nødvendigvis et isoleret samfund. Den mistro, vrede og angst, deres omgivelser føler, medfører trusler mod de to kvinder, der hver gang frelses af gejstlige, der kommer ilende og forsikrer, at disse kvinder er hellige. Som Karen Glente selv forsigtigt påpeger, kunne en lignende situation blot 3–400 år senere føre direkte til heksebålet. Derved understreges endnu en gang nødvendigheden af at inddrage forholdet mellem de to køn i en historisk analyse.

En anden anke er bogens stramme komposition. Der er med hård hånd skåret de elementer væk, der ikke direkte berører hovedformålet: analysen af de omtalte tekster med henblik på at definere forfatterens virkelighedsopfattelse. Dette er normalt yderst prisværdigt, men da Karen Glente skriver så godt og spændende om emner og tekster, der ellers ikke er tilgængelige for et dansk publikum (alle udenlandske citater ledsages af forfatterens oversættelser), virker bogen som en yderst appetitvækkende forret, der blot øger sulten efter mere, især en udvidet analyse af Nonnebogen fra Unterlinden. Den er her kun medtaget i det omfang, dets indhold danner et sammenligningsgrundlag med de øvrige tekster.

Vi har dog fået en yderst vigtig og overbevisende demonstration af, hvordan man skal afdække den androcentrisme og virkelighedsopfattelse, der præger de kilder, vi bruger og de fortolkninger, vi læser. Bogen er med sine teoretiske overvejelser, metodiske analyser og empiriske resultater obligatorisk læsning for enhver middelalderfilolog og -historiker, feminist eller ej. Andre vil finde bogens emne spændende, og det klare, elegante sprog gør læsningen til en udsøgt fornøjelse.

Grethe Jacobsen

*Poul Halkjær Kristensen: Danske Tinnmærker.* Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København 1983. 120 s. Kr. 148.

Bortset fra en enlig lille bog samt et par mindre artikler om emnet har dansk tin og ikke mindst dansk tinnmærkning hidtil været stedmoderlig behandlet i litteraturen. Det var derfor et stort tab, da vor mest kyndige tin-kender, fhv. museums-konsulent Poul Halkjær Kristensen, i 1980 døde

inden han havde nået at sammenfatte og udgive resultaterne af sin mangeårige forskning. Så meget desto mere glædeligt er det derfor, at man har kunnet formå en anden, erfaren museumsmand, nemlig Holger Rasmussen, til at gennemgå det allerede indsamlede materiale og redigere det med henblik på publikation. Målet for Halkjær Kristensens indsamlingsvirksomhed var en fortegnelse over kendte og identificerede danske kandestøbermestre og -mærker delvis svarende til det katalog, der allerede længe har eksisteret over danske guld- og sølvmedemærker. Projektet er blevet gennemført med prisværdig hurtighed, og nu foreligger det færdige resultat.

Indledningsvis redegør Holger Rasmussen i et par korte afsnit for det hidtidige studium af danske tinmærker samt giver et indblik i kandestøberfaget og dets laugsorganisation. Hertil føjes endvidere en kronologisk liste over oldermændene i det københavnske kandestøberlaug gennem mere end 300 år. Efter en kort introduktion følger derpå bogens hoveddel, en topografisk og herunder kronologisk række af korte mesterbiografier, ialt omfattende mere end 500 kandestøbere, der til forskellig tid har virket i det nuværende Danmark. Adskillige af disse biografier suppleres yderligere med fotografiske gengivelser af identificerede kandestøbermærker samt oplysninger om evt. bevarede arbejder. I umiddelbar fortsættelse heraf bringes afbildninger af et mindre antal uidentificerede mestermærker. Bogen afsluttes med et par registre, henholdsvis en alfabetisk mesterfortegnelse og et register over mesterinitialer, begge helt nødvendige hjælpemidler i forbindelse med den praktiske anvendelse af bogen.

»Danske tinmærker« er en beskeden, men trods alt nydelig lille bog trykt på glittet papir, heftet og i handy lommeformat. De mange stempelfotografier er stort set alle rimeligt gode, men man må medgive udgiveren, at en konsekvent gennemført, ensartet målestok for disse mærkeafbildninger havde været ideel.

Hvor dansk sølvforskning siden publikationen af Chr. A. Bøjes første stempelkatalog i 1946, er nået langt videre og har sat mange væsentlige milepæle, så står studiet af de danske tinmærker endnu i sin vorden. Skønt den nyudgivne bog er et væsentligt fremskridt, kan den dog trods alt kun betragtes som et pionerarbejde, og man må derfor se frem til, at nye kræfter tager sagen op og bygger videre på det gode grundlag, der har er skabt.

Ole Faber

*Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk statistik 1814–1980.* H. P. Clausen m.fl. (red.): Danmarks Historie, Bd. 9, Gyldendal, København 1985. 452 s. kr. 325,-.

Siden 1834 har der eksisteret en officiel dansk statistisk institution, som gennem årene har udsendt en stor mængde statistisk materiale. Antallet af publikationer er øget, samtidig med at de emner, man har taget op, er vokset stærkt.

Resultatet af disse godt 150 års statistisk virksomhed er, at vi står med en meget stor mængde statistisk materiale, af uvurderlig betydning for udforskningen af dansk historie i samme periode. Imidlertid er det en kendt sag, at det, bl.a. på grund af de mange publikationsserier, kan være vanskeligt at få overblik over, hvad der er af materiale, hvor det er publiceret, hvilke år det dækker, hvor detaljeret det er m.m. Her hjælper den »Fuldstændige publikationsliste« i Statistisk Årbog kun delvis. Et er at få henvisninger til, hvor der kan være oplysninger, noget andet er at stykke de spredte oplysninger sammen til anvendelige serier. Kan oplysningerne sammenlignes år for år? Er de meddelt på samme geografiske niveau hver gang? o.s.v. Mange spørgsmål rejser sig omkring anvendelsen af den officielle statistik, spørgsmål hvis besvarelse synes uoverkommelig, hvorfor man enten opgiver at finde tal frem, eller anvender tal andre har fundet frem, og som, måske, ikke altid er lige relevante for det man arbejder med.

Der er, kort sagt, behov for at få udgivet en håndbog, et »værktøj«, som sætter os i stand til at få et hurtigt overblik over den officielle statistik: Hvad er det?, Hvor er det? og I hvilken form befinder det sig? Her kommer det af Hans Chr. Johansen udarbejdede bind om dansk økonomisk statistik 1814–1980 ind i billedet.

Ifølge det redaktionelle forord er formålet med bogen dobbelt. Dels skal den tjene som baggrund for bind 5–8, hvori den politiske og samfundsmæssige udvikling efter 1814 behandles. For ikke at gøre vold på de lange linier i den befolkningsmæssige, økonomiske og erhvervs-mæssige udvikling har man lagt det statistiske baggrundsmateriale til perioden 1814–1980 i et selvstændigt bind. Dette forklarer formentlig det, i statistisk sammenhæng, noget besynderlige begyndelsesår, 1814. Der eksisterer ikke officiel statistik før ca. 1830, og det er da også kun ¼ af tabellerne, som har tal længere tilbage end 1830. Dertil kommer, at disse, for de fleste vedkommende, bygger på andres skøn og beregninger, og ikke på officielle tal. Begyndelsestidspunktet er derfor nok bestemt af, at bind 5 begynder 1814.

Bogens andet formål er, at den skal have en selvstændig værdi som systematisk og kommenteret tabel-opstilling til belysning af den befolkningsmæssige og den økonomiske udvikling på en række centrale områder. Der sigtes specielt mod brugere,

som har behov for at orientere sig i lange statistiske tidsserier for centrale økonomiske udviklingslinier i den pågældende periode. Det er altså den mere håndværksmæssige side af bogen.

Bogen falder i to hoveddele: 1. en ca. 80 siders tekstdel, som fremdrager de væsentligste økonomiske udviklingslinier i perioden, og 2. en meget omfattende tabeldel med lange tidsserier på årsbasis.

Tekstdelen er delt i en række underafsnit, som hver omhandler et tema: befolkning, international konjunkturudvikling, erhvervsudvikling, penge- og kapitalmarked og økonomisk vækst og fordeling. Hvert af underafsnitene tager forskellige emner op og de afsluttes med en kommenteret litteraturoversigt. I afsnittene kombineres tekst med stærkt komprimerede tabeller, uden kildehenvisninger til tallene. De fleste er formodentlig udarbejdet på baggrund af tabeller i tabeldelen, men ikke alle. F.eks. er der, p. 36 og p. 37, to tabeller, henholdsvis om »Elevtal i folkeskolen og eksamensskolen 1911–80« og om »Tilgang og eksaminer ved nogle højere læreranstalter«. Disse tabeller bygger ikke på andre tal i bogen og da der ingen kildehenvisninger er, er det altså ikke muligt at komme videre end til de her refererede tal. Selv ikke litteraturoversigten kan føre videre. I forbifarten kan det nævnes, at det ikke er rigtigt, at der ikke findes pålidelig statistik fra folkeskolen før i begyndelsen af dette århundrede (p. 36). Allerede fra 1893 udgives en skolestatistik af Kultusministeriet. Hertil kommer, at der i Kultusministeriets arkiv findes endeløse rækker af indberetninger fra alle landets skoler, år for år, som kan danne grundlag for en pålidelig skolestatistik.

Generelt kan man om tekstafsnittet sige, at det er en komprimeret udgave af Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750 (1962), Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, 1–2 (1972 ff) og Dansk Socialhistorie, IV–VII (1979–82), med de fejl og mangler disse har. Det er da også let at være kritisk overfor detaljer i fremstillingen. F.eks. er der ikke taget højde for den nyere forskning på en række områder. Det gælder bl.a. omtalen af »landbrugskrisen 1818–28« (p. 48–49). Her fremføres den klassiske kriseopfattelse om de faldende prisers katastrofale betydning for landbruget med et stort antal tvangsauktioner til følge. Denne opfattelse er der i de sidste 5–10 år, primært gennem en række specialer, rettet grundlæggende kritik mod. Sidst summeret op i Landbohøistidsskrift 2. rk. bd. 6, 1984. Men på den anden side kan dette ikke undgås i en fremstilling, som spænder over så lang en periode som tilfældet er.

Værre er det, at fremstillingen, uden at gøre rede for det, er styret af begrebet »vækst«. Kort sagt betyder dette, at man beskriver og vurderer et samfunds økonomiske udvikling ud fra væksten i de producerede varer og tjenesteydelser. Det betyder, at man fokuserer på, hvor mange flere varer og tjenesteydelser der er produceret i forhold til

tidligere år. Er der en stadigt stigende produktion, betragtes det som et gode, da det betyder højere levestandard. Omvendt vil en uændret eller en mindre vækst, for slet ikke at tale om et direkte fald i produktionen, blive betragtet som en krise for samfundet. Nu vil levestandarden enten stige mindre kraftigt, forblive uændret eller falde, hvilket betragtes som noget negativt. Endelig har denne opfattelse en tendens til at brede sig til andre forhold, f.eks. befolkningsudviklingen.

Denne »vækst«-opfattelse præger fremstillingen. Uden at gå nærmere i detaljer kan der peges på to problematiske tolkninger af udviklingsforløb i 1800-tallet. Den første er, den allerede nævnte opfattelse, af krisen 1818–28, hvor en stagnerende eller faldende vækst må føre til krise med tvangsauktioner til følge. Her har den nævnte nyere forskning netop vist, at der ikke var tale om et fald i produktionen, fald i afsætning o.s.v., og at der, som følge heraf, heller ikke var et øget antal tvangsauktioner. I stedet betragter man perioden som en tilpasningsperiode til nye Verdensmarkedsforhold, hvilket jo ikke, i sig selv, er en krise. For det andet fremkommer der noget af et paradoks ved tolkningen af »krisen« 1875–95. På den ene side er landbruget i krise fra midten af 1870'erne: priserne falder, indtjeningen falder, forrentning og afdrag på gælden bliver meget tyngende, nyopdyrkningen går i stå m.m. På den anden side, så er det i denne periode landbruget etablerer andelsbevægelsen, først og fremmest finansieret af landbruget selv. Umiddelbart kan det være svært at forstå, hvordan landbruget er i stand til at finansiere andelsbevægelsen, hvis det samtidig var ude i en alvorlig krise.

Denne korte fremstilling af perioden 1814–1980 giver altså ikke noget nyt. Den ligger klart i forlængelse af og bygger på de ovenfor nævnte »klassiske« fremstillinger af periodens økonomiske historie.

Den store tabelafdeling består af 61 tabeller, fordelt på 10 temaer. Nogle af tabellerne er delt i flere selvstændige tabeller, hvilket f.eks. kan skyldes, at der kan være meget store forskelle på hvordan en tabel er opgjort på forskellige tidspunkter. Det kan derfor være umuligt at sammenligne før og efter, og det kan således være en idé at splitte en tabel op i flere afdelinger.

De 10 temaer er befolkning (5 tabeller), landbrug (11), industri og håndværk (8), udenrigshandel (8), transport og kommunikation (4), penge- og kapitalmarked (9), arbejdsmarked (5), priser (1), finanser (5) og nationalregnskabet (5). Hvert tema indledes med en *meget* kort introduktion til det pågældende temas statistik: hvornår emnet er taget op, med hvilke intervaller o.s.v. Herefter følger en række tabeller, som meddeler hovedtallene på nationalt niveau, så vidt muligt, for hvert år.

Så vidt det kan ses, er de medtagne tabeller stort set dækkende for de vigtigste befolkningsmæssige

og økonomiske forhold i perioden. Her er tal som belyser befolkningens udvikling, dens fordeling på alder og erhverv m.m. Her er tal for antal virksomheder, deres produktion, antal arbejdere, anvendelse af rå- og hjælpestoffer m.v. Udenrigshandelens varemæssige sammensætning, priser og geografisk fordeling, handelsflådens størrelse og jernbanenettets længde behandles. Antallet af banker og sparekasser, statens indtægter og udgifter m.m. behandles ligeledes. Til gengæld savner man tal for de mere sociale forhold, tal som eksisterer for en stor del af perioden i den officielle statistik, f.eks. omkring kriminalitet, dødsårsager, arbejdsulykker, selvmord m.m. Disse forhold falder dog udenfor denne fremstilling. Man skal også være opmærksom på, at det er de færreste tabeller, som dækker hele perioden. Størstedelen dækker kun dette århundrede, hvilket blot afspejler hvornår man fra officielt hold begyndte at interessere sig for de pågældende forhold.

Langt de fleste af tabellerne bygger på den officielle statistik, men ikke alle. I visse tilfælde forelænges serien bagud ved at anvende »ikke-officielle« tal, f.eks. tal fra historiske undersøgelser. Dette gælder f.eks. tabel 5.1 over den danske handelsflåde 1814–1980, hvori indgår oplysninger meddelt af dr. phil. Anders Monrad Møller, uden at det dog noget sted oplyses, hvilke dele af tabellen det drejer sig om eller hvor oplysningerne stammer fra. På den anden side kan man undre sig over tabel 3.1 Fabrikker og fabrikmæssigt drevne håndværk 1871–72 (p. 160). For det første opstilles tabellen omvendt i forhold til den følgende tabel 3.2 og gængs praksis indenfor international statistik. For det andet er tabellen mangelfuld, da tallene kun bygger på »Fabrikstællingen 1871–72«. Ikke desto mindre gør forfatteren opmærksom på, at der kan fremkomme mere pålidelige tal ved at kombinere »fabrikstællingen« med de indsamlede »Oplysninger om arbejdernes økonomiske vilkår i Kongeriget Danmark i året 1872«. Når man i andre tilfælde kan bringe u-officielle skøn og beregninger, hvorfor så ikke i dette tilfælde. De bedre tal kunne endda fås gratis i Willerslevs disputats.

Et er at man forlænger en tabel bagud, f.eks. gennem et grundigt arkivarbejde. Værre er det, at der, som tabel 10.1 og 10.2 er medtaget Svend Aage Hansens beregninger over bruttofaktorindkomsten 1818–1970, uden at der overhovedet er den mindste bemærkning om, hvor usikre disse skøn og beregninger er. De forbehold, som burde følge heraf, er der ikke gjort opmærksom på, og man får let den mistanke, at tallene er medtaget, fordi de illustrerer bogens styrende princip, *økonomisk vækst*.

Et andet problem er tabellernes opsætning og dermed deres overskuelighed. Det er i orden, at man giver de enkelte kolonner numre i stedet for overskrifter med ord. Derfor er det også rimeligt at indlede hver tabel med en redegørelse for, hvad hver kolonne dækker over. Derimod skulle det vel

ikke være nødvendigt at gentage dette hver gang et blad vendes. Konsekvensen er, at tabellerne hugges i mindre stykker, indimellem med lidt groteske konsekvenser. F.eks. tabel 10.1, hvor tallene for 1980 står alene på en side, klemt inde mellem forklaringen på kolonnerne og hovedet på den næste tabel.

En anden svaghed er, at måden tabellerne opstilles på følges alt for slavisk. Det havde hjulpet meget på overskueligheden, hvis man havde taget lidt hensyn til de enkelte tabellers størrelse. En række af tabellerne, særligt under finansstatistikken, indeholder mange kolonner. Disse er nærmest stillet op som flere selvstændige tabeller, således at man først har en tabel med kolonnerne 1–8, derefter en med kolonnerne 9–16 o.s.v. Herved mindskes overblikket på »tværs« i tabellerne. De fleste af dem kunne have været opstillet i deres helhed, enten ved at lade dem gå over to sider, gerne ved at sløjfe den brede margin på siderne, eller ved at vende dem 90°.

Der kunne rejses andre problemer vedr. tabellerne. F.eks. kan det undre, at prisstatistikken består af et prisindeks og ikke af konkrete priser eller begge dele. Men lad det være godt med det nævnte.

Opfylder bogen nu sine to formål, som baggrund for bind 5–8 og som en selvstændig, systematisk og kommenteret tabelopstilling. M.h.t. det første formål, så lader dette sig ikke uden videre besvare. Det afhænger jo af, hvor tæt sammenknytningen er mellem tekstbindene og statistikbindet, f.eks. om de tal, der nødvendigvis også må fremkomme i tekstbindene, er i overensstemmelse med tallene i tabelbindet. Dette kan ikke afgøres her.

M.h.t. det andet formål må man svare både ja og nej. Der er da, med denne bog, fremkommet en systematisk og kommenteret tabelopstilling til belysning af de befolkningsmæssige og økonomiske forhold. Der er samlet mange vigtige tal til belysning af udviklingen. Dette ændrer de kritiske bemærkninger ovenfor ikke ved.

Derimod er bogen ikke særlig anvendelig som redskab for videre arbejde. Det er rimeligt nok, at man »kun« meddeler tabellerne på nationalt niveau, selv om dette udletter de vitterlig store forskelle der er i et lille land som Danmark. Imidlertid fungerer en meget stor del af den historiske forskning på et lavere geografisk niveau. Til hjælp for denne forskning kunne man ønske oplysninger om på hvilke geografiske niveauer der kunne hentes tal og hvilke yderligere oplysninger der kunne hentes i den officielle statistik.

Ligeledes savner man henvisninger til arkivalsk materiale. Der er, i visse tilfælde, nogle generelle henvisninger til Rigsarkivet, men disse er ikke oplysende. Det man savner er præcise oplysninger om, hvor et givet materiale befinder sig, hvilke år det dækker, hvordan det er fremkommet, hvilke oplysninger det giver m.v.

Endelig måtte der, hvis bogen skal kunne anvendes som en håndbog, indføres et introducerende afsnit, som beskæftigede sig med statistikkens historie generelt og i Danmark og den statistiske metode. Specielt er det vigtigt at få fremdraget de ændringer der er sket i den statistiske metode og de forbehold man derfor må tage ved anvendelsen af det statistiske materiale. Det er f.eks. en kendt sag, at spørgeskemaerne til areal- og kreaturtællingerne ikke udformes ens hver gang, og at man derfor ikke umiddelbart kan sammenligne fra tælling til tælling.

På disse punkter er der ikke meget hjælp at hente her. Man kunne ønske at forfatteren, i stedet for at bruge plads på den indledende korte fremstilling, som alligevel er for kort, havde gjort noget mere ud af at hjælpe brugerne i et videre arbejde.

Sammenfattende kan man sige, at vi med denne udgivelse har fået en samling vigtige tabeller til belysning af den befolkningsmæssige og den økonomiske udvikling på nationalt niveau i Danmark 1814–1980. Der er ingen tvivl om, at vi de næste mange år vil se disse tal flittigt anvendt. Derimod mangler vi stadig den egentlige håndbog i dansk historisk statistik. En håndbog som ikke kun omhandler befolkning og økonomi, men også sociale og kulturelle forhold, som nok meddeler nøgletal for udviklingen på nationalt niveau, men som også redegør for, hvad der ellers findes af statistisk materiale, dens form og indhold og det materiale der danner grundlag for den.

*Jens Christensen*

*Claus Bjørn: Frygten fra 1848.* Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848. Landbohistorisk Selskab 1985, 155 s. Kr. 88,-

I det almindelige billede af nyere Danmarkshistorie er kontinuitet og indenlandsk fredelighed fremtrædende træk. 1848 er kun delvis en undtagelse herfra. Trods den politiske og sociale uro, der ledsagede systemskiftet, er det vel for de fleste billeder af rød-hvide landsoldaters fremmarch under trommehvirvler og geværlid ved Dybbøl banke eller folkets taknemlige jubel ved Frederik VII's magtfuld kald fra den kongelige balkon, der på det indre lærred forbindes med året 1848. Claus Bjørns bog »Frygten fra 1848« tager udgangspunkt i nogle af disse populære og solidt forankrede forestillinger – der tilsammen hyppigt kaldes »ånden fra 1848« for at betegne en begejstret national fællesskabsfølelse og samling omkring konge, frihed og fædreland. Gennem sin grundige empiriske studie af den bonde- og husmandsuro, der i forårsmånederne 1848 prægede flere af de traditionelle fæsteområder på Sjælland, lykkes det Claus Bjørn at modificere de traditionelle forestillinger ved at doku-

mentere eksistensen af stærke sociale spændinger på landet.

Disse sociale spændinger gav sig udslag i konflikter mellem grupper af bønder og husmænd på den ene side og godsejere og/eller disses repræsentanter på den anden. Selv om det kun sjældent kom til voldelige sammenstød, er der dog eksempler på, at bevæbnede husmænd og bønder tiltvang sig adgang til sydsjællandske godser og gennemførte eftersøgning af hertugen af Augustenborg, en af det slesvig-holstenske oprørs ledere. Der er også flere eksempler på godsejere, der følte sig truet af deres husmænd, når disse i samlet trop mødte frem og forlangte forbedringer i deres kår. Den almindeligste form for uro blandt husmændene bestod i spredte hoveristrejker, altså vægringer mod at udføre pligtarbejde og krav om nedsettelse eller afløsning af det. De eneste, der kom noget fysisk til under begivenhederne, var en upopulær tysk forpagter, der fik nogle slag og blev væltet omkuldt af en gruppe tjenestekarle, og en husmand, der, efter at han som medlem af en deputation til godsejeren havde budt en højere afløsningssum, end man på forhånd havde besluttet, blev slået, trukket i håret og fik brændevin hældt over sig af de øvrige husmænd.

Claus Bjørn argumenterer for, at der var to faser i uroen. I den første fase var det bondestanden som helhed, der var i bevægelse, samtidig med at det nationale fremtrådte som det afgørende i aktionerne. I løbet af foråret antog uroen i højere grad karakter af en underklassebevægelse, der fremførte sociale og økonomiske krav uden at disse nødvendigvis var ledsaget af nationale begrundelser eller overtoner. Den nationale bevægelse blev således katalysator for sociale protester. Skillelinjen ned gennem bondestanden mellem gårdmænd og husmænd blev for første gang tydelig (hvilket især er interessant på baggrund af den stadig dybere sociale kløft mellem disse grupper i løbet af de følgende årtier).

Uroen i landbefolkningens nedre lag førte til visse konkrete resultater. Røret og måske ikke mindst frygten for yderligere uro hos de besiddende bidrog til fremkomsten af husmandslovene i maj 1848, og det påvirkede formentlig også de aftaler, mange godsejere indgik med deres husmænd om afløsning af pligtarbejdet mod en pengeafgift.

I almindelighed var skrækken for, hvad husmændene og bønderne kunne finde på helt uden af proportion med de faktiske begivenheder (i hvert fald set med nutidens øjne). Dette paradoks forklarer Claus Bjørn med den utryghed og nervøsitet hos de besiddende, som den almindelige følelse af opbrud og forandring i traditionelle normer og magtstrukturer i 1848 førte med sig. Nervøsiteten skærpedes af de revolutionære begivenheder i især Tyskland og Frankrig og af den ukontrollable rygtestorm, der fulgte i kølvandet på den slesvigske krig.

Det tilsyneladende misforhold mellem magtha-

vernes frygt for »folket« og voldsomme sociale konfrontationer på den ene side og de bagvedliggende begivenheder på den anden, som her afdækkes, har vel iøvrigt klare paralleller til mange andre situationer og forløb i det 19. århundredes historie. I hvert fald siden den franske revolution og den industrielle revolution i England er der i de fleste europæiske lande eksempler på en stærk nervøsitet hos de besiddende for en social revolution iværksat af det nye og hastigt voksende besiddelsesløse proletariat. Denne frygt var altså også tilstede i Danmark, hvor der jo ellers til forskel fra eksempelvis England gjorde sig de forhold gældende, at proletariatet var et landproletariat, og at det i reglen ikke var helt besiddelsesløst. De besiddendes frygt hang sammen med samfundenes sociale omstrukturering i forbindelse med kapitalismens gennemslag. Der manglede sikre kontrol- eller integrationsmekanismer, der kunne garantere proletariats accept af dets i reglen socialt set udsigtsløse tilværelse omkring sultegrænsen. Frygten tiltog, når massernes elendighed øgedes. I Danmark var der således i slutningen af 1860'erne trods fraværet af en protestbevægelse i underklassen en udbredt frygt i godsejerkredse for, hvad den tiltagende sociale nød på landet kunne drive husmands- og landarbejderklassen til.

Husmands- og bondeuroen i foråret 1848 beskrives og refereres i bogen nøje ved hjælp af især politiprotokoller og godskorrespondance. Disse referater er oftest spændende og bringer læseren tæt på begivenhederne. Dog er der det minus ved fremgangsmåden, at den store mængde detailoplysninger (navne, datoer, hændelsesforløb) undertiden kan hæmme overblikket. Dette afhjælpes delvist af kort og stednavneregister og af opsamlende kommentarer i teksten. En samlet skematisk oversigt over begivenhederne, deres forløb, karakter og resultat ville have været nyttig.

»Frygten fra 1848« er velskrevet og tydeligvis baseret på et solidt kildearbejde. Udover at være en tiltrængt modifikation af opfattelsen af »ånden fra 1848« er den også et vigtigt bidrag til landunderklassens politiske historie i det 19. århundrede.

*Jens Boel*

*Hanne Engberg: Historien om Christen Kold. Gyldendal 1985. 417 s. Kr. 175.—.*

Om Christen Kold skrev Jørgen Bukdahl i 1961: »Den historiske højskoles grundlægger er skjult bag et væv af anekdoter og sagn. Taler var han ikke først og fremmest, skribent slet ikke. Og de trykte breve vi har fra ham, siger ikke stort om geniet i ham. Det gør heller ikke de 6–7 bøger, der findes om ham. Som det var tilfældet med Sokra-

tes, må man sikkert opgive at komme Kold på personligt skudhold.«

Siden er Kolds private papirer blevet frigivet. Det skete i 1970 – hundrede år efter hans død. De ligger i Rigsarkivet og omfatter dels Kolds egne manuskripter, breve, indberetninger og regnskaber, dels en række interviews, som journalisten Harald Holm tog i 1870'erne med mennesker, der havde stået Kold nær. På grundlag af dette materiale og hvad der ellers findes, har tidligere højskolelærer Hanne Engberg nu skrevet en stor biografi, den første på dansk efter Frederik Nørgaards tobindsværk »Kristen Kold – Folkehøjskolens banebryder« fra 1895. Hun har gjort det, siger hun, »fordi det er vigtigt, at hver generation af højskole- og friskolelærere gør sig deres forudsætninger i forbindelse med Kold klar. Og fordi Christen Kold er en så spændende person«.

Bogen er ikke nogen hastig skitse, som tager Kold til indtægt for dette eller hint standpunkt i højskoledebatten. Den er resultatet af flere års grundigt arbejde med kilderne, »en skolehistorisk afhandling,« kalder hun den selv. Bortset fra det udførlige noteapparat og grundigheden iøvrigt bærer den dog ikke afhandlingens sædvanlige præg. Der er ingen alenlang indledning med problemstilling og tese, og den obligatoriske oversigt over litteratur og kilder er forvist til noterne.

Hanne Engberg går direkte til sagen. Allerede på den første side er vi til møde i Solbjerg præstegård på Mors, hvor Kold i 1837 startede sin vækkelsesvirksomhed. Vi får den gamle, mange gange fortalte historie om hans opgør med myndighederne, som året efter nægtede ham ansættelse ved den offentlige skole i Øster Jølby, men vi får den i en ny og spændende version. Kold er ikke blot den frygtløse helt, han er også den beregnende taktiker, der til det yderste udnyttede de muligheder, han havde. Hanne Engberg placerer ham i et større billede af datidens kirkelige og skolemæssige virkelighed, men hæver sig ikke til en overordnet idéhistorisk eller blot skolehistorisk observatørpost. Hun holder sig tæt til Kold og de mennesker, han mødte, bl.a. vennen Algreen, der siden valgte teologien og steg op i de akademiske kredse, mens Kold forblev i sine vadmelsklæder og træskoene.

Efter beretningen om dette første spændende forløb standser Hanne Engberg op for at analysere. Hun overlader først ordet til Kold selv. Han holdt i 1866 på Grundtvigs foranledning en tale i København om sit liv og sin virksomhed, den såkaldte »vennemødetale«, som blev trykt samme år. Heri sagde han bl.a.: »Tidligere troede jeg, at Gud var en streng Politimester, en streng Skolemester, som passede paa naar vi gjorde Ondt, for at han kunde give os et godt Ørefigen, men nu gik det op for mig, at Gud elskede Menneskene og mig, og så fornåm jeg, at jeg ogsaa elskede Menneskene...« Det var lægprædikanten Peter Larsen Skræppenborg, der bragte ham til denne erkendelse, sagde

han, og den blev udgangspunktet for alt hvad han siden var og gjorde. Han elskede menneskene, ikke blot sådan i almindelighed, men de konkrete mennesker, han mødte, navnlig eleverne, og talte direkte til dem om Guds kærlighed. Derfor var det, at han kunne opleve dem til at elske sig selv og andre mennesker og derudfra lære, hvad de nu selv gerne ville lære. For at tvinge folk til at lære noget ved f.eks. at true dem med dårlige karakterer, det førte ikke til andet, end at de kastede det hele op igen til eksamen, skrev Kold ved en anden lejlighed. Denne oplevelse af Guds kærlighed var hemmeligheden bag hans succes, og en hemmelighed var den ikke engang, for han talte altid åbent om den.

Hanne Engberg derimod mener nok, der lå hemmeligheder bag. Hun bliver ikke stående ved Kold selvforståelse, men trænger om bag den med Freud i hånden. Kold havde, siger hun, i barneårene oplevet sin far som den hævnende og straffende rival, den strenge politimester, sådan som alle små drenge gør. Med tiden skulle drengen vokse op og overtage faderens stilling, men det kunne han ikke, for han duede ikke til at være skomager. Han blev lærer, og så var det at Peter Larsen kom og gav ham kærligheden til faderen tilbage, nu i guddommelig skikkelse. Omkostningen var afkaldet på den jordiske kærlighed i erotisk forstand, mener Hanne Engberg og trækker et brev fra den 20-årige Kold frem af bunken: »Min Else har slået op med mig; Hvem skulle vel have sagt det for 2 Maaneder siden, da hun elskede mig indtil Døden, men denne Verdens gode Ting er idel Forfængelighed, som kun en Nar af et Menneske sætter sin lid til, og desuden i denne Verden gaar man meget let for vidt og holder ingen Maade, thi havde jeg elsket hende med Maade, saa havde jeg vist haft hende endnu, men jeg elskede hende over alle Ting, som det hedder i den første Kirkeforklaring, at man skal elske Gud...« I virkeligheden var det altså Kold, der havde slået op, ligesom Søren Kierkegaard få år senere gjorde det med sin Regine. Kærligheden overførtes på Gud, Guds og Kolds venner og især på børnene. Kold fik plads som huslærer i Sønderjylland, hvor han gjorde sin store pædagogiske opdagelse. Han fortæller i vennemødetalen: »Blandt børnene var der især en lille Pige, som jeg holdt meget af, men hun var tungnem; de andre børn bleve snart færdige med deres Lektier, men de syntes ikke, at de ville gå ud at lege, førend de kunne faae hende med. Hun læste og græd, læste igjen og græd, og saaledes havde jeg ogsaa gjort, da jeg var hjemme hos min Moder, men saa sagde hun til mig: nu skal du ikke læse længer, for ellers tygger du det i dig igjen, og det samme sagde jeg til den lille Maren. Saa tænkte jeg: mon det dog virkelig ogsaa er Guds Villie, at Børn skal pines med en saadan Udenadslæsning? ... og han sagde ogsaa til mig: Du kan jo fortælle Børnene det, som de skal lære udenad; du kan jo fortælle dem det, som du fortæller Eventyr!... jeg

havde nær sprunget ud paa Gaden, ligesom Archimedes gjorde, og raabt: nu har jeg fundet det, men det gjorde jeg ikke, thi jeg var en Jyde og ingen Græker.«

Således lader Hanne Engberg Kold komme til orde i lange, herlige citater. Vennemødetalen tages op i hvert af bogens afsnit og danner på en fortælle-mæssigt raffineret og analytisk givtig måde en slags ryggrad gennem det hele. Indimellem fortæller hun ualmindelig klart og levende, men roligt og med streng disciplin om, hvad der hændte ham. Hun er en virkelig god fortæller. Den eminente fortæller, Christen Kold, har fået en biografi, der er ham værdig. Hendes fortælling er bygget kronologisk op, en udviklingshistorie ligesom hans egen i vennemødetalen. Hvad skulle den ellers være? Langs ad vejen standser hun op og analyserer eller rettere tyder og udlægger hans egne udsagn i skrift og tale og bringer dem i snæver sammenhæng med hans faktiske liv.

Hun har et helhedssyn herpå, som er der fra starten og som fastholdes og uddybes bogen igen. Der er ikke tale om en teori i skematisk forstand, en tese, der står til verifikation eller falsifikation, men om et tydningsmønster af psykoanalytisk art, som ikke fører til noget færdigt forskningsresultat, men som til gengæld heller aldrig bliver tyrannisk over for sit emne, hvad den slags ofte gør. Hun lader Kold komme frit frem.

Hanne Engberg peger på en væsentlig mangel i Kolds selvforståelse: han forstod ikke sig selv som produkt af sin tid, af de samfundsmæssige sammenhænge, han indgik i. Når han under opholdet i Smyrna løsrev sig fra sin stilling som huslærer og tjener hos missionæren pastor Hass og gjorde sig til selvstændig næringsdrivende for aldrig siden at opgive selvstændigheden, så tilskrev han det udelukkende Guds forsyn og sin personlige kaldsfølelse og selvdisciplin, ikke de muligheder og ændrede vilkår, der fulgte af samfundsoopbruddet i midten af det 19. århundrede. »Alle disse omstændigheder«, skriver Hanne Engberg, »har det været nødvendigt at klarlægge, for at historien om hans liv ikke blot skulle blive en myte om hans personlige genialitet.«

Man kan indvende, at Hanne Engberg ikke selv klarlægger dem, i hvert fald ikke særlig langt ud. Hendes historiske overblik vil nok forekomme både klasseanalytikere og mentalitetshistorikere mangelfuldt, ligesom også skolehistorikere vil efterlyse en bredere historisk og teoretisk baggrund for deres institutioners vedkommende. Hanne Engberg holder sig som sagt tæt på sin hovedperson og trækker baggrunden ind herfra i ret snævre cirkler. Kolds forhold til grundtvigianerne fylder det meste, og selv her vil nok Grundtvigforskerne finde mangler. Men denne snæverhed har givetvis gevinster, som et stærkere overblik ville gå glip af.

At Hanne Engberg ikke er faguddannet historiker, ses også af hendes omgang med kilderne. Hun



anvender i sin rekonstruktion af begivenhedsforløbet samtidige udsagn og senere beretninger imellem hinanden uden at skelne tilstrækkelig klart. Til gengæld lever hun i brugen af centrale tekster som vennemødetalen op til kildekritikkens krav, og hun er en meget bedre fortolker end de fleste historikere. Og fremfor alt en bedre fortæller.

Jeg har hørt, at Hanne Engberg har indleveret bogen som disputats ved Lærerhøjskolen og har fået den forkastet. Det gør mig nervøs på historikerprofessionens vegne. Vi kan ikke renoncere på kildekritikkens krav, heller ikke på de teoretiske overblik, men vi kan heller ikke undvære fortællingen. Den sidste mangler vi indtil videre en adækvat målestok for og har foreløbigt ikke andet end »ordenskarakterer« som »velskrevet«, »velstruktureret« o.l. Jeg er temmelig sikker på, at vi er nødt til at operere med forskellige målestokke over for forskellige arbejder. Hvis historikerne holder sig stift til den traditionelle model for historiske afhandlinger, en ret primitiv model iøvrigt, kommer de nemt til at afskrive fortællinger som Hanne Engbergs, og hvis historikerne mener, de kan undvære sådanne fortællinger, er jeg bange for, at folk en skønne dag kommer i tanker om, at de kan undvære historikerne.

Steen Busck

*Th. Sørensen: Social-statistiske undersøgelser.* Med en bibliografi og en biografi over Th. Sørensen ved Erik Strange Petersen. Genudgivet af selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. Bd. I–II, Kbh. 1984. 363 + 456 s. Kr. 252,54.

Det er valgt, at de vigtigste af lægen Th. Sørensens social-statistiske undersøgelser fra 1880'erne efter 100 års forløb nu er blevet genudgivet. I emnevalg, informationsrigdom og metode hører disse afhandlinger blandt de bedste i dansk socialvidenskab i slutningen af det 19. århundrede. Udgiveren har med kyndig hånd udvalgt hovedværkerne i Th. Sørensens videnskabelige produktion. Det drejer sig om de to bedst kendte bidrag om købstadarbejderes og markarbejderes vilkår fra 1880 og 1881, om undersøgelserne af ulykkestilfælde under arbejde fra 1882 og 1887, om arbejdet om børnedødeligheden i forskellige samfundslag fra 1883, og endelig om den store undersøgelse af de økonomiske forholds og beskæftigelsens indflydelse på dødeligheden fra 1884–85. Desuden har Erik Strange Petersen sammenstillet en fyldig og nyttig bibliografi på 85 numre over Th. Sørensens skriftlige arbejder, ligesom han indleder udgaven med en 46 sider lang biografi over Th. Sørensens udadvendte virksomhed, en biografi der bringer meget nyt i forhold til de mere summariske portræt-

ter, der findes i Dansk Biografisk Leksikons udgaver. Også den reprografiske gengivelse er udmærket. Derimod imponeres man ikke over prisen i betragtning af, at hele tre forskningsråd har støttet udgivelsen.

Strange Petersens biografi giver gode bidrag til Th. Sørensens socialpolitiske holdninger og hans udadvendte virksomhed og indflydelse fra midten af 1880'erne, hvor han blev medlem af såvel Arbejderkommissionen som Sygekassekommissionen, og især fra 1892, hvor han som sygekasseinspektør var med til at opbygge det moderne danske sygekassesystem, og fra 1907 som arbejdsløshedsinspektør for den parallelle statsunderstøttede arbejdsløshedsforsikring. Som led i denne karakteristik lægges der vægt på Th. Sørensens syn på arbejderbevægelsens ledere og omvendt. Det er tydeligvis denne virksomhed, som udgiveren betragter som Th. Sørensens hovedindsats i periodens danske historie. Som helhed virker denne karakteristik gennemarbejdet og overbevisende, omend den stedvist tenderer til det panegyriske og hurtige. Det turde således være en lidt uvant brug af begreberne, at karakterisere Th. Sørensens holdninger og aktivitet som »en livslang solidaritet med den økonomisk betrængte arbejderklasse« (s. 24), ligesom belægget for, at Th. Sørensen efter århundredeskiftet var af den opfattelse, at den socialistiske stat ville komme, forekommer svagt (s. 37). Et af hovedargumenterne for Th. Sørensens solidaritet med arbejderklassen er hans virke for at etablere en arbejdersygekasse i Hobro. Hertil burde nok føjes, at en sådan sygekasse også kunne være til fordel for den tilknyttede læge.

Derimod er Strange Petersen forholdsvis summarisk med hensyn til baggrunden for og den videnskabshistoriske placering af de optrykte undersøgelser af Th. Sørensen. Bortset fra de socialfilantropiske initiativer siges kun lidt om Th. Sørensens interessefelter i 1870'erne og 1880'erne, og undersøgelserne søges overvejende placeret gennem citater fra nekrologer og anmeldelser. I disse retninger kan der være grund til på enkelte punkter at supplere bogens indledning, navnlig med støtte i Th. Sørensens medicinalberetninger fra årene 1869–82 og 1889–91 (Rigsarkivet, Sundhedsstyrelsen, Medicinalberetninger).

Da Th. Sørensen i april nedsatte sig som praktiserende læge i Hobro, havde han øjensygdomme som specialområde. Som nævnt af Strange Petersen publicerede han i 1869–70 to artikler om øjensygdomme, og ud af hans 314 patienter i 1869 blev de 125 behandlet for øjensygdomme. Han synes dog at have stilet mod opbygningen af en større lægepraksis, og i 1870–71 var hans videnskabelige interesse koncentreret om to af datidens hyppigste kroniske sygdomme skrofulose (kirteltubekulose) og chlorose (en anæmisk præget ernærings sygdom). Heraf havde skrofulose forbindelse med hans specialområde, idet en af de hyppigste symptomer på denne sygdom var øjenbetændelse. Han

søgte at efterspore, om disse sygdomme var knyttet til overdreven kaffedrikning, uden dog at komme til noget tyndt resultat. De to sygdomme bragte ham imidlertid i kontakt med datidens hygiejniske bevægelse. Arbejderbefolkningens ernæringsforhold, boligforhold og hygiejne måtte være væsentlige årsager såvel til de to nævnte som andre af datidens mest udbredte sygdomme.

Th. Sørensens initiativ til oprettelsen af en Arbejdersygekasse for Arbejdere i Hobro og Omegn i 1872 skal formentlig også til dels ses i lyset af hans bestræbelser for at opbygge en større almen praksis. Foreningens love var udarbejdet efter anvisningerne i F.F. Ulriks og P. Burmeisters skrifter om syge- og aldersomsførsørgelseskasser. Men selv om foreningen stillede forholdsvis lempelige krav til kontingentets størrelse og aldersgrænsen, og selv om der til sygekassen var knyttet en rentefri lånekasse med en kapital, indsamlet ved privat velgørenhed, havde sygekassen vanskeligt ved at slå an. I løbet af det første år faldt medlemmernes antal således fra 33 og ned til 5. Arbejderne mente, at det var kommunens pligt at tage sig af den syge arbejder. I 1875 og 76 gik det atter fremad, og i 1878 var kassen nået op på 99 medlemmer. Derimod mislykkedes et forsøg i 1877 på at oprette en sygekasse for landarbejdere i et par nærliggende landsogne.

Som det fremgår af artikler i Nationaløkonomisk Tidsskrift og Ugeskrift for Læger i anden halvdel af 1870'erne, blev Th. Sørensen stærkt grebet af sygekassesagen. Hans egen sygekasse synes imidlertid ikke at have styrket hans praksis i væsentlig grad. Både i 1876 og 77 fremhæver han den lave sygelighed blandt medlemmerne af arbejdersygekassen, et forhold som han tilskriver de lokale arbejderes gennemgående gode og nærende kost og deres relativt gunstige boligforhold. Da Th. Sørensen fra omkring 1880 for alvor kastede sig over videnskabeligt arbejde, opgav han gradvist sin almene praksis, men opretholdt sin øjenlægepraksis. Dels var det hans gamle speciale, dels lod en øjenlægepraksis sig lettere forene med mange rejser og videnskabeligt arbejde.

Th. Sørensen var, som fremhævet af Strange Petersen, dybt engageret i arbejderspørgsmålet, og hans forskellige videnskabelige arbejder kan alle ses som bidrag til en løsning af dette spørgsmål. Samtidig er det imidlertid væsentligt at betone, at han i emnevalg og analysemåde først og fremmest er repræsentant for den hygiejniske bevægelse. Det er nogle af datidens hygiejniske hovedspørgsmål, han tager op i sine undersøgelser, og det er den hygiejniske tilgang, der gør det nødvendigt for ham at indsamle monumentale mængder af individdata, og at gruppere dem ikke blot efter køn og alder, men også efter samfundsklasser og erhvervsgræne. Det er bemærkelsesværdigt, at Th. Sørensen ad denne vej kunne fremlægge sine klasseopdelte analyser førend fremtrædende statistikere

som Marcus Rubin og Harald Westergaard. Deres tilsvarende undersøgelser af Landbobefolkningens dødelighed i Fyens stift og Ægteskabsstatistik på grundlag af den sociale lagdeling udkom et par år senere i henholdsvis 1886 og 1890.

Strange Petersen mener, at Th. Sørensens undersøgelser med undtagelse af de to levevilkårsafhandlinger kun er sparsomt benyttet af eftertiden (s. 39). Det er næppe en helt dækkende karakteristik. Som led i tidens debat, politik og sygdomsbekæmpelse måtte dele af undersøgelserne naturligvis forældes hurtigt. Det er dog iøjnefaldende, at f. ex. undersøgelsen af ulykkestilfælde under arbejde trods en stadigt mere omfattende officiel statistik først fandt en nogenlunde værdig efterfølger i 1943 med O. Haugaard Rasmussens fremstilling Ulykkestilfælde i håndværks- og industrivirksomhederne. Th. Sørensens større arbejder blev alle citeret flittigt i senere specialundersøgelser, ligesom de er fyldigt referede i oversigtsværker som f. ex. V. Falbe-Hansen og Will. Scharlings Danmarks Statistik, I-V (1885-91) og Jens Warmings Danmarks Statistik (1913). Man kan derimod undre sig over, at de behandlede emner kun i ringe grad er taget op i de senere års omfattende socialhistoriske forskning, og samtidig håbe, at denne genudgivelse vil bidrage til at råde bod herpå.

Ole Hyltdoft

*Helle-Monette Klein og Keld Søgaard Christensen: »Husmandshjemmet«: Kultur og bevidsthed blandt jyske husmænd i 1930'erne. Landbohistorisk Selskab. Kbh. 1984, 103 s., ill. Kr. 70,-.*

Landbohistorisk Selskab har udsendt en lille afhandling om jyske husmænds kultur- og bevidsthedsformer i 1930'erne. Den er skrevet af to danskstuderende ved Københavns Universitet, Helle-Monette Klein og Keld Søgaard Christensen, og udspringer således af den veletablerede forskningsgenre indenfor kultur- og bevidsthedshistorie i faget dansk. Formålet med afhandlingen er dels at skildre husmændenes livsholdninger, d.v.s. deres syn på slægt, hjem og familieliv, deres forestillinger om børneopdragelse og religion, deres forhold til arbejde, natur og fritid, navnlig de unges fritid; dels at beskrive de kulturelle og bevidstheds-mæssige modsætninger mellem land og by.

Kildematerialet til det første afsnit om husmændenes livsholdninger (i alt ca. 50 sider) er næsten udelukkende baseret på de samvirkende jyske husmandsforeningers tidsskrift, »Husmandshjemmet« – heraf bogens hovedtitel – hvoraf årgangene 1934-37 er grundigt gennemgået. Afsnittet om modsætningen mellem land og by (ca. 20 tekst-

sider) bygger derimod på en hel anden slags kilde-materiale, nemlig to »husmandsfilm« – iøvrigt stumfilm – *Storbyens Blødværk* fra 1939 og dens fortsættelse fra 1942, *Mulden Drager*.

Forfatterne tager teoretisk udgangspunkt i begrebet »usamtidighed«, inspireret af den tyske filosof Ernst Bloch. De hævder, at mens husmændene på den ene side måtte tilpasse sig kapitalismens principper for at overleve økonomisk, havde på den anden side deres følelses- og bevidsthedsliv dybe rødder i reminiscenser af den førkapitalistiske almuekultur. Disse rester af traditionelle produktions- og bevidsthedsformer er »usamtidige«, sammenlignet med den moderne by- og industri-kultur. Konflikten mellem disse forskellige kultur- og produktionsformer kunne, navnlig hos husmændene, udløse »antikapitalistiske« reaktioner, som havde deres rod i landboernes natur- og traditionsbundne tilværelse.

Forfatterne skriver veloplagt og med honnet distance til de mange, ofte fornøjelige citater, som bringes. Husmændenes stærke familiebinding begrundes de med henvisning til slægtsideologiens historiske rødder i fortidens almuoliv; netop dyrkelsen af familien, barndomshjemmet og hjemstavnen blev, ifølge forfatterne, styrket i 1930'erne for at modarbejde de opløsningstendenser i den landlige kulturtradition, som den fremstormende industrikapitalisme forårsagede. Slægtsideologien var som følge deraf en reaktionær forestilling, eftersom den kunne undergrave de unges ønske om at rejse til byerne og få del i samfundets stigende velstand.

Forfatterne anser børneopdragelsen for et andet eksempel på, hvorledes husmændenes kultur- og bevidsthedsformer befandt sig i et dilemma mellem almuetradition og materialisme. På den ene side var børneopdragelsen præget af et »klassisk-borgerligt« livssyn med hovedvægten på selvdisciplinære dyder som viljestyrke, arbejdsomhed og sparsommelighed (det sidste med henblik på erhvervelse af privat ejendom); på den anden side kom husmændenes »antiborgerlighed« i børneopdragelsen til udtryk i en række åndelige værdier, der understregede de særlige menneskelige kvaliteter ved husmandstilværelsen, sammenlignet med borgerskabets – herunder sandelig også bøndernes – forkærlighed for materialismen.

Man kan med rette spørge om ikke en sådan konklusion skyder over målet. Hørte de nævnte klassisk-borgerlige dyder ikke lige så vel hjemme i almuetraditionernes arvegods? Og hvad skal man stille op, når forfatterne s. 27 om kvindens stilling konkluderer, at »hendes behov for kærlighed, seksualitet og lystudfoldelse samles og henvises til sublimering i *hyggen i familiens skød* og eventuelt en præmie for haven«?

Forfatterne gennemgår i sidste del de to propandafilm, hvis indhold og budskab var møntet på en landboudom, som i kriseårene i 30'erne

vaklede under fristelsen til at forlade hjemstavnen og søge lykken i byerne. Selve historien i filmene er banal og ligetil: *Hans* vil prøve lykken i København, men på grund af arbejdsløsheden går det skidt; *Anna*, hans kæreste, henter ham op af sølet og sammen etablerer de sig på et nyt statshusmandsbrug på en udstykningslod på Dragsholm. Takket være de unges nøjsomhed, disciplin og arbejdsomhed skulle det nok gå godt. Filmene er gennemgået med kyndighed, men det er spørgsmålet, om ikke resultatet ville have været bedre, hvis dette land-by tema var indarbejdet i den foregående tekst.

Alt i alt må man konstatere, at forfatterne har behandlet en række interessante spørgsmål på en stimulerende facon. Ikke desto mindre er der grund til at gøre indsigelse mod deres omgang med kildegrundlaget og metodevalget. For det første virker det temmelig forbløffende at læse Kleins og Christensens frejdige erklæring om, at der næsten ikke findes nogle kilder om husmændene i mellemkrigstiden. Det gør der alligevel nok. M.h.t. »Husmandshjemmet«s repræsentativitet som historisk kilde hævder forfatterne, at det var de mere fremtrædende husmænd, som skrev i bladet, men det er indtrykket, at også folk udefra, navnlig lærere ved landbrugs- og husmandsskoler havde et stort ord at skulle have sagt. Det gjaldt ikke mindst Kristian Kolding, lærer ved St. Restrup Husmandsskole og typisk eksponent for en lyrisk og idylliserende holdning til husmandsspørgsmålet. »Husmandsbladet«s læsere kom fra en socialt, politisk og kulturelt set splittet baggrund, hvilket forfatterne iøvrigt gør udmærket rede for; i spørgsmål af ikke-faglig og derfor sekundær art gjaldt det for bladet om at holde en tilpas neutral og harmløs tone, så ingen – f.eks. indremissionske husmænd – følte sig stødt på manchetterne. Nuancerne i husmændenes kultur, navnlig regionale forskelle, går derfor tabt i fremstillingen. Det lykkes således intetsteds forfatterne at understrege noget særlig »jysk« kulturpræg (jfr. undertitlen), når der bortses fra det simple faktum, at de har begrænset sig til de jyske husmandsforeningers fagblad.

Valget af »usamtidigheden« som teoretisk grundlag kan hist og her forekomme temmelig stereotyp og har tendens til at give konklusionerne et præg af retrospektivt bedredenhed. Siden andelsbevægelsens opkomst, om ikke før, har husmændene været fast integreret i det verdenskapitalistiske system, og man kan med rette tvivle på værdien af førkapitalistiske produktions- og kulturforhold i 1930'erne. Selvom husmændene i antal er gået stærkt tilbage i det sidste kvarte århundrede, så lever bevægelsen stadigvæk i bedste velgående endnu! Ved de danske husmandsforeningers 75-års jubilæum i 1985 kunne formanden, Chr. Sørensen, således i overværelse af tre prinser, to ministre og 50.000 tilrejsende erklære: »Vi vil fortsat kæmpe for familien i samfundet. Vi vil den sammenhæng i

tilværelsen, som det at dyrke jorden, med respekt for balance i naturen, tilsiger«. – Førkapitalistisk almuesnak eller gangbare tanker i det senkapitalistiske informationsfund?

*Asger Th. Simonsen*

*Niels-Holger Larsen: Bornholmsk byggeskik på landet.* Bornholms Museum. Rønne 1983, 168 s. Kr. 95,00.

I betragtning af hvor mange dybtgående undersøgelser, der i årenes løb er foretaget af de gamle danske bøndergårde, er det egentlig forbavsende så få regionale analyser og beskrivelser, der er udkommet. Så meget mere glædeligt er det at kunne præsentere en lille bog, forfattet af arkitekten Niels-Holger Larsen om landbygningerne på Bornholm.

Forfatteren er specialist i træværk med særligt henblik på restaurering og vedligeholdelse af bindingsværk men heldigvis også med et solidt kendskab til Bornholms historie, hvilket har været forudsætningerne for at kunne opfylde bogens to hovedformål: At give en oversigt over det bornholmske landbrugs historie med særlig vægt på bebyggelsehistorien og dernæst på denne baggrund at give en detaljeret gennemgang af de bornholmske bygninger, afsluttende med råd og vejledning i vedligeholdelsen af disse.

Niels-Holger Larsen har tydeligt nok haft vanskeligheder med den første del af opgaven, for den eksisterende litteratur om Bornholms historie har i vid udstrækning koncentreret sig om personalhistorien, købstædernes forhold og den politiske historie, hvorimod det på mange måder helt specielle bornholmske landbrug kun er behandlet i ganske få undersøgelser baseret på primært materiale.

Det bornholmske landbosamfund afveg på mange punkter radikalt fra forholdene i det øvrige Danmark. Der opstod aldrig hovedgårde på øen, men bønderne var enten selvejere eller »vornede« det vil sige fæstebønder under kronen. Agrarstrukturen var også helt unik, idet der ikke var dyrkningsfællesskab med hensyn til agerjorden, men hver gård og hvert hus havde sin jord separat afmærket og måske indhegnet dog absolut ikke samlet på ét sted men tværtimod spredt i talrige lodder over store arealer. Den spredte bebyggelse og jordfordeling skyldes givetvis i vid udstrækning naturforholdene, men på Sydbornholm forhindrer de geomorfologiske forhold jo på ingen måde dannelsen af store samlede landsbyer med »ordentlige«

vange, åse og agre som i det øvrige Danmark og Skåne, men alligevel har enkeltgårdsbebyggelsen altid domineret også her.

Matriklen af 1688 blev aldrig indført på Bornholm, men man bibeholdt en skatteudskrivning på grundlag af landgilden og de øvrige afgifter, således som de var blevet fastlagt efter 1660. Dette betyder, at man ved undersøgelser af det bornholmske landbrugs historie må undvære den værdifulde kilde, som man i de andre landsdele har i form af markbøgerne fra 1682–83. Til gengæld ejer Bornholm en enestående kartografisk kilde, nemlig Hammers kort over Bornholm fra 1750 (på Bornholms museum), der uhyre detaljeret gengiver datidens kulturlandskab. Sammen med amtmand Urnes beskrivelse af landbruget på Bornholm i 1757<sup>1)</sup> er det faktisk muligt med Hammers kort at rekonstruere de væsentligste træk af landbruget og bebyggelsen på Bornholm ved midten af 1700-tallet, hvilket Niels-Holger Larsen har gjort ved nogle meget instruktive kort.

Også landboreformerne og de særlige udmarksproblemer behandles i bogen, ligesom forfatteren giver en kort skildring af landbruget på Bornholm i dette århundrede, men det kan kun blive en kort oversigt, da der til hele den historiske baggrund kun er afsat 32 sider.

Langt mere dybtgående er selvfølgelig analysen og beskrivelsen af byggeskikkene især mellem 1600 og 1900. Tingbøger samt skifteprotokollerne giver så meget materiale, at det er muligt at følge en typologisk udvikling i den bornholmske byggeskik. Noget overraskende viser det sig, at det element som vel opfattes som specielt karakteristisk for Bornholm: Den høje »salsgavl« på stuehuset med kælder under, i virkeligheden først er udviklet efter 1750. Det samme gælder et andet ejendommeligt træk: »Gårdkonen« det vil sige et lille hus på gårdspladsen, der i 1800-tallet fandtes på 1/3 af samtlige gårde, var i virkeligheden først blevet almindelig omkring 1800.

Niels-Holger Larsen giver en meget instruktiv gennemgang af bindingsværkets enkelte bestanddele, deres navn og funktioner. Bogen er forsynet med fine tegninger og glimrende fotografier, hvoraf nogle enkelte går helt tilbage til 1880-erne.

Bogen afsluttes med et alt for kort afsnit om hjælpemidlerne til studiet af gårdenes historie samt med et kapitel om praktiske vink ved vedligeholdelse og restaurering herunder nogle betragtninger om, hvordan den moderne landbrugsproduktions krav til større bygninger på en harmonisk måde kan forbindes med de gamle bygninger.

Som bilag er genoptrykt J. H. Mansas kort over Bornholm fra 1852. Dette er en udmærket idé, men man havde givet læserne et endnu bedre materiale

1. J. C. Urne: Agerdyrkningens Behandling paa Bornholm 1757. Kbh. 1964.

til egne studier, hvis udgiveren også havde trykt Hammers kort fra 1750, der kun gengives i et udsnit fra Østermarie (fig. 4), og i form af en rekonstruktion af arealudnyttelsen på fig. 3. Disse bemærkninger må gerne opfattes som en opfordring til Bornholms Museum om at udføre denne nyttige gerning.

Endelig skal det tilføjes, at der efter bogens trykning er kommet en bog forfattet af Gorm Benzon om danske bindingsværksbygninger generelt,<sup>1</sup> således at man derved kan studere de bornholmske bygninger i en større sammenhæng.

*Karl-Erik Frandsen.*

*Jens Riis Jørgensen: Rådhusets bygmester.* Landinspektør Henning Pedersen i Rønne. Udgivet af Rønne Byforening 1984. 72 s. ill. Kr. 68,00.

Rønne Byforening har i 25 år på en aktiv og alsidig måde virket for bevaring af gamle huse og pæne miljøer i Rønne. De 25 år fejrede man i 1984 med udgivelse af en gennemført publikation. Den indeholder først en kort jubilæumsberetning ved formanden Johannes Thoms, dernæst en stor afhandling af Jens Riis Jørgensen om landinspektøren m.m. Henning Pedersen, der havde sit virke på Bornholm fra 1816 til sin død i 1837. I Rønne huskes han navnlig for det gamle rådhus, som i 1834 opførtes efter hans tegninger i en karakteristisk provinsiel klassicisme.

Riis Jørgensen har med titlen markeret hovedpersonens tilknytning til den bornholmske arkitektur og til rådhuset især. Vægten er da også lagt på det arkitektur- og bygningshistoriske. Det er naturligt, idet afhandlingen i sin kerne er en studieopgave ved Arkitektskolen på Kunstakademiet i København, netop om Rønnes gamle rådhus. Men Henning Pedersen havde som antydet mange jern i ilden, og det får man også god besked om. Der er afsnit om hans barndom og ungdom i Sorø (faderen var tegnemester ved Sorø Akademi), om virksomheden som landmåler, landinspektør, officer og endelig om perioden derefter, hvor han forestod matrikuleringen på Bornholm, udgav lærebøger i geometri, oprettede håndværkerskoler, og ikke at forglemme tegnede adskillige huse i Rønne, bl.a. rådhuset. Imens blev der tid til korrespondance, lysttegning af eget hus og et tilsyneladende lykkeligt familieliv. En del af Henning Pedersens bevarede tegninger og kort er brugt som illustrationer. Hvor de originale tegninger ikke findes, er der smukke opmålings- og rekonstruktionstegnin-

ger af forfatteren, der i øvrigt også selv har stået for det professionelle lay-out.

Enten man interesserer sig for udskiftning, tidlig folkeoplysning eller arkitektur, vil der være gode ting at hente i Riis Jørgensens fremstilling om Henning Pedersen. Bagt findes en udførlig bibliografi både over Henning Pedersens skrifter og over bøger og artikler, hvor hans virksomhed er omtalt. Bogen er også interessant, fordi den giver et eksempel på, hvordan tidens reformiver blev omsat til praksis. I dette tilfælde med liv og sjæl og en stærk tro på fremskridt ved flid, oplysning og omhu.

*Margit Mogensen*

*Anders Monrad Møller: Pibemagerne i Stubbekøbing.* Falcon. Nykøbing F. 1985. 103 s., ill. Kr. 73,20.

En bog om pibemagerne i Stubbekøbing i 1700-tallet – kan den interessere andre end dem, som tilfældigvis skulle nære en lidenskab for pibemagere og/eller Stubbekøbing? Måske fordi et væsentligt mål for forfatteren har været at fortælle »historien« i betydningen »en god historie«, måske fordi læseren af bogen kan få inspiration til behandling af købstadshåndværkerens historie.

En pibemager i en lille købstad i 1700-tallet var ikke almindeligt. Men gennem tre generationer, fra 1727 og ca. århundredet ud, var familien Smidt pibemagere i Stubbekøbing, undertiden med to mestre samtidig. Pibemagerne hørte gennemgående til de mindre godt stillede blandt håndværkerne, men kunne i perioder svinge sig op til en vis velstand. Velstanden skyldtes statens merkantilistiske politik, som tog sigte på at begunstige pibemanufakturterne i København. Begunstigelserne havde form af indførselsforbud eller toldmure, og i ly heraf kunne de af staten upåagtede pibemagere i Stubbekøbing utilsigtet tjene gode penge.

Piberne blev fremstillet af ler fra Nordtyskland eller Bornholm, undertiden iblandet lokalt ler. De hørte til de billigere kvaliteter blandt »kridtpiberne«, men til gengæld var produktionen stor. Beregninger giver i enkelte år en samlet produktion af to mestre med en enkelt svend og tre drenge på godt en kvart million piber. Så piberne må have været udbredt blandt almuen over en større del af landet. Dog gik udviklingen imod »kridtpiberne«, som i 1800-tallet blev afløst af piber af merskum eller porcellæn.

1. Gorm Benzon: *Gammelt Dansk Bindingsværk.* Det benzonske Forlag. 1984. 200 s. Ill. 183 kr.

Pibemagerne var geografisk meget mobile og havde særlig en tæt tilknytning til søfarten. Transporten af piber fandt gerne sted i en båd med piberne pakket i tønder og kurve – de skulle beskyttes godt for ikke at brække. Under gode tider kunne pibemagerne selv eje en båd, og den sidste af pibemagerne endte sine dage som bådfører. Man får også indtryk af, at pibemagerne fulgte godt med – i hvert fald var de meget hurtige til at ændre salgsområdet, når betingelserne skiftede – og en af dem ansøgte forgæves kongen om støtte til oprettelse af en pibefabrik.

Det meste af afsætningen synes pibemagerne selv at have stået for, og et eventuelt samarbejde med lokale købmænd har været svært at finde belæg for. Et muligt belæg for et afhængighedsforhold til en lokal købmand har forfatteren fundet ved et lån i løsrø. Her forpligter pibemageren sig til kun at levere piber til långiveren, en lokal købmand.

Mobiliteten gjaldt også værkstederne, som flyttedes rundt i byen. Det har været svært for forfatteren at spore ovnene. Til gengæld har værkstederne sat sig spor i mængder af kasserede pibedele. Forfatteren gengiver mærker og signaturer på de fundne typer, og dette kan danne grundlaget for identifikation af piber fundet andetsteds – for piberne kom langt omkring, helt op til Norge, Færøerne og Grønland.

Tiltalende ved bogen er dens måde i en helhed at belyse pibemagerens vilkår. På en gang kommer man tæt ind på livet af dem, samtidig inddrages virksomheder og beslutninger i København. Uden dette ville en væsentlig forudsætning for forståelsen af pibemagerens forhold mangle. I det hele taget er inddragelsen af andre elementer uden for den egentlige »historie« gjort med stor skønsomhed.

I fremstillingen benyttes mange forskellige arkivaliske kilder, og deres værdi diskuteres ofte i teksten. Det kan måske for nogle være en belastning for læsningen, men jeg tror, at det er givende for dem, som arbejder med denne periode, at læse forfatterens meget væsentlige overvejelser. Et par kilder synes dog ikke inddraget. Skattelisterne i rådstuens kærnerregnskaber (LAK) kan ofte give mere end skattemandtallene til belysning af den enkeltes økonomiske situation. Listerne over udstedte markedspas (bl.a. i rådstuens arkiv, byfogedarkivet (LAK) samt i Rentekammeret (RA) belyser også håndværkernes aktivitetsfelt.

Så selv om man ikke er specielt interesseret i pibemagere eller Stubbekøbing, er der gode grunde til at se nærmere på denne bog.

*Peter Korsgaard.*

*Henrik Thrane, Tore Nyberg, Finn Grandt-Nielsen og Mikael Venge: Fra boplads til bispeby.* Odense til 1559. Odense Universitetsforlag 1982. 480 s., indb., ill., Kr. 200.85

*Hans Chr. Johansen: Næring og bystyre.* Odense 1700 – 1789. Odense Universitetsforlag 1983. 316 s., indb., ill., Kr. 200.85

Det bind, der behandler den ældste del af Odenses fortid, indledes med et forord der opridser baggrunden for værkets tilblivelse. Ved et symposium for unge historikere i 1976 foreslog byens borgmester at fynske historikere skulle skrive en helt ny Odense-historie, og året efter blev der indgået en regulær kontrakt mellem byrådet og Odense Universitet. Kommunen forpligtede sig til at give en årlig indexreguleret bevilling på 200.000 kr. i otte år, hvad der både er smukt og rigtigt, men også Universitetet var ydende. Man bestemte nemlig at de forfattere, der var ansat ved Odense Universitet, skulle levere deres bidrag til byhistorien som en del af deres forskningsforpligtelse – altså uden udgift for kommunen. Netop i disse år kan der måske være grund til at understrege dette forhold.

Det fremgår også af kontrakten, at værkets geografiske afgrænsning skal være kommunegrænsen af 1970, det vil sige at også de indlemmede forstæder skal inddrages i fremstillingen. Denne bestemmelse er baggrunden for at værket indledes med Henrik Thranes 100 sider lange afsnit om Odense-egnens forhistorie. Forfatteren er godt klar over at »det er vildledende at tale om Odenses oldtid«, da byen netop er et historisk og ikke et forhistorisk fænomen; og en anden vanskelighed er, at det arkæologiske materiale for visse tidsafsnits vedkommende er spinkelt eller direkte mangelfuldt. Henrik Thrane har derfor valgt, som han skriver, at gribe uden for rammen for at give skildringen mere sul på kroppen. Det skal han bestemt ikke have utak for. Set med en ikke-arkæologs øjne er der kommet et spændende, sammenhængende og overbevisende afsnit ud af det, hvor forfatteren dygtigt udnytter og kombinerer den generelle udvikling og de lokale fund. Forfatteren kan imidlertid også dy sig – det gælder for eksempel da han til sidst når til Odense bys oprindelse. Han konstaterer at byen opstod hvor to hovedtrafikårer skar hinanden, men han tilføjer, at vi ikke ved hvor meget den ene af disse trafikårer betød i vikingetiden. Han omtaler de forskellige tolkninger som Nonnebakkens ringborg kan give anledning til, men konkluderer, at ligegyldigt hvilken tolkning man foretrækker at arbejde videre med, så »er og bliver Nonnebakken en anomali.«

Den samme forsigtighed præger ikke optakten til Tore Nybergs godt 200 sider store skildring af Odense mellem 988 og 1500. Han opstiller en teori om at ledingsbønderne har trukket deres skibe over land (i stedet for at sejle dem helt ned ad åen)

og kombinerer den med tanken om at byens Sct. Mikael-kirke (hvis alder ikke kendes) har været noget af et knudepunkt for den kristne mission på Fyn – og finder heri en begrundelse for byens opståen og placering. Argumentationen virker ret svævende, og også andre anmeldere har forholdt sig mildt sagt skeptisk til den. Der er flere steder hvor man føler, at fremstillingen ville have vundet ved at være mere stram og konkret. Når kong Knud skænker relikvier til netop kirken i Odense, så peger det ét sted på gamle forbindelser mellem Knud og Fyn, men to sider længere fremme skyldes det »muligvis« at kongen tænkte på hele rigets vel, »og Odense lå i midten af hans rige.« Om midten af 1200-tallet får man at vide, at det lykkedes for borgerne, Knudsmunkene og provsterne hver for sig at fungere videre »og oparbejde en bestemt livsholdning og en levemåde, der prægedes af en vis velstand.« Især denne livsholdning havde man gerne hørt mere om, og man går forgæves til noteapparatet hvis man vil finde et belæg for påstanden. Vor viden om perioden er måske nok så sparsom, hvad der synes at fremgå af en sætning på den samme side, der står nemlig her: år 1270 hed munkenes prior Valdemar, mere ved vi ikke om ham.

Mere alvorligt er det dog, at hele det store afsnit om Odenses middelalder er gevaldig skævt, det er næsten udelukkende gejstlighedens og de gejstlige institutioners historie, der bliver skildret. Bystyrets fremvækst og dets betydning behandles næsten kun i forbigarten, og det er typisk, at første gang forfatteren nævner borgmester og råd, er det kun fordi de optræder i forbindelse med et gejstligt mageskifte. Den patricieradel, som man mener er så karakteristisk for Odense (men som måske har paralleller i andre byer), glimrer næsten helt ved sit fravær. Det var ellers et tema som nok kunne have forført en grundig behandling.

Lad være at kildematerialet er sparsomt og vel også skævt, men der foreligger dog mere end det, der her er udnyttet. Der er for eksempel bevaret lavsartikler for skomagere, skræddere og smede, men dem leder man forgæves efter i kildefortegnelsen, der i øvrigt kun nævner trykte værker – er der mon faldet et afsnit ud? De resultater, der fremgår af Finn Grandt-Nielsen's to små, men udmærkede, afsnit om arkæologiske iagttagelser, kunne være udnyttet bedre, for slet ikke at tale om de bevarede bygninger. Også illustrationerne kunne være brugt som kilde, og her havde lidt mere omhu været på sin plads: to billeder er således anbragt på hovedet, og et tredje mangler helt billedtekst.

Første bind slutter med Mikael Venges fejende skildring af 1500-tallets begyndelse. Stoffet er taknemmeligt: fejder og reformation og dertil to spændende personer som dronning Christine og bisp Jens Andersen Beldenak. Venges afsnit bekræfter den gamle påstand, at tørre regnskaber er et vidunderligt kildemateriale, når blot den rette mand

får tag i det. Det er så sandelig sket her. Læseren flyver gennem de 100 sider, fanget af den levende stil, der kun undtagelsesvis tangerer det lebendige.

Med Hans Chr. Johansens bind når man til en tidsalder hvor kildematerialet er fyldigt – og for den sidste del af periodens vedkommende – også ganske alsidigt. Det har forfatteren fuldt ud benyttet sig af, med det resultat at bogens titel: Næring og bystyre slet ikke er dækkende, værket bringer umådelig meget andet. Det er helt afgørende for fremstillingen, at forfatteren har kunnet bygge på en database der indeholder et omfattende materiale om byens ejendomme og dens indbyggere. For husenes vedkommende er først og fremmest indkodet oplysninger fra brandtaksationerne 1761 ff. og skøde- og panteprotokollerne 1700 ff., og for indbyggerne drejer det sig blandt andet om kirkebøgerne 1741 ff., folketællingerne 1769 og 1787, skattelister 1743 ff., skifteprotokoller 1700 ff. og lavsprotokoller. Som man kan se er der færrest kilder fra første halvdel af 1700-tallet, og denne skævhed må man holde sig for øje under læsningen. Men for anden halvdel af århundredet har Hans Chr. Johansen kunnet følge de enkelte ejendomme og de enkelte husstande og har kunnet kombinere oplysninger om en mængde demografiske, sociale og økonomiske forhold. Netop kombinationen af forskelligartede oplysninger som omfatter alle indbyggere og alle husstande – en lokalhistorikers ønskedrøm – viser sig umådeligt givende. Fremstillingen får en ægte og naturlig autoritet, og bogen er let, ja ofte spændende at læse, fordi teksten hele tiden giver velvalgte og konkrete eksempler. Man får virkelig et dybt indblik i Odenseborgernes livsvilkår og livsomstændigheder, og de konkrete tal viser at en stor del af byens indbyggere har levet på et eksistensminimum. Tallene er meget langt fra at tynde teksten, hvad der ikke mindst skyldes at de fleste af dem er samlet i gode og overskuelige tabeller – en glimrende idé.

Bogen er et smukt eksempel på at virkelig all round og dybtgående lokalhistorie har en interesse og betydning der rækker langt ud over den konkrete lokalitet. Hans Chr. Johansen fremlægger mange gange resultater som fortjener at danne udgangspunkt for tilsvarende undersøgelser fra andre lokaliteter, og som må vække opmærksomhed blandt historikere der beskæftiger sig med 1700-tallet i almindelighed. Det gælder for eksempel spørgsmål som dødelighed og hygiejne. Spædbørnsdødeligheden synes overraskende nok at have ramt rig og fattig i flæng, og den synes at have været større inde i byen end ude på landet, hvad forfatteren tilskriver dårlig hygiejne i byen. Men når det drejer sig om kvinders død i barsels seng (noget der i øvrigt »kun« ramte 1 ud af hver 100), må forfatteren undrende konstatere, at her synes hygiejnen ikke at spille ind, for talforholdene var ens i by og på land. Det er også bemærkelsesværdigt, at blandt de nødstedte personer der fik

deres underhold på Gråbrødre hospital var dødeligheden på omtrent samme niveau som i befolkningen uden for hospitalets mure.

Adskillige andre spændende temaer kunne nævnes: den store tilvandring til og fravandring fra byen, den forbløffende export af Odense-handsker helt til Østrig og Italien, og den overraskende oplysning at det var omegnens fæstebønder der i 1750-erne tegnede sig som kreditorer ved en tredjedel af de tinglyste lån i byens huse. Det er en rig bog med et væld af spændende oplysninger. For andre byers lokalhistorikere bliver det et uomgængeligt værk, både til at hente inspiration og til at finde sammenligningsmateriale i.

Der er kun to punkter, hvor der er grund til egentlig kritik: kort og illustrationer. Der findes meget fortjenstfuldt nogle tematiske kort som viser udbredelsen af for eksempel husstandsstruktur, antal tjenestepiger m.m. De er stiliserede og udtegnet via edb på en sådan måde at signaturerne er angivet ved hjælp af bogstaver i stedet for skraveringer eller gråtoner. Herved går man glip af det der ellers er den største fordel ved et sådant kort: det hurtige og klare overblik. Ligesom ved de tidligere bind synes billedvalget at være mekanisk og ret tilfældigt. Side 56 er der et billede af stiftamtmand Bille-Brahe, hvad der er udmærket, for han er nævnt i teksten. Men hvorfor bruge plads på side 57 til et ungdomsportræt af ham (altså fra længe før han blev stiftamtmand), og så er det tilmed et portræt som man ikke er sikker på forestiller Bille-Brahe. På samme måde gengiver opslaget side 84/85 to præcis samtidige og næsten identiske signeter fra murerlavet, ligesom der siden er hele tre vildtbanesten. I alle tilfældene ville ét billede, men i større format, have været at foretrække. Det virker også lidt søgt at finde Christian VII's portræt ved vandforsyningen. Grunden er måske, at teksten beretter at kongen i 1789 havde erfaret den slette forfatning som Odenses vandvæsen befandt sig i. Christian VII's interesse i sagen turde være tvivlsom, og billedteksten fortæller da også at det fra 1784 var hans søn, der udøvede den reelle magt. Skulle man så ikke have bragt et billede af kronprinsen, hvis man endelig ville have en kongelig person på netop dette sted? Miseren bunder nok i, at de mange billeder kun bruges til at live teksten op, men ikke anvendes som kilder. Det afspejler sig også i, at der er mangelfulde oplysninger med hensyn til hvor billeder findes – bl.a. Landsarkivet, Møntergården, Lahns Børnecenter – og de to sidste institutioner er typisk nok slet ikke anført i kilde- og litteraturfortegnelsen, her opregnes kun de steder, hvor man har trykte kilder.

*Knud Prange*

*Birgit Løgstrup: Fra tvang til forsorg. Viborg amts forsorgshjem 1882–1982. Udg. af Viborg amts forsorgshjem, 1984. 126 s., ill., Kr. 73,00.*

For at markere 100-året for Viborg amts arbejdsanstalts oprettelse i 1882 anmodede den nuværende institution arkivar, dr.phil. Birgit Løgstrup om at udarbejde et jubilæumsskrift omkring arbejdsanstaltens og fra 1960 forsorgshjemets historiske udvikling.

Bogen er naturlig delt i to hovedafsnit, sådan som titlen »Fra tvang til forsorg« antyder. På de første 80 sider gives en fremstilling af Viborg amts arbejdsanstalt i perioden 1882–1933, hvor tvangen var det fremherskende moment, idet lemmerne, som anstaltens beboere dengang kaldtes, blev påtvunget et kortere eller længere ophold her. I det andet hovedafsnit: Forsorgshjemmet i dag, behandles den udvikling, som den tidligere tvangsarbejdsanstalt og dermed også den sociale forsorg, som anstalten var en del af, gennemgik fra 1933 og op til i dag. En ny straffelov fra 1930 og K. K. Steinckes socialreform fra 1933 medførte, at tvangsarbejdsanstaltens virke som straffeanstalt ophævedes og ændredes til såkaldte forsorgsanstalter, hvor beboernes ophold mere og mere skete ad frivillighedens vej og som et tilbud og et led i den almindelige offentlige forsorg. Overtilsynet med anstalterne flyttedes da også samtidig fra Justitsministeriet til Socialministeriet.

Bogen, der ved hjælp af et omfattende margenindeks er let og hurtig at orientere sig i, indledes med en præsentation af Viborg amts arbejdsanstalts første beboer, den 36-årige Inger Marie Christensen, og ved at følge i hendes fodspor oplever man den i 1882 nyopførte arbejdsanstalt på en særdeles nærværende og vedkommende måde. Forfatteren fortsætter med at give en veldokumenteret analyserende, beskrivende og statistisk fremstilling af anstaltens beboere på forskellige tidspunkter, om årsagen til deres anbringelse, hvor længe de skulle være der, om deres dagligdag med de ret så beskedne måltider, som de ensartede og slidsomme dages højdepunkter.

Arbejdet var naturligvis en altafgørende faktor for en tvangsarbejdsanstalt, hvor opdragelse og genoptræning af beboernes arbejdsevne var anstaltens væsentligste funktion. Også i dag er forsorgshjemets værksteds- og terapiafdeling de mest betydningsfulde led i oplæringen og resocialiseringen af beboerne. Birgit Løgstrups undersøgelse omfatter heldigvis ikke kun klienterne, men i høj grad også de ansattes forhold og deres arbejdsopgaver samt den til enhver tid siddende bestyrelse og efter 1970 Viborg amts sociale udvalg.

Birgit Løgstrup har med dette lille lokalhistoriske mesterværk formået at give en vedkommende og faglig solidt dokumenteret indføring i dele af de



sidste 100 års sociale forsoegshistorie, som ellers er et noget forsoemt omraade. Og med et righoldigt og spaendende illustrationsmateriale samt et klart og flydende sprog er det en bog, der henvender sig til en meget bred laeserskare.

*Bente Dahl Hansen*

*Peter Bondesen: Vejnavne i Randers Kommune. Randers Amts Historiske Samfund. 1985. 102 s., ill., Kr. 80,00*

Ved kommunalreformen i 1970 mangedoblede de fleste gamle koebstadskommuner deres areal, og mange gamle sogne kom under den naerliggende koebstad, som de nok i mange tilfaelde var blevet en organisk del af, men som de samtidig ikke sjældent foelte et modsætningsforhold til. Herved fik den historiske interesse ny naering, og som en frugt heraf kan man meget vel se Peter Bondesens bog. En veldisponeret sag pa 100 sider i ulasteligt udstyr og med klare, vedkommende illustrationer, som understoetter teksten.

Denne falder i to dele. Dels en raeke kortere tematiske afsnit om gadenavnenes historie, dels et »Leksikon over vejnavne i Randers kommune«. De tematiske afsnit og hele bogen indledes med en indledning, som fortjensfuldt opregner og kort karakteriserer nyere monografier over enkelte omraaders gadenavne. Jeg savner her egentlig kun Ejner G. Pedersens Gade op og gade ned. Om gadenavnene i Holstebro. 1982.

Den historiske gennemgang afsluører, at Randers ikke skiller sig ud fra landets øvrige gamle koebstæder. Overleveringen er yderst sparsom fra middelalderen og aarhundrederne derefter. Foerst fra og med Resens kort (ca. 1670) er der rimelig kontinuitet fremover. Navnenes stabilitet har det pa samme maade. En lille kerne holder sig uændret, andre dukker op og forsvinder hurtigt igen. Pa-virkningen fra Koebenhavn er tydelig. Tidligst med enkeltnavne som Snaregade, der kendes siden 1767, og frem til 1930-erne hvor byens bibliotekar, Berthelsen, fik overdraget forskellige navngivningsopgaver og ligefrem tog kontakt med det stor-koebenhavnske gadenavneudvalg.

Der er mange gode iagttagelser nedlagt i de stramt komponerede tematiske afsnit om navnetemaer (gruppenavne), laan og pa-virkninger, bevaegelser i navnestoffet og love og bestemmelser om gadenavngivning. Kun en enkelt fejl er det lykkedes den pedantiske anmelder at finde. Mejlgade (p. 22) kan ikke betegnes som en afledning men er en sproglig udviklingsform og ikke, som det anfoeres, af Mykelgade men af hvad der i moderne dansk ville hedde Medelgade (dvs. Middel- eller Mellemgade).

Saerlig vigtig og noget af en nyskabelse er gennemgangen af navneskiltingen (p. 30-35). For

gadenavne som navnetype kan den offentlige skilting vanskeligt overvurderes som kilde til ortografisk fasthed og konsekvens og til selve navnenes stabilitet.

Godt halvdelen af bogen er optaget af det naevnte leksikon. En strengt alfabetisk ordnet gennemgang af de enkelte navne med oplysning om kommunalt tilhoersforhold foer 1970, hvis navnet er sa gammelt, med vedtagelsesdato eller -aar eller aarstal inden for hvilke(t) navnet er kendt og endelig med en begrundet forklaring af navnets (forleddets) betydning. For de mange gruppenavne er i leksikonafdelingen givet en kort indholdskarakteristik (blomsternavne, haendvaerkernavne m.v.), og en noegle Eksisterende og forsvundne navnegrupper (p. 39-42 med tilhoerende kort p. 18-19 [!]) forklarer disse grupper naermere. En bolle foran et navn markerer meget praktisk, at dette ikke laengere er i brug, og evt. nyt navn er noteret, ligesom man ved eksisterende navne faar oplysning om evt. tidligere navn(e).

Leksikonoplysningerne grunder sig sa vidt goerligt pa primære administrative kilder. Et slidsomt men sundt princip, som goer det overflødig at beskæftige sig med de mere eller mindre officielle bykort, som langt op i dette aarhundrede er behæftet med mange navnemæssige fejl.

Peter Bondesens bog er naturligvis ikke noget pionerarbejde i egentligste forstand. Det viser allerede den nyttige litteraturliste p. 36, men den er et tidligt og solidt eksempel pa, hvordan den lokalhistoriske interesse kan gives kvalitet inden for et begrænset interesseomraade. Den fortjener mange efterligninger landet over.

*Bent Jørgensen*

*Jørgen Broch: Ildhu og vovemod. Esbjerg Kunstforening 1910-1985. Med bidrag af Per Højholt, Niels Tobiesen, Svend Winther og Ulf Gudmundsen. Esbjerg Kunstforening 1985. 173 s. ill. Kr. 100,-*

Esbjerg Kunstpavillon dannedes som de fleste af provinsens kunstmuseer for at rumme den lokale kunstforenings samling. Kunstpavillonen byggedes foerst i 1962, men værkerne havde da laenge kunnet beskues i biblioteket, og foreningen bag det hele blev stiftet allerede 1910 - vel nok tidligt byens alder taget i betragtning. De 75 aar i 1985 blev bl.a. markeret med udgivelsen af et smukt jubilæumsskrift, der for størstepartens vedkommende er skrevet af den tidligere kunstneriske leder af samlingen, Jørgen Broch, hvis far foer ham havde kunstforeningen og samlingen som øjsten.

Som det allerede antydes med bogens næsten højstemte titel, sidder man med et stykke stærkt engageret foreningshistorie. Målet har iflg. forfatterens forord været at få fastholdt udviklingen, mens den huskes af mange, og der bygges meget naturligt på det selvoplevede og det fortalte, men desuden på foreningens arkiv og andet lokalt skriftligt materiale i Byhistorisk Arkiv og andre steder. Det skal straks nævnes, at bogen er fuld af gode fotografier både af kunsten, steder og personer.

Man følger foreningen i med- og modgang. Fra starten som modtager af Charlottenborgs vandreudstillinger, over kampen for opbygning af egen samling og anerkendelse af samme, for lokaler og penge, og endelig kan man følge dynamikken og professionaliseringen frem til 1985 (Kunstpavillonen ledes nu af en faguddannet museumsinspektør). Visse steder bliver skildringen lidt tung med byggesager og økonomi, og så er det forfriskende med de korte erindringsbilleder i mere litterær stil, som stikkes imellem. De vedrører blot næsten udelukkende de store mænd i foreningen, dem med ildhuen og vovemodet. Havde det mon ikke været muligt at få bedre fat om forholdet til omverdenen, herunder medlemskredsen, som næsten glemmes til fordel for foreningens dannede inderkreds?

Det noksom omtalte mod hos de ledende viste sig gennem det, der indkøbtes af helt moderne, og for mange sikkert noget »uforståelig«, kunst. Fra første færd har man i Esbjerg turdet satse på samtidskunsten, og med en usædvanlig konsekvens har man fået opbygget en karakteristisk samling af nyere og ny dansk kunst. Viljen til det urtraditionelle kom også frem, da man fastholdt, at den nye bygning til samlingen ikke skulle være et museum – det lød for støvet – men »blot« en pavillon.

Bogen rundes af med et meget nyttigt og velskrevet afsnit om samlingen som den fremtræder i dag. Er det især kunsten og i mindre grad foreningshistorien man går efter, må det anbefales at læse bogen bagfra. Gør man det, bør man også lige kaste et blik på listen over de utallige og spændende udstillinger, som Kunstpavillonen har huset gennem de sidste mere end tyve år.

Kombinationen af lokalhistorien og orientering om god kunst er fornyende, og bogen kan sikkert åbne øjne for både det ene og det andet. Om man synes om den noget persondyrkende stil er en smagssag, men uomtvisteligt er det i hvert fald, at de herrer advokater, læger og håndværksmestre m.fl. tog nogle gode initiativer, som stadig udvikles. Denne bog er et fulgyldigt udtryk for det.

*Margit Mogensen.*

*Sigurd Schoubye: Sønderjysk Sølv.* Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 56, Åbenrå 1982 s. Kr. 250.

Ligesom Sigurd Schoubye med disputatsen i 1961 præsenterede landets første og i sin art helt enestående afhandling om guldsmedehåndværket gennem tiderne i en dansk provinsby (Tønder), har han nu med udgivelsen af værket »Sønderjysk Sølv« stadfæstet sin og områdets suveræne førerstilling indenfor dansk sølvforskning. Sidstnævnte bog er således den første og hidtil eneste samlede beskrivelse af guldsmedehåndværket og dets udøvere i en dansk landsdel gennem mere end tre århundreder. Umiddelbart betragtet kan emnet vel næsten forekomme for omfattende, ikke mindst når det indledningsvis fastslås, at bogens konklusioner hviler på et antal af mere end 3000 registrerede genstande. En menneskealders virke som museumsmand i det sønderjyske gør imidlertid, at forfatteren kender sit stof ud og ind og med sikkert øje forstår at vurdere det overleverede materiale, hvad enten det så gælder guldsmedens frembringelser eller de arkivalske oplysninger.

For den sølvinteresserede på ethvert niveau rummer bogen næsten alt hvad man overhovedet kan ønske sig. Imidlertid sættes den sønderjyske guldsmedetradition i relation til det øvrige Nord-europas, idet der naturligvis nok især drages sammenligninger til dansk og tysk kulturområde. Herefter redegøres der detaljeret for sønderjysk sølvstemplingspraksis. Dernæst følger værkets rygrad, en topografisk og herunder kronologisk ordnet række af korte mesterbiografier, ialt omfattende godt 340 guldsmede, der til forskellig tid har virket i landsdelen. Disse biografier suppleres yderligere med tegninger af ikke mindre end 572 identificerede mester- og bymærker samt knappe, men dog alligevel ganske fyldestgørende oplysninger om evt. bevarede arbejder. Hertil føjer sig endelig et alfabetisk ordnet register over samtlige sølvstempler, det uundværlige redskab for enhver, som måtte ønske at bestemme sølvarbejder fra det sønderjyske område.

Væsentlige dele af ovennævnte, først og fremmest mesterbiografierne med tilhørende stempelregister, er ganske vist en næsten nøjagtig gentagelse af hvad samme forfatter kort forinden har publiceret i nyudgaven af Chr. A. Bøjes »Danske Sølvmærker« (bd. 3), men dertil kommer, at Sigurd Schoubye i herværende sammenhæng foruden omfattende noter og jævnføringsregistre til mestermærkerne yderligere har udbygget den nye bog med et par vægtige afsnit. Værdifuld er således først og fremmest en detaljeret gennemgang af de sønderjyske guldsmedes formforråd, hvor forfatteren med konstant hensyntagen til de skriftlige kilder sætter de enkelte genstandstyper på plads i kulturhistorisk sammenhæng. Denne afdeling af bogen er imidlertid stærkt koncentreret, og Schou-

bye bevæger sig så hjemmevant gennem materialet, at den læser der ønsker at følge forfatteren her gør klogt i at have den øvrige danske sølvliteratur ved hånden for at få fuldt udbytte af de mange ud-sagn og henvisninger. Til slut afrundes værket med en 120 siders stor planchedel, der rummer fotografiske gengivelser af omkr. 325 enkeltgenstande. Dette billedafsnit illustrerer på bedste vis det over-leverede materiales mangfoldighed samt ikke mindst de sønderjyske sølvarbejders iøjnefaldende særpræg. Endelig bør det vel for en ordens skyld anføres, at der til disse illustrationer hører hele fire registre, der på kryds og tværs yder supplerende oplysninger om de afbildede genstande.

For at vende tilbage til bogens tekstmæssige indhold, kan der være god grund til at pege på nogle interessante enkeltheder. Her tænkes bl.a. på den betydelige gruppe af guldsmede, der har haft deres virke udenfor de fire sønderjyske købstæder. Fæno-menet er allerede blevet indgående belyst i disputatsen, men med det seneste arbejde bringer Schoubye tallet op på ikke mindre end 73 sådanne guldsmede, som har udøvet deres håndværk i 17 af landsdelens flækker og landsbyer. I forbifarten kan det iøvrigt noteres, at disse »landsbyguldsmede« ikke længere er en ubetinget sønderjysk foreteelse, men at tilsvarende nu i mindre målestok er påvist såvel i Jylland nord for Kongeåen som på Fyn.

Hovedvandsæg er populære antikviteter, og der er i tidens løb skrevet adskilligt om disse pyntelige små lugtedåser. Helt ny og ganske tankevækkende er imidlertid Schoubyes hypotese, at netop denne genstandstypes specielt lange levetid i det sønder-jyske område muligvis kan betragtes som »en dansk national demonstration«.

I tidligere publikationer har Sigurd Schoubye med en vis hårdnakkethed valgt at betragte 1700-tallets sakseformede sukkertænger som »glødesakse«, der tænkes anvendt af rygere til at føre gløder fra fyrfad til pibehovede. Med sit nyeste arbejde synes forfatteren imidlertid at have modificeret sin konsekvente holdning, idet der om disse sakseformede sukkertænger kort bemærkes, at de »ses også betegnede som glødesakse«. En med-virkende årsag til denne holdningsændring kan være, at der tilsyneladende ikke hidtil har kunnet påvises sådanne glødesakse af sølv i samtidigt arkival-skalt materiale.

Skønt man over en bred front enten bifalder for-fatterens synspunkter eller evt. bøjer sig for hans ekspertise, må der dog indføres en mindre, men ikke ganske uvæsentlig korrektion. Under afsnittet om de specielle sønderjyske lødighedsmærker fast-slår Schoubye således kategorisk, at tilstedeværelsen af et sådant på et stykke sølv vil være »en indi-skutabel dokumentation for genstandens sønder-jyske herkomst«. Mod dette skal imidlertid blot her anføres, at der kendes mindst tre Varde-guld-smede, som lejlighedsvis stempler deres arbejder med ganske tilsvarende lødighedstal, – og køb-staden Varde, beliggende omkr. 30 km nord for

Kongeåen, er der vel ingen som i fuld alvor vover at anse for sønderjysk?

»Sønderjysk Sølv« er en gedigen sag trykt på glittet papir, heftet og i kvartformat. De afsnit, der er fælles med 3. bindet af Bøjes »Danske Sølv-mærker«, er direkte overført herfra, idet man dog for at tilpasse formaterne har set sig nødsaget til at opfotografere den oprindelige sats ca. 25%. Des-værre bringes de tegnede sølvstempler herved ud af proportion set i forhold til den øvrige danske sølvliteratur, og dette er så meget desto mere ær-gerligt, da stregtegningerne kun dårligt har tålt en så kraftig forstørrelse.

Alt taget i betragtning står vi imidlertid her med en smuk og yderst anvendelig bog, som i lige grad er emnet og forfatteren værdig. Den store og vel-il-lustrerede publikation giver god anledning til at glæde sig over Sønderjyllands rige og særprægede sølvtradition, og der er samtidig al mulig grund til at lykønske landsdelen med dette storværk.

Ole Faber

*Poul Svensson (red.): Løjttaflen, et sønderjysk al-terskab.* Forlaget De unges Kunstkræds. 1983. 173 s. ill. med 30 farveplancher. Kr. 300.

Denne publikation af den pragtstrålende altertavle i Løjt er en fornøjelse at læse og bærer præg af en gennemtænkt og gennemført redaktion: i 3 korte artikler sættes tavlen på plads i sognet (H. V. Gre-gersen: Løjt sogn i 14- og 1500 årene), derpå i selve kirken (Otto Norn: Løjttaflen i rum og lys) og så i tid (Elisabeth Kofod-Hansen: Altertavlens historie indtil reformationen). Derefter gælder det tavlen selv og dens fremstillinger (Ulla Haastrup: Altertavlen i Løjt), dens helgener (Merete Geert Andersen: Løjttaflens hellige mænd og kvinder) og endelig i forhold til kalkmalerierne (Søren Kas-persen: Kirken som en have).

Forfatterne kan ikke undlade at spørge sig selv om, hvordan et sådant pragtstykke er kommet til et trods alt ikke særligt dominerende sogn, og hvem der har bestilt og betalt det. Gregersen mener, at der var sket en befolkningstilvækst i sognet, og at bønderne selv havde anskaffet tavlen. Norn understreger tavlens liturgiske indhold og peger på Slesvigs sidste katolske biskop Godske Ahlefeldt som initiativtageren, hvilken antagelse Søren Kas-persen bakker op, ja han opfatter og sandsyn-liggør kirkens hele udsmykning som et led i senka-tolicismens kirkereformatoriske bestræbelser. Men fra den adelige bisp kommer vi atter ned til sogne-bønderne i Løjt med det spørgsmål, der stilles af flere af forfatterne: Hvor megen fornøjelse har Løj-tingerne egentlig haft af det alterskab, som stod i den fjerneste ende af kirken?

### *Anmeldelser*

Vi i dag får fuldt udbytte af tavlen, takket være Allan Carlsens fine farvebilleder og andre sort/hvide; i det hele taget er bogen en fornem sag med øjenvenlig typografi, på krideret papir, i smuk og brugsvenlig indbinding. Vi er endda bedre stillet end datidens sognebørn, for redaktøren har også lukket alterskabets døre for os, så vi på én gang kan nyde det, både før og efter påske.

Der er resumé på tysk og engelsk, en dækkende ordforklaring af fremmedord og fagudtryk, samt fyldige noter og litteraturhenviisninger.

Man kan kun lykønske De unges Kunstkreds med, at de på så vellykket måde har fortsat linien fra den forrige publikation om Frølevskrinet.

*Niels M. Saxtorph*

# Årsmødet i Herning 1985

Årsmødet blev holdt på Østergaards Hotel i Herning i dagene 30. august–1. september. Der var 100 tilmeldte deltagere.

Årsmødetemaet var: Ungdommens historie. Under mødet var der lejlighed til at høre seks foredrag om dele af dette store emne. Resumeer af foredragene sendes sammen med årsmødereferatet til alle sammenslutningens medlemmer.

Deltagerne samledes i Herning sidst på eftermiddagen den 30. august, og efter middagen holdt arkivar Margit Mogensen, Rigsarkivet, et lysbilledforedrag: Unge som kunstnere så dem. Aftenen sluttede med, at Fællesforeningen var vært ved natmaden.

Lørdag den 31. august indledtes med årsmøde i Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger<sup>1</sup>. Formiddagen sluttede med foredrag om: Unge i politik ved arkivar Hans Sode-Madsen, Rigsarkivet. Kl. 13.30 fandt Dansk historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde sted.

## Dansk historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde i Herning den 31. august 1985

### 1. Valg af dirigent

Efter forslag fra formanden Vagn Dybdahl blev landsarkivar Chr. R. Jansen, Viborg, valgt til dirigent. Derefter fik Vagn Dybdahl ordet for at udtale mindeord over afdøde professor Kr. Hald og SLF's tidligere formand O. Warthoe-Hansen. Derefter aflagde Vagn Dybdahl formandsberetningen.

### 2. Formandens beretning 1984–85

Hjertelig velkommen til dette 76. årsmøde i Dansk historisk Fællesforening. – Efter jubilæums-mødet i København sidste år mødes vi nu igen i Jylland, i Herning. Ligesom sidste år er deltagerkredsen alsidigt sammensat fagligt og geografisk, men som det fremgår af deltagerlisten, er vi væsentlig færre i år. Hvorfor? Er virkningen af, at de kulturhistoriske museer og de lokalhistoriske arkiver ikke længere holder deres generalforsamlinger i forbindelse med årsmødet, begyndt at slå igennem? Eller er markedet ved at være overfyldt med

lignende arrangementer og kurser? Det er det afgjorte indtryk i foreningen, at medlemmerne på grund af den stadig strammere økonomi alle steder får stadig sværere ved at få tilskud til at få deres udgifter dækket til deltagelse i historisk-faglige møder, uanset at det er meget vigtigt for alle at træffe kolleger og modtage den faglige inspiration, der opleves på sådanne møder. Forhåbentlig vil deltagerne i dette årsmøde rejse hjem med mange ideer, når vi har beskæftiget os med forskningsområdet: ungdommens historie.

At vi vælger et sådant gennemgående tema, er en del af den tankegang, vi begyndte på i Randers i 1983. Et emne tages op: vi viser dets betydning for historien og de faglige problemer i det. Dernæst viser vi, hvad der kan gøres for at styrke betingelserne for studiet af det pågældende emne: hvordan vi skal styrke indsamlingen og bevaringen af arkivalier og museumsgenstande. Hele denne problematik om vort arbejde vil jeg vende tilbage til ved beretningens slutning.

Vi modtager gerne fra forsamlingen kommentarer om årsmødeformen og forslag til årsmødeemner og årsmødesteder. Hvis vi regner med, at deltagerantallet stabiliserer sig på det niveau, det har i år, vil vi igen kunne begynde at samles på kursus-ejendomme, og det må siges at være den ideelle form for et møde af denne type.

Sammen med udsendelsen af årsmødeprogrammet modtog medlemmerne et eksemplar af referatet fra sidste årsmøde med fyldige resumeer af årsmødeforedragene. Det lille hefte med referatet kan rekvireres af medlemmerne, så længe oplag haves. Denne idé er blevet godt modtaget af medlemmerne, og vi vil udbygge den i fremtiden. Frem for alt bør referatet udsendes relativt kort efter årsmødet. Det kan være et nyttigt bindeled mellem forening og medlemmer, da Fællesforeningens arrangementer ikke omtales i sektionernes medlemsblade STOF og Lokalhistorisk Journal. Ganske vist trykkes referatet i Fortid og Nutid, men langt fra alle medlemmer abonnerer på dette tidsskrift, selv om det er en stor fejl! Vi vil diskutere med SLF, hvordan mulighederne er for, at referatet kan udsendes til alle bestyrelsesmedlemmer i foreningerne.

Nu vil jeg gå over til at meddele nogle tørre facts fra Fællesforeningens virksomhed i det forløbne år.

I dag har vi 678 medlemmer. Siden sidste års-

1. Referat af SLF's årsmøde er bragt i Lokalhistorisk Journal, 1985 nr. 4, s. 3ff.

møde er der kommet 4 nye museer, 12 arkiver og 3 foreninger til. Endelig har DHF fået ét nyt direkte medlem, nemlig Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie. Jeg byder alle de nye medlemmer velkommen i arbejdet.

Efter sidste årsmøde konstituerede styrelsen sig på samme måde som det foregående år, nemlig med Knud Prange som næstformand, Dorrit Andersen som sekretær og Claus Bjørn som redaktør af Fortid og Nutid. Formand og kasserer vælges som bekendt direkte af repræsentantskabsmødet.

Virksomheden i år har koncentreret sig om arbejdet med foreningens publikationer. Men først vil jeg omtale en sag, der blev indgående diskuteret på sidste årsmøde, nemlig tilskuddene til de amtshistoriske samfund. Disse tilskud blev indtil sidste år uddelt direkte af kulturministeriet efter indstilling fra DHF. Nu søger DHF efter ministeriets ønske samlet tipsmidlerne om tilskud til foreningerne. Sidste år var der 150.000 til uddeling, og i år et tilsvarende beløb. Sidste år blev tilskuddene fordelt efter indstilling til styrelsen fra et mindre udvalg. Heri deltog DHF's kasserer Chr. Petersen, SLF's formand Finn Lauridsen samt to repræsentanter for foreningerne, nemlig Verner Bruhn, Historisk Samfund for Ribe Amt, og Poul Andersen, Historisk Samfund for Sønderjylland. Udvalget fulgte den samme fordelingsnøgle som det foregående år. Som tidligere kunne man konstatere, at Kulturministeriets regnskabsskema ikke var udformet sådan, at man fik ensartede oplysninger fra foreningerne. Kassereren har derfor i år udarbejdet et nyt skema, der skulle give de nødvendige oplysninger om kontingent, medlemmer og udgifter i forbindelse med årbog. Ansøgningerne er indkaldt til 1. juli, og hvis den forening (Østjysk Hjemstavnsforening), der stadig mangler at indsende ansøgning, snart gør det – hvis den da har brug for tilskud – vil fordelingen kunne foretages ret hurtigt.

En anden sag, der er af interesse for alle DHF's medlemmer, og ikke blot foreningerne, er, at den gamle kontrovers med Geodætisk Institut om afgifter for reproduktionstilladelser nu er løst takket være Finn Lauridsen og SLF's diplomatiske evner. DHF vil ikke tage æren for dette resultat, men da det vedrører alle medlemmer, bør det også nævnes i dette forum. Aftalen vil blive udsendt i sin fulde ordlyd sammen med årsmødereferatet, så også DHF's direkte medlemmer, der ikke har et særskilt medlemskrift, kan blive bekendt med den.

Om DHF's egen virksomhed vil jeg sige, at det har været et godt år for vore egne udgivelser. På sidste årsmøde kunne vi præsentere de allerførste eksemplarer af foreningens populære, historiske tidsskrift, Siden Saxo. Anmeldelserne blev meget fine, og der er nu udsendt fire numre. Det femte er på trapperne i disse dage. Abonnementstallet nærmer sig nu de 4000, så der er god grund til at påskønne den indsats, der er gjort af redaktionen Bent Blüdnikow, Steen Ousager, Hans Munk Pe-

dersen og Poul Sverrild. Hele redaktionen er til stede under årsmødet, så der vil være rig lejlighed til at give dem kommentarer og gode råd om tidsskriftet. Mange foreninger har hjulpet os med at udsende hvervebrochuren for Siden Saxo, og vi er meget taknemlig for denne håndsækning fra vore medlemmer. Flere brochurer kan leveres, så længe oplaget rækker.

Vort andet tidsskrift, det klassiske lokal- og kulturhistoriske Fortid og Nutid, er også i god gænge. Overgangen fra to til fire årlige udsendelser i 1983 har gjort sit til, at Fortid og Nutid nok er landets mest aktuelle historiske tidsskrift, hvad den videnskabelige debat angår, og det er vigtigt for at fastholde det stabile abonnenttal. Redaktøren Claus Bjørn, der har ydet en velkendt, betydningsfuld indsats for Fortid og Nutid siden 1974, forbereder sig imidlertid på at træde tilbage. Fra 1986 overtages redaktørhvervet af et andet styrelsesmedlem, arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen, Esbjerg. Han har allerede i flere år været redaktionssekretær for Fortid og Nutid, så fremtiden ligger i de bedste hænder. Jeg vil gerne både på styrelsens og medlemmernes vegne benytte lejligheden til at udtale en særlig tak til Claus Bjørn for hans indsats for Fortid og Nutid. Samtidig kan vi glæde os over, at Claus Bjørn er villig til at fortsætte som medlem af styrelsen og som rådgiver for den nye redaktør.

Efter mange forsinkelser havde vi den særlige glæde at kunne udgive et historisk pragtværk i juni. Det er Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660, redigeret af Karl-Erik Frandsen. Alle medlemmer vil have modtaget subscriptionsindbydelsen på værket, og salget er gået så godt, at værket sikkert vil være udsolgt ved årets udgang. Der er allerede solgt 620 eksemplarer. Det er et værk, der vil være uundværligt for alle, der beskæftiger sig med lokaladministration i Danmark, historisk og aktuelt. Værkets righoldige kortmateriale i stort format giver på en overskuelig og pædagogisk måde et overblik over de forskellige administrative grænsers forløb igennem den nyere tids historie, og anmeldelserne har da også været usædvanlig positive. Vi er meget stolte af at kunne udgive et sådant værk, som vil blive stående som et klassisk opslagsværk i mange år fremover.

Nær foran sin udgivelse er også et andet klassisk værk, nemlig fortsættelsen af Dansk historisk Bibliografi. Efter at der blev gennemført et redaktørskift for nogle år siden, er det lykkedes at få næste bind, omfattende årene 1974–76 færdig. Det foreligger nu i førstekorrektur, så udgivelsen af værket er inden for rækkevidde.

En anden opslagsbog har også været forsinket – dog ikke så meget – nemlig den nye historiske vejviser, der forhåbentlig kan foreligge ved årets slutning. I modsætning til sin forgænger, den lokalhistoriske vejviser fra 1978, omfatter den nye vejviser også historiske institutioner og foreninger, der *ikke* er medlemmer af fællesforeningen. I alt vil

der være ca. 1000 adresser i bogen. Det har taget sin tid og mange rykkere at få så mange oplysninger frem, derfor forsinkelsen. Som noget nyt vil denne vejviser bl.a. indeholde oplysninger om eventuelle specialsamlinger og om regelmæssige udgivelser. Manuskriptet er nu afsluttet og vil gå til opsætning i nærmeste fremtid.

Som omtalt sidste år har DHF også planer om udgivelse af en ny inspirationsbog vedrørende lokalhistorie i undervisningen. Dorrit Andersen og Søren Ehlers har haft møder med repræsentanter for Dansk Historielærereforening og Foreningen af gymnasie- og HF-lærere i Historie om sagen. Foreløbig har adjunkt Knud Holch Andersen sammenfattet resultaterne i en synopsis til en sådan ny inspirationsbog om emnet, men flere drøftelser heraf og af eventuelle forfatteremner vil være nødvendige. Der er udgivet så meget godt om lokalhistorie i undervisningen bl.a. af DHF selv, at vi bør kunne komme frem med noget virkeligt nyt for at kunne sælge bogen.

Til slut vil jeg omtale to glædelige ting vedrørende DHF's gamle udgivelsesprojekter. I snart en menneskealder har vi forsøgt at skabe en afløser for foreningens store, gamle succes, Johan Hvidtfeldts Haandbog for danske Lokalhistorikere. År efter år har man ved årsmødet hørt formanden sige, at det store arbejde med en ny udgave af leksikondelen – med arbejdstitlen Dansk kulturhistorisk Opslagsværk – ville være afsluttet »næste år«. Sidste år blev det dog mere end antydnet, at et redaktørskifte måtte være forestående for at give håb om værkets afslutning. Lykkeligvis kunne styrelsen finde en kvalificeret ny redaktør, der kunne skabe optimisme om værkets fremtid og afslutning. I slutningen af 1984 overtog arkivar Poul Olsen, Rigsarkivet, denne store og i begyndelsen utaknemmelige opgave, og manuskripterne er nu stort set i hus.

Den anden glædelige ting, jeg kan fortælle om, er, at det store indledningsafsnit til Håndbog for danske Lokalhistorikere nu har fundet sin afløser. Vi er lykkelige for at kunne præsentere Verner Bruhn, Knud Prange og Eric Mourières bog »Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog.« Vi har lige fået de første eksemplarer og i næste uge leveres hele oplaget, så vi kan gå i gang med salget. Hvervebrochuren er lige blevet udsendt til medlemmerne, og flere kan leveres efter ønske. Vi forventer, at dette nye bind i håndbogsserien, vil få stor udbredelse, også i studiekredse. Ideen og planen til bogen har været Verner Bruhns, og han påtog sig også den endelige redaktion. Der er derfor særlig grund til at ønske Verner Bruhn tillykke med udgivelsen, der så at sige er slutstenen på hans mangeårige og meget påskønnede arbejde som SLF's lokalhistoriske konsulent.

Jeg vil slutte den lange redegørelse for publikationer med at opfordre medlemmerne til at komme med forslag til nye bøger. Ofte kan der gå mange år fra ideen til realiseringen af den, men

DHF's efterhånden lange publikationsrække viser, at det kan nytte at komme med ideerne og ønskerne. – Også forslag til igangsættelse af forskelligt udvalgsarbejde er velkomne, hvis nogle har opgaver, der bør løses i DHF's regie.

Sidst, men ikke mindst, vil jeg takke alle i styrelsen for arbejdet i det forløbne år. En særlig tak skal dog rettes til ministeriet for kulturelle anliggender og Statens humanistiske Forskningsråd, hvis tilskud er ydet så beredvilligt, og som er så uundværlige for foreningens historiske arbejde.

Vi er nu kommet dertil, at jeg vender tilbage til udgangspunktet. Jeg gjorde det gerne med nogle lette og muntre ord, men det indbyder emnet ikke til. Det bliver nødvendigt, at der sker en oprustning af det lokalhistoriske arbejde. Flere må med som aktive dyrkere af vort område. Vi må se i øjnene, at den samlede aktivitet næppe er steget siden før 2. verdenskrig, når vi sammenligner med væksten i folketal og uddannelse.

En egentlig prædiken om historiens betydning er jeg ikke indstillet på nu – måske skulle den dog komme en gang imellem. Men hvis vi nu går ud fra, at vi, der er samlet her, ikke behøver en sådan prædiken, så står tilbage: hvad kan vi gøre for at fremme lokalhistorien, dyrke den bedre, få flere med både som aktive og som passive?

Der er uden tvivl en fare, hvis vi fortsætter med at sprede os. Og der er en fare ved den voksende professionalisering. Jeg har ingen løsninger i dag, men vi må tænke over spørgsmål som f.eks.: har vi brug for flere lokalhistoriske foreninger? Det er givet, at vi ikke kan regne med, at der i et hvilket som helst lille område til enhver tid findes nogle aktive historikere. Det siger jeg, på samme tid som jeg erkender, at mange af de gamle amtshistoriske samfund spænder over geografisk alt for store områder og derfor har mistet lokaltilknytningen.

Noget lignende gælder de lokalhistoriske arkiver. Her tror jeg, at man også for lidt tænker over, hvad der er den mest givtige, den mest gunstige størrelse. Vi kan få så mange arkiver, at de ikke får slagkraft nok og ikke i det lange løb kan regne med at kunne sikre sig engagerede og dygtige ledere. Over det hele har vi også problemet, som vi møder i provinsmuseerne. Her virker det, som om den stigende professionalisme medfører, at museerne mere og mere enten bliver specialsamlinger eller også miniaturenationalmuseer uden egenstilknytning.

Det jeg her antyder byder ikke på løsninger. Det er problemer, der mere og mere vil presse sig på. Det går måske nok i vor tid, hvis vor tid ikke bliver for lang, men allerede nu er det ved at blive galt, og pludselig vil vi stå og sige: hvor blev lokalhistorien af?

I tilslutning til formandens beretning påpegede P. Chr. Nielsen, Skovhistorisk Selskab, det problem, det var, at den tidligere subskription på Dansk kulturhistorisk Opslagsværk nu var helt forældet,

ligesom flere af de afleverede artikler måtte være det. Vagn Dybdahl svarede, at abonnentkartoteket ville blive revideret, og at forfatterne måtte forhandle med Poul Olsen om indholdet af artiklerne.

Derefter godkendes formandsberetningen.

Herefter fik Knud Prange ordet for at aflægge beretning om Lokalhistorisk Afdelings arbejde.

DHF's formand har netop kunnet fortælle om udsendelsen af den nye Vejledning i Lokalhistorie. Til denne bog har instituttet bidraget med et afsnit om arbejdet med de lokalhistoriske kilder og den lokalhistoriske litteratur. Det er morsomt at være med i et sådant samarbejde, og jeg både håber og tror at det vil være en nyttig bog.

I det sidste år har vi på egen hånd udsendt det femte nummer i serien Småtryk. Da instituttet nærmer sig sin 15-års fødselsdag, bliver det altså til 1 Småtryk pr. år, og i Skriftserien m.m. er der udgivet 13 bøger, altså omtrent også 1 om året. Småtryk 15 hedder Svenskekrig – stilstand – opgang og handling om befolkningsforholdene i de sjællandske byer ca. 1650–1850. Det søger at torpedere nogle traditionelle opfattelser, og det fremlægger nogle målemetoder, der kan bruges af enhver som arbejder med til- og fraflytning fra en lokalitet.

Årets største enkeltopgave har været at forestå arrangementet af det 5. nordiske seminar i lokalhistorie. Disse seminarer startede i 1973 og har siden været holdt hvert 3. år på skift i de nordiske lande. De kan karakteriseres som ekspertssammenkomster, og i år diskuterede 22 historikere og etnologer de folkelige vækkelsers betydning for det enkelte lokale samfund. Som et særligt sidetema drøftede man: Problemstillinger og prioriteringer i det lokalhistoriske arbejde. Foredragene vil senere blive udsendt på tryk, ligesom man har gjort efter de foregående seminarer.

Det første seminar blev holdt i Danmark, så nu var turen igen kommet til at vi skulle forestå arrangementet. Det har været noget af en kraftanstrengelse eftersom instituttet knap har, hvad man kan kalde et personale, og bevillinger er der heller ikke meget af. Ved oprettelsen i 1970 havde vi til medhjælp, rejse, kontorhold, bogkøb osv. i alt 25.000 kr. I dag har vi tilsammen 18.300 kr. Det svarer til 1½ times studentehjælp pr. uge (kontorpersonale findes ikke), og hvis vi kan holde telefon- og portoudgiften på sidste års niveau, er der i år den sum af 21 kr. til bøger, tidsskrifter, farvebånd, kontorhold i det hele samt uforudsete udgifter. På den baggrund er vi dobbelt taknemmelige for de bøger og tidsskrifter, som foreninger, arkiver og museer forærer os. Kort sagt, der bliver ikke så mange opbringninger fra instituttet som vanligt, men jeg tager gerne telefonen, den gode vilje mangler ikke, det er kun pengene det er småt med.

Et eksempel på at vi gerne vil samarbejde, er den skitse vi har lavet til et undervisningsstilbud, man kunne kalde: Uddannelse til lokalhistoriker. Ideen er, at en del af den lærerkapacitet, der så at

sige bliver ledig når studentertallet falder, kunne sættes ind på at tilbyde undervisning i et antal forskellige emner eller blokke. Undervisningen skal stå åben for enhver, der har lyst til at vælge en eller flere af disse blokke. Hver blok skal behandle ét tema, som studeres i en geografisk afgrænset sammenhæng. Derved skulle man kunne kombinere fordybelse i emnet med inddragelse af generelle metoder og problemstillinger. Som eksempler på temaer kan nævnes: vej-, jernbane- og skibsforbindelser, industrialisering, lokalt selvstyre, befolkningsudvikling, andelstid og meget andet.

Undervisningen skal dels give deltagerne viden, dels erfaring i at arbejde selvstændigt, og den skal vare fra ¼ til ½ år, gerne med timerne placeret sidst på dagen, om aftenen eller i week-ends. De love og regler vi arbejder under på universiteterne er tunge at danse med, så der er et godt stykke vej fra denne skitse til en eventuel realitet. Et middel til at rydde hindringer af vejen vil være mange skriftlige henvendelser fra foreninger, institutioner og enkeltpersoner, som er interesserede i planerne. Efter at jeg luftede disse tanker i sidste nummer af Lokalhistorisk Journal, er der da heldigvis også kommet breve fra en række enkeltpersoner, der godt kunne tænke sig at gå i gang med en sådan uddannelse til lokalhistoriker. Det ville være dejligt, hvis der også kom henvendelser fra mange foreninger og institutioner, så vi kan fortælle myndighederne at der er et virkeligt bredt behov for denne uddannelse. Hvis der da vel at mærke er et sådant behov?

### 3. Forelæggelse af revideret regnskab

Kassereren Chr. Petersen forelagde regnskabet, der godkendes uden bemærkninger.

### 4. Fastsættelse af kontingent

Kassereren Chr. Petersen foreslog forhøjelse af sektionernes kontingent fra 14.100 kr. årligt til 14.400 og uændret kontingent på 200 kr. for de direkte medlemmer. Det vedtoges.

### 5. Indkomne forslag

Der var ingen forslag indkommet.

### 6. Valg af formand og kasserer

Formanden Vagn Dybdahl og kassereren Chr. Petersen genvalgtes.

### 7. Valg af styrelsesmedlemmer

Dorrit Andersen og Claus Bjørn genvalgtes ligesom de to suppleanter Søren Ehlers og Søren Mørne.

### 8. Valg af revisor

Jens Holmgaard og revisorsuppleanten Erik Andersen genvalgtes.

### 9. Eventuelt

Der var intet under dette punkt.



Efter repræsentantskabsmødet gik man igen over til årsmødetemaet. Først talte seniorstipendiat Bodil K. Hansen, Københavns Universitet, om: Ung på landet omkring århundredskiftet, og derefter overarkivar Finn H. Lauridsen, Erhvervsarkivet, om: Unge i gymnasium, på seminarium og universitet. Desværre var tiden så vidt fremskredet, at der ikke blev tid til en diskussion med de to foredragsholdere.

Lørdagen sluttede, som traditionen byder, med middag, dans og selskabeligt samvær.

Søndag den 1. september var formiddagen beregnet til de to sidste årsmødetemaforedrag. Arki-

var Peter Bondesen, Randers, fortalte om: Ungdomshistorien og arkiverne. Indsamlings- og formidlingsproblemer, og museumsdirektør Ulla Thyrring, Herning, gav formiddagen en festlig afslutning med sit lysbilledeforedrag: Ungdommens klædedragt.

Hermed var det egentlige årsmødeprogram slut, men om eftermiddagen var der åbent hus i følgende institutioner i Herning: Herning Museum, »Herningholm« Blichermuseum, Danmarks Fotomuseum og Det lokalhistoriske Arkiv i Herning.

*Dorrit Andersen*

# Regnskab for året 1984

## RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1–31/12 1984

<i>Note</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
<i>Kontingenter:</i>		
Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver .....		13.500,00
Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger .....		13.500,00
Dansk Kulturhistorisk Museumsforening .....		13.500,00
Medlemmer .....		11.800,00
		<hr/>
<i>Tilskud:</i>		
Kulturministeriet .....	50.000,00	
SLA-SLF-DKM, jubilæumsgave .....	4.500,00	54.500,00
		<hr/>
		106.800,00
<i>Omkostninger:</i>		
Årsmødet .....	21.039,55	
Møder og rejser .....	15.194,10	
Lønninger og honorarer .....	9.000,00	
Porto og telefon .....	13.486,56	
Gaver, repræsentation og kursus .....	2.877,80	
Diverse .....	14,40	
Afskrivninger, medlemmer .....	600,00	62.212,41
		<hr/>
		44.587,59
1 Fortid og Nutid .....	2.309,17	
2 Kommissionsbøger .....	178,74	
3 Siden Saxo .....	3.963,20	
4 Bogsalg .....	– 15.333,76	8.882,65
		<hr/>
Tilskud fra Kulturministeriet .....	150.000,00	
Overført til 22 amtssamfund .....	150.000,00	0,00
		<hr/>
		35.704,94
Renteindtægter .....		13.803,04
		<hr/>
Overskud, der fordeles således:		
Overført til DHF's fond til særlige formål .....	4.500,00	
Henlagt til investeringskonti .....	10.000,00	
Henlagt til reservefond .....	25.000,00	
Overført til næste år .....	10.007,98	49.507,98
		<hr/>
		0,00
		<hr/>

AKTIVER			
AiO .....			43.921,35
Winds Bogtrykkeri .....			32.421,50
Forudbetalinger .....			253,00
Skyldig beløb til DHF's fond til særlige formål .....			4.500,00
			<hr/>
			81.095,85
<i>Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk</i>			
Afholdte udgifter .....		229.810,28	
Porto m.v. ....		10.677,77	
		<hr/>	
		240.488,05	
Forskningsrådet .....	71.820,00		
Kulturministeriet .....	60.000,00		
Hielmstjerne .....	15.000,00		
Carlsberg Mindelegat .....	100.000,00		
Akk. renter .....	1.189,49		
Salg .....	420,00	248.429,49	
		<hr/>	
Likviditetsoverskud .....		7.941,44	
Den Danske Provinsbank A/S konto nr. 1003101 .....		7.941,44	0,00
<i>Historisk Bibliografi:</i>			
Afholdte udgifter .....		90.390,29	
Forskningsområdet .....	67.279,00		
Akk. renter .....	189,80		
Salg .....	220,36	67.689,16	
Underskud .....		22.701,13	
Lån hos DHF .....		23.108,30	
Bankbog .....		407,17	0,00
		<hr/>	
Formue primo .....		41.582,91	
Overskud .....		10.007,98	51.590,89
		<hr/>	
<i>Hensættelser fra 1983</i>			
Siden Saxo .....		10.000,00	
Overført .....		10.000,00	0,00
		<hr/>	
Jubilæumsantologien .....		15.000,00	
Overført .....		15.000,00	0,00
		<hr/>	
Registerbind .....		8.000,00	
Overført .....		8.000,00	0,00
		<hr/>	
Lokalhistorisk Vejviser .....		7.000,00	
Overført fra Registerbind .....		8.000,00	15.000,00
		<hr/>	
<i>Hensættelser fra 1984</i>			
Investeringskonti .....			10.000,00
Reservefond .....			25.000,00
			<hr/>
			182.686,74
			<hr/>

AKTIVER	<i>kr.</i>
Girokonto nr. 5086264. ....	6.066,80
Den Danske Provinsbank A/S konto nr. 1004257. ....	5.146,72
Den Danske Provinsbank A/S konto nr. 4020920. ....	888,36
Østjyds Bank A/S konto nr. 7027374. ....	64.669,35
Østjyds Bank A/S konto nr. 7026897. ....	7.454,81
Østjyds Bank A/S konto nr. 7026889. ....	8.519,78
Tilgodehavende moms. ....	24.845,24
Tilgodehavende bogsalg. ....	10.418,34
Tilgodehavende F/N. ....	3.864,00
Tilgodehavende Siden Saxo. ....	26.527,00
Tilgodehavende Registerbind. ....	546,85
Tilgodehavende Antologien. ....	631,19
Mellemregning Historisk Bibliografi. ....	23.108,30
	182.686,74

SPECIFIKATIONER TIL RESULTATSOPGØRELSEN

1. <i>Fortid og Nutid</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>	<i>kr.</i>
Salg			174.379,00
<i>Tilskud:</i>			
Forskningsrådet .....	25.000,00		
Andre .....	8.000,00	33.000,00	
			<hr/>
			207.379,00
<i>Omkostninger:</i>			
Trykning .....	142.404,00		
Honorarer .....	7.900,00		
Administrationsomkostninger .....	12.498,20		
Forsendelse .....	35.421,63		
Afskrivninger 1983/84 .....	4.446,00		
Bidrag til fællesadministrationen .....	2.400,00	205.069,83	
			<hr/>
Overskud .....			2.309,17
2. <i>Kommissionsbøger</i>			
Bogsalg			352,74
Køb .....			174,00
			<hr/>
			<hr/>
3. <i>Siden Saxo</i>			
Abonnementssalg .....			82.659,65
Tilskud Kulturministeriet .....			50.000,00
Overført hensættelser fra 1983 .....			10.000,00
			<hr/>
			142.659,65
Trykning .....	59.969,00		
Forsendelse .....	11.896,25		
Produktionsudgifter .....	1.434,10		
Reklameudgifter m.v. ....	65.397,10	138.696,45	
			<hr/>
Overskud .....			3.963,20
4. <i>Bogsalg:</i>			
Bogsalg, egne bøger .....			42.728,54
Copydan .....			567,50
			<hr/>
			43.296,04
			<hr/>
Vejviseren .....		1.180,15	
Antologien .....	63.063,75		
– overført hensættelse 1983 .....	15.000	48.063,75	
			<hr/>
Registerbind .....		+ 6.165,87	
Lønninger og honorarer .....		2.960,88	
Porto og fragt .....		10.972,11	
Administrationsudgifter .....		1.001,18	
Afskrivning .....		617,60	58.629,80
			<hr/>
Underskud .....			– 15.333,76

# Dansk Historisk Fællesfond

## RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1–31/12 1984 (3. REGNSKABSÅR)

	<i>kr.</i>
<i>Indtægter</i>	
Renter af bankbog .....	787,65
Kupons .....	3.580,00
	<hr/>
– depotgebyr .....	4.367,65
Overskud .....	75,00
	<hr/>
<i>Aktiver</i>	
Nom. 29.000 Forenede Kreditforeninger 2013, 12% kursv.....	24.867,50
Nom. 1.000 Dansk Stat 1991, 10% .....	9.05,00
Den Danske Provinsbank A/S, nr. 4018445 .....	10.391,23
	<hr/>
	36.163,73
	<hr/>
<i>Passiver</i>	
Formue primo .....	34.431,08
Overskud .....	4.292,65
Kursregulering vedr. ej realiserede obligationer .....	– 2.560,00
Formue pr. 31/12 1984 .....	36.163,73
	<hr/>
<i>DHF og SLF's støttefond 1984 (2. regnskabsår)</i>	
Formue primo .....	30.479,05
Renter .....	2.743,15
	<hr/>
Formue pr. 31/12 1984 (Den Danske Provinsbank 4020938) .....	33.222,00
	<hr/>
<i>DHF's fond til særlige formål (2. regnskabsår)</i>	
Formue primo .....	35.601,41
Renter .....	3.204,15
Tilgodehavende DHF (jubilmægade, SLA-SLF-DKM) .....	4.500,00
	<hr/>
Formue pr. 31/12 1984 .....	43.305,56
	<hr/>
(Den Danske Provinsbank 4023817 .....	kr. 38.805,56)

Ovennævnte regnskaber er opstillet af undertegnede på grundlag af fremlagte bankbøger, bilag samt depotudskrifter pr. ultimo december 1984.

Randers, den 27. februar 1985  
*Anders Vinther Larsen*

Regnskabet er gennemgået og sammenholdt med regnskabsbilag og kontokort m.v. uden at det har givet mig anledning til bemærkninger.

Viborg, den 12. april 1985  
*Jens Holmgaard*  
fhv. landsarkivar  
Højtoftevej 7  
8800 Viborg

# Bøger fra Dansk historisk Fællesforening

## Håndbogsserien:

- Knud Prange*: Heraldik og historie. Kr. 67,95.  
*Herluf Nielsen*: Kronologi. Kr. 46,40.  
*Georg Galster*: Mønt. Kr. 41,35.  
*Ib Keilbo*: Historisk kartografi. Kr. 42,90.  
*Iørn Piø*: Folkeminder og traditionsforskning. Kr. 42,90.  
*Kristian Hald*: Stednavne og kulturhistorie. Kr. 41,30.  
*Poul Rasmussen*: Mål og vægt. Kr. 61,90.  
*Anders Bæksted*: Danske indskrifter. Kr. 43,80.  
*Johan Jørgensen*: Skifter og testamenter. Kr. 45,90.  
*Bjarne Stoklund*: Bondegård og byggeskik før 1850. Kr. 48,80.  
*Helge Klint*: Militærhistorie. Kr. 37,40.  
*Kristian Hald*: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. Kr. 44,45.  
*Carsten Bregenhøj*: Etnologisk interviewteknik. Kr. 48,95.  
*Sven Tito Achen*: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Kr. 53,50.  
*Kristian Hald*: Personnavne i Danmark. II. Middelalderen. Kr. 58,95.  
*Erling Olsen*: Statistik for historikere. Kr. 41,70.  
*Hans H. Worsøe*: Slægtshistorie – en vejledning. 3. reviderede udgave. Kr. 65,50.  
*Verner Bruhn* (red.): Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog. Kr. 145.

## Andre bøger:

- Sven Tito Achen og Ole Rostock*: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Kr. 69,00.  
*R. W. Bauer*: Calender for årene 601 til 2200 e. (Fotografisk genoptryk). Kr. 51,15.  
*H. Hjelholt*: Skriftprøver fra tiden efter reformationen. Kr. 59,90.  
*E. Kroman*: Skriftens historie i Danmark. Kr. 61,30.  
*Frank Jørgensen og Morten Westrup*: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Kr. 78,75.  
Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Kr. 51,00.  
Fra Fortid og Nutid. En antologi. Redigeret af *Claus Bjørn*. Kr. 97,90.  
*Karl-Erik Frandsen* (red.): Atlas over Danmarks administrative inddeling. I-II. Atlasbind og tekstbind. Kr. 463,60.

## Under udgivelse:

Historisk vejviser. (Ny og stærkt udvidet udgave af Lokalhistorisk vejviser fra 1978).  
Dansk historisk bibliografi 1974–76.

De anførte priser er incl. moms 22%, men excl. porto. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter, samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk historisk Fællesforening og denne forenings øvrige medlemmer.

Bøgerne kan bestilles ved henvendelse til Dansk historisk Fællesforening, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. (01) 13 60 12 (kl. 9–12).

<i>Claus Rafner</i> : Fæstegårdmændenes skattebyrder 1660–1802 .....	81	Claus Bjørn: Frygten fra 1848 (Jens Boel)	140
<i>Hans-Erik Rasmussen</i> : Genealogier og social stratifikation .....	95	Hanne Engberg: Historien om Christen Kold (Steen Busck) .....	141
<i>Debat</i>		Th. Sørensen: Social-statistiske undersøgelser (Ole Hyldtoft) .....	143
Harry Christensen: Danmarks administrative inddeling .....	111	Helle-Monette Klein og Keld Søgaard Christensen: »Husmandshjemmet« (Asger Th. Simonsen) .....	144
Karl-Erik Frandsen: Brug og hvile .....	117	Niels-Holger Larsen: Bornholmsk byggeskik på landet (Karl-Erik Frandsen) .....	146
Hans H. Worsøe: Ka' Eriks og Maren Mads Jensens .....	124	Jens Riis Jørgensen: Rådhusets bygmester (Margit Mogensen) .....	147
Esben Graugaard: Industrihistorie anskuet fra en vestlig udkant .....	126	Anders Monrad Møller: Pibemageren i Stubbekøbing (Peter Korsgaard) .....	147
Poul E. Porskær Poulsen: Et svar til Inge Bundsgaard og Sidsel Eriksen .....	128	Henrik Thrane m.fl. Fra boplads til bispeby – Odense bys historie (Knud Prange) .....	148
<i>Anmeldelser</i>		Hans Chr. Johansen: Næring og bystyre – Odense bys historie (Knud Prange) .....	148
Steen Hvass: Hodde (Michael Lauenborg)	131	Birgit Løgstrup: Fra tvang til forsorg (Bente Dahl Hansen) .....	150
Hvad finder jeg på Landsarkivet i Aabenraa (Nete With Fogstrup) .....	132	Peter Bondesen: Vejnavne i Randers kommune (Bent Jørgensen) .....	151
Krengerup godsarkiv (Lotte Dømbernowsky) .....	132	Jørgen Broch: Ildhu og vovemod (Margit Mogensen) .....	151
Ulla Haastrup og Robert Egevang: Danske kalkmalerier. Gotik (Niels M. Saxtorph) .	133	Sigurd Schoubye: Sønderjysk sølv (Ole Faber) .....	152
Kvinder i middelalderen (Thelma Jexlev)	134	Poul Svensson: Løjttavlen (Niels M. Saxtorph) .....	153
Karen Glente: Hellige kvinder (Grethe Jacobsen) .....	135	Årsmødet i Herning 1985 .....	155
Poul Halkjær Kristensen: Danske tinnmærker (Ole Faber) .....	136		
Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk statistik 1814–1980 (Jens Christensen) ..	137		

*Fortid og Nutid* udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af arkivar Jørgen Dieckmann Rasmussen, Byhistorisk Arkiv, Teglværksgade 1B, 6700 Esbjerg (tlf. 05-13 12 23) under medvirken af Claus Bjørn, Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 170. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd